

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 20

Харків
«Право»
2010

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України
(постанова № ___ від ____ 2010 р.)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15928-4400ПР
від 02.11.2009 р.*

Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2010. — Вип. 20. — ___ с.

Засновники

Національна академія правових наук України
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого
Інститут вивчення проблем злочинності НАПрН України

Видавець

Інститут вивчення проблем злочинності НАПрН України

Редакційна колегія:

В. І. Борисов (головний редактор), В. С. Зеленецький (заст. головного редактора), В. С. Батиргарєєва, Ю. В. Баулін, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Ю. М. Грошевий, Л. В. Дорош, В. А. Журавель, Н. В. Сібільова, В. В. Сташис, А. Х. Степанюк, В. П. Тихий, В. Ю. Шепітько, О. Ю. Шостко

Науковий редактор *Л. В. Дорош*
Відповідальний за випуск *С. С. Шрамко*

Адреса редакційної колегії: 61002, Харків, вул. Пушкінська, 49,
тел.: 715-62-08, 700-65-81

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 343.1

РОЗРОБКА КРИТЕРІЇВ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХІВ ЇЇ ПІДВИЩЕННЯ¹

З 2007 по 2009 р. науковцями Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України проводилося дослідження під назвою «Розробка критеріїв ефективності діяльності органів кримінально-

¹ Науковий керівник дослідження – заступник директора ІВПЗ НАПрН України, академік НАПрН України, професор, доктор юридичних наук Зеленецький В. С. Виконавці дослідження: директор ІВПЗ НАПрН України, академік НАПрН України, професор, доктор юридичних наук Борисов В. І.; суддя Конституційного Суду України, академік НАПрН України, професор, доктор юридичних наук Баулін Ю. В.; завідувач лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю», академік НАПрН України, професор, доктор юридичних наук Шепітько В. Ю.; головний науковий співробітник, член-кореспондент НАПрН України, професор, доктор юридичних наук Журавель В. А.; завідувач сектору проблем кримінально-виконавчого законодавства, доктор юридичних наук, професор Степанюк А. Х.; завідувача відділом кримінально-правових проблем та кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України, кандидат юридичних наук, доцент Демидова Л. М.; завідувача відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності, кандидат юридичних наук, доцент Сібільова Н. В.; завідувача сектором дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю, кандидат юридичних наук, доцент Шостко О. Ю.; науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент Лукашевич С. Ю.; провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук Авдеева Г. К.; провідний науковий співробітник, кандидат філософських наук, доцент Сердюк О. В.; кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Дорош Л. В.; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент Лемешко О. М.; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент Пашченко О. О.; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Яковець І. С.; провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент Шило О. Г.; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Глинська Н. В.; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент Блага А. Б.; провідний фахівець Почерніна Л. І.; науковий співробітник Дунаєва Т. Є.; молодший науковий співробітник Малихіна Н. С.; молодший науковий співробітник Четверикова О. С.; молодший науковий співробітник Добровольський С. В.; молодший науковий співробітник Остропілець О. І.; старший лаборант Панова С. В.

го переслідування в Україні та запропонування шляхів її підвищення», виконання якого затверджено постановою вченої ради Інституту № 6/1 від 20 грудня 2006 р. та постановою Президії Національної академії правових наук України № 48-2 від 28 жовтня 2006 р.

З огляду на інтеграцію нашої країни до європейської спільноти та визначення стратегічним напрямом її просування до Європейського Союзу з перспективою набуття в ЄС повноправного членства в Україні існують потужні стимули для поглиблення в ній демократичних перетворень, гармонізації вітчизняного законодавства з європейськими стандартами, удосконалення системи кримінальної юстиції та підвищення ефективності функціонування органів кримінального переслідування.

Мета і напрями вдосконалення положень кримінального та кримінально-процесуального законодавства як складових системи кримінальної юстиції сформульовані в Концепції реформування кримінальної юстиції в Україні, затвердженій відповідно до рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» Указом Президента України № 311/2008 від 8 квітня 2008 р.¹ У Концепції, зокрема, наголошено, що існує нагальна об'єктивна потреба у реформуванні кримінальної юстиції, яка має ґрунтуватися на досягненнях і традиціях національного законодавства, європейських цінностях щодо захисту прав людини і основоположних свобод, положеннях міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Визначення шляхів підвищення ефективності діяльності будь-якої організаційно-правової системи неможливо без з'ясування змісту і структури діяльності її суб'єктів і природи соціальних зв'язків між ними. Це безпосередньо стосується і питань підвищення ефективності діяльності органів кримінального переслідування.

Звернувшись до проблематики ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні, науковці поставили перед собою завдання: здійснити комплексне дослідження численних питань цієї діяльності та шляхів забезпечення її ефективності з позицій,

¹ Див.: Офіц. вісн. України. – 2008. – № 27. – Ст. 838.

зокрема, кримінально-правового, кримінально-процесуального, криміналістичного та порівняльно-правового аспектів. Такий підхід уявляється цілком виправданим, оскільки особливості функціонування органів кримінального переслідування, природа діяльності яких визначається передусім як кримінально-процесуальна, неможливо розкрити без звернення до суміжних проблем забезпечення ефективності застосування кримінально-правових норм зазначеними органами, підвищення дієвості організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування та висвітлення передового досвіду розвинутих країн у цій сфері. Тому зміст даного дослідження визначили такі напрями:

– *«Ефективність кримінально-процесуальної діяльності органів дізнання, досудового слідства та суду»* (науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ НАПрН України Сібільова Н. В.);

– *«Теоретичні проблеми забезпечення ефективності застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором»* (науковий керівник – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор ІВПЗ НАПрН України Борисов В. І.);

– *«Проблеми забезпечення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового слідства»* (науковий керівник – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, завідувач лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України Шепітько В. Ю.);

– *«Ефективність діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України: поняття, критерії, методика виміру та шляхи підвищення»* (науковий керівник – доктор юридичних наук, професор, завідувач сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України Степанюк А. Х.);

– *«Ефективність профілактичної діяльності органів кримінального переслідування в Україні»* (науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент, науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України Лукашевич С. Ю.);

– «*Порівняльно-правовий аналіз ефективності діяльності органів кримінального переслідування*» (науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент, завідувача лабораторією дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України Шостко О.Ю.).

Аналіз результативності виконання вказаного дослідження свідчить про те, що найбільш вагомими здобутками, досягнутими під час роботи над ним, стали підготовка монографії «Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні» за загальною редакцією академіків НАПрН України, професорів В. І. Борисова і В. С. Зеленецького, двох науково-практичних посібників – «Ефективність діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України» за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Степанюка А. Х. (авторський колектив: Степанюк А. Х., Яковець І. С., Четверикова О. С.) та «Ефективність діяльності органів кримінального переслідування по запобіганню злочинам» (авторський колектив: Лукашевич С. Ю., Блага А. Б. та ін.); написання понад 130 наукових статей та тез наукових доповідей; проведення наукової конференції «Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю» (м. Харків, Інститут вивчення проблем злочинності НАПрН України, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 15 травня 2008 р.); підготовка і спрямування до Генеральної прокуратури України доповідної записки щодо визначення шляхів підвищення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування; надання пропозицій щодо змін та доповнень до кримінального та кримінально-процесуального законодавства, інших нормативних актів, які спрямовані до Міністерства юстиції України та відповідних комітетів Верховної Ради України для реалізації цілісного підходу при проведенні реформи системи органів кримінального переслідування, та ін.

Актуальність дослідження проблеми ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні зумовлюється й тим, що чинне кримінально-процесуальне законодавство не вживає термінів «*кримінальне переслідування*» та «*органи кримінального переслідування*». Відсутні вони і в інших законодавчих актах,

наприклад у законах України «Про прокуратуру»¹, «Про міліцію»², «Про Службу безпеки України»³. Однак, незважаючи на відсутність вказаних термінів у законодавчій площині, вони набули широкого поширення в міжнародно-правових актах, у практичній діяльності правоохоронних та судових органів. Тому Україна, перебуваючи на шляху виконання взятих на себе зобов'язань із приведення вітчизняного законодавства у відповідність до стандартів європейської спільноти, використовує в цих цілях також термінологічний і понятійний апарат міжнародно-правових актів різного рівня.

Діяльність держави з удосконалення вітчизняного законодавства у сфері боротьби зі злочинністю не може залишатися поза увагою науковців, які спрямували свої зусилля на теоретичне осмислення особливостей кримінального переслідування. На цій підставі дослідження проблеми ефективності діяльності органів кримінального переслідування потребувало з'ясування правової природи кримінального переслідування, визначення його змісту, встановлення кола суб'єктів кримінального переслідування та ін.

Під поняттям «*кримінальне переслідування*» розуміється системуючий напрям кримінально-процесуальної діяльності, тобто основна процесуальна функція, що спрямована на встановлення ознак злочину; виявлення особи, яка його вчинила; викриття злочинного характеру діяльності цієї особи; висунення їй обвинувачення і підтримання обвинувачення в суді. Початковим етапом реалізації функції кримінального переслідування є отримання інформації в будь-який спосіб про вчинення діяння або бездіяльності, що мають ознаки злочину. Завершальним етапом є набрання обвинувальним вироком законної сили. При цьому *суб'єктами кримінального переслідування* є органи дізнання, органи досудового слідства⁴ та прокурор.

Переорієнтація сучасного кримінального судочинства із «глобального» контролю над злочинністю на захист прав та законних

¹ Про прокуратуру [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>.

² Про міліцію [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>.

³ Про Службу безпеки України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>.

⁴ У теорії кримінального процесу родовим поняттям органів дізнання та органів досудового слідства є поняття «органи досудового розслідування».

інтересів осіб, визнання прав і свобод людини найвищою соціальною цінністю зумовлює необхідність з інших позицій підійти до бачення функціонального призначення кримінального процесу і концепції його ефективності. Разом із тим потребує осмислення й принципова зміна підходів як до виділення критеріїв оцінки ефективності кримінально-процесуальної діяльності суб'єктів кримінального переслідування, так і до самої системи такої оцінки. Отже, оцінка ефективності системи органів, які здійснюють в Україні кримінальне переслідування, має ґрунтуватися на певних критеріях, за якими визначається ефективність системи цих органів.

Першим і основним (головним) критерієм ефективності діяльності органів кримінального переслідування є *рівень досягнення цими органами мети діяльності із переслідування* (фактичний результат). У конкретних кримінальних справах досягнення мети кримінального переслідування означає ухвалення судом обвинувального вироку або прийняття іншого рішення, яким особа визнається винною у вчиненні злочину, але у зв'язку із наявністю визначених законом обставин звільняється від кримінальної відповідальності. При цьому ефективність кримінального переслідування не слід оцінювати як низьку в тому разі, коли внаслідок установаження в суді нових обставин, що не могли бути встановлені під час досудового розслідування, прокуророві доводиться приймати рішення про відмову від підтримання державного обвинувачення. Прийняття прокурором подібного рішення за даних обставин, навпаки, свідчить про ефективність його діяльності. Таким чином, критерій оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування, змістом якого є співвідношення мети і фактичного результату, може бути з однаковою результативністю застосований як у випадку, коли суд, погодившись із висновками прокурора щодо винуватості особи, ухвалює обвинувальний вирок, так й у разі, коли прокурор на законних підставах відмовився від державного обвинувачення і переслідувана особа визнається невинною.

Другим критерієм оцінки ефективності кримінального переслідування є його *обґрунтованість*. Обґрунтованими мають бути відповідні процесуальні акти, якими завершуються певні етапи діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокурора із кри-

мінального переслідування: протокол затримання, постанова про притягнення як обвинуваченого, обвинувальний висновок, постанова прокурора про зміну обвинувачення в суді.

Третім критерієм оцінки ефективності кримінального переслідування є його *законність*. Останню можна визначити як відповідність кримінального переслідування передбаченій законом формі (порядку). Ступінь відповідності діяльності співробітників системи органів, які здійснюють кримінальне переслідування, правилам, встановленим кримінально-процесуальним та іншими законами, й є тим критерієм, на підставі якого можна зробити висновок щодо ефективності чи неефективності переслідування у конкретних кримінальних справах щодо певних осіб.

Необхідно зазначити, що хоча проблема виміру ефективності кримінально-процесуальної діяльності ставала і стає предметом дослідження багатьох вчених, проте на сьогодні немає єдиного підходу до її вирішення. Указана обставина зумовила необхідність розробки відповідного інструментарію такої оцінки, а саме: в рамках певних критеріїв (напрямів оцінки) сформульовано *систему показників*, які дозволяють визначити ефективність роботи органів досудового розслідування та прокурора на кожному з виділених етапів, а потім оцінити ефективність кримінально-процесуального провадження по конкретній справі в цілому. До показників ефективності перш за все належать різного роду фактичні дані про стан злочинності в державі чи окремому регіоні, сфері людської діяльності, статистичні відомості, показники судових інстанцій тощо. Проте до основних показників ефективності застосування кримінально-правових норм слід віднести якість кримінального закону та його приписів, а також відсутність помилок органів досудового слідства та прокурора під час застосування кримінально-правових норм.

Отже, багато в чому ефективність діяльності суб'єктів кримінального переслідування зумовлюється ефективністю застосування цими суб'єктами кримінально-правових норм. Тому предметом наукового дослідження авторського колективу було й визначення понять «застосування кримінально-правової норми» та «ефективність застосування кримінально-правової норми».

Під застосуванням кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором визнається офіційно-правова діяльність цих органів, їх посадових осіб щодо використання, запровадження, виконання або закріплення кримінально-правових норм на стадії дізнання або досудового слідства. Застосування кримінально-правових норм вищевказаними суб'єктами має певні головні ознаки: 1) офіційний характер; 2) державно-владний характер; 3) правова форма; 4) індивідуалізований характер; 5) кримінально-процесуальний характер, який пов'язаний з кримінально-правовим характером; 6) творчий, інтелектуальний характер; 7) юридично оформлений характер, який відіграє роль юридичного факту; 8) метою є забезпечення завдань, що визначені законодавством України про кримінальну відповідальність. При цьому стадіями застосування кримінально-правових норм є: 1) встановлення фактичних обставин справи; 2) вибір та аналіз закону про кримінальну відповідальність, що підлягає кваліфікації; 3) ухвалення рішення та його оформлення.

Ефективність застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокурором є мірою результативності регулювання поведінки людей за допомогою наданих цим органам певних прав та обов'язків. У цьому випадку ефективність являє собою співвідношення між фактично досягнутим результатом застосування кримінально-правових норм та тією соціально значимою метою, для досягнення якої були прийняті відповідні закони про кримінальну відповідальність. Іншими словами, це ступінь досягнення цілей кримінально-правового регулювання суспільних відносин.

Ефективність діяльності по застосуванню кримінально-правових норм обумовлена рівнем якості як будь-якого закону про кримінальну відповідальність, так і Кримінального кодексу України як цілісного нормативно-правового акта. Критеріями оцінки ефективності правозастосування кримінально-правових норм перш за все є: відповідність кримінально-правової норми науковим вимогам з точки зору змісту та форми вираження; результативність норми при її застосуванні; ступінь забезпечення прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб, суспільства і держави на етапі застосування

кримінально-правової норми. Окремою умовою ефективного застосування правозастосовчими суб'єктами кримінально-правових норм є об'єктивне тлумачення кримінально-правових приписів, яке повинно відповідати в першу чергу вимозі істинності результатів тлумачення.

Помилки застосування кримінально-правових норм зазначеними суб'єктами зумовлені невірним встановленням фактичних ознак вчиненого діяння або тлумаченням кримінально-правових норм чи неправильною оцінкою фактів, що призводить до помилкової кваліфікації. Подолання таких помилок можливо як шляхом об'єднання зусиль науковців, працівників правоохоронних та інших державних органів влади щодо підвищення професійного рівня їх представників, які займаються правозастосовчою та правотворчою діяльністю, так і забезпеченням якості закону, зокрема кримінального.

Кримінально-процесуальна діяльність органів досудового розслідування та прокурора є різновидом правозастосовчої державної діяльності, що здійснюється в установленому в законі порядку спеціально уповноваженими органами для реалізації поставлених перед ними завдань шляхом вчинення сукупності процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень у суворій відповідності з принципами верховенства права, законності, гуманізму, демократизму, рівності всіх громадян перед законом. При цьому спільними для всіх органів досудового розслідування та прокурора слід визначити такі завдання: 1) своєчасне виявлення злочинів; 2) швидке та повне розкриття злочину та викриття винних; 3) всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі; 4) забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до кримінальної відповідальності, і жоден невинний не був покараний; 5) забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу; 6) виявлення й усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину; 7) забезпечення відшкодування шкоди, завданої злочином громадянам, юридичним особам і державі, та виконання вироку в частині конфіскації майна; 8) створення необхідних умов для правильного та своєчасного розгляду справи судом. Система перелічених правових завдань виконує певну програмну функцію щодо

процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора, а також найбільш оптимально її організує. Адекватне усвідомлення сутності та змісту кожного з них є важливим не лише для самих правозастосувачів під час здійснюваної ними діяльності, але й має певне методологічне значення для контролюючих і наглядових органів при наданні ними оцінки ефективності діяльності відповідних підконтрольних чи піднаглядових органів.

Складниками ефективності кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора є, по-перше, якість статичних структурних елементів цієї діяльності (суб'єктів, предмета, цілей, засобів, форм, результатів діяльності); по-друге, якість її динамічної сторони та, по-третє, доброякісність внутрішніх системних зв'язків структурних елементів діяльності (сукупність тісно пов'язаних між собою інтегративних властивостей кримінально-процесуальної діяльності (її законність, обґрунтованість, справедливість, соціальна схвалюваність, своєчасність, професійність, доцільність, адекватність, культурність, індивідуальна визначеність по кожній кримінальній справі, економічність, раціональність тощо)).

У ракурсі виявлення моменту переходу якісної діяльності в ефективну слід зосередитись на динамічній стороні діяльності як складовій її ефективності. Остання в кримінальному процесі представлена у вигляді системи дослідчих, слідчих та інших процесуальних дій, що забезпечують «рух» всього провадження по справі. Такий «рух» має відповідати певним стандартам динаміки кримінально-процесуальної діяльності для забезпечення вирішення кримінальної справи в межах раціонального, розумного строку (не на шкоду якості). Ці стандарти, з одного боку, впливають із відповідних правових положень (в тому числі й міжнародно-правових актів, присвячених тим чи іншим питанням діяльності органів кримінальної юстиції), з другого боку, диктуються основними принципами доцільної та раціональної організації процесу діяльності в будь-якій соціальній сфері.

У кримінально-процесуальному законі вказані стандарти (вимоги) сформульовані шляхом задавання темпу процесу виконання дослідчих, слідчих, судових та інших процесуальних дій (через ви-

значення певних строків їх виконання) та встановлення певного порядку їх вчинення (необхідної їх послідовності чи одночасності виконання певної сукупності тих чи інших процесуальних дій). З точки зору темпу процесу кримінально-процесуальну діяльність характеризують її висока ритмічність, безперервність, своєчасність вчинення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Дотриманню цих стандартів у реальній практичній діяльності органів досудового розслідування та суду сприятимуть чітке закріплення в новому КПК України адекватних строків провадження по справі; чітке розмежування компетенції суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, стимулювання їх активності по справі шляхом перегляду системи критеріїв оцінки роботи органів кримінальної юстиції; наявність у КПК норм, що забезпечують як своєчасність провадження тих чи інших процесуальних дій, так і встановлюють адекватний момент для здійснення прокурорського нагляду, відомчого та судового контролю; встановлення кримінально-процесуальної відповідальності за порушення певних строків суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності тощо.

З точки зору послідовності вчинення дій у рамках кримінального судочинства слід акцентувати увагу на вимозі впорядкованості процесу діяльності, яка передбачає певну логічну послідовність дій, стійкість логічного їх взаємозв'язку. В умовах кардинальної зміни та суттєвого оновлення основоположних інститутів кримінального судочинства впорядкованості кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та суду сприятиме її алгоритмізація – насичення нового КПК України «процедурними» приписами, призначенням яких є конкретизація процесу здійснення тих чи інших прав та обов'язків, встановлення суворої послідовності операцій, що складають зміст процесуальних дій.

Ритмічне та послідовне здійснення кримінально-процесуальної діяльності зумовлює необхідну її тривалість – стислість (короткість, охоплення діяльністю мінімальної кількості часу в межах встановлених законом строків). Зрозуміло, що не на шкоду якості здійснення діяльності, а в раціональному їх поєднанні. Національна модель кримінального судочинства має органічно поєднувати можливість вирішення кримінально-правового спору в мінімальний строк з мак-

симальним рівнем забезпечення прав та законних інтересів учасників кримінального судочинства.

Оцінка якості динамічної сторони діяльності з позиції її стислості (короткості) має ситуативний характер, оскільки зумовлюється низкою об'єктивних факторів, індивідуальних у кожній кримінальній справі (позиція Європейського суду з прав людини, Конституційного та Верховного Суду України).

На ефективність діяльності органів кримінального переслідування впливає комплекс економічних, кадрових, організаційних, правових, політичних умов, на підставі яких формулюються напрями підвищення ефективності діяльності цих органів. До числа загальних напрямів підвищення діяльності із кримінального переслідування належать такі: впровадження наукових результатів у практику діяльності органів кримінального переслідування; підвищення рівня компетентності посадових осіб, які здійснюють кримінальне переслідування; об'єднання зусиль різних правоохоронних органів у сфері кримінального переслідування; зменшення рівня формалізму в діяльності органів кримінального переслідування; впровадження у кримінальне судочинство відновних процедур (відновного правосуддя).

Здійснювана в Україні реформа нормативно-правової бази кримінального судочинства, в ході якої планується кардинальна зміна та оновлення сутності низки процесуальних стадій та докорінних інститутів кримінально-процесуального права, повинна йти одночасно з формуванням якісно нової правосвідомості правозастосувачів, на базі глибокого переосмислення сутності кримінального судочинства не як єдиного засобу боротьби зі злочинністю, а гармонійного засобу вирішення соціально-правових конфліктів. Тому не можна не зазначити, що важливу роль на досудовому провадженні відіграють органи судової влади, оскільки вони здатні за наявності відповідних підстав компенсувати неефективність або досить низьку ефективність діяльності органів кримінального переслідування, попередити безпідставне обмеження прав людини або у стислі строки їх поновити. У зв'язку з цим проблема визначення певних критеріїв, за якими здійснюється оцінка ефективності діяльності судових органів, так само знаходилась у центрі уваги творчого колективу дослідників.

Проведене теоретичне дослідження питань ефективності діяльності суду на досудовому провадженні в кримінальному процесі дозволяє дійти висновку, що основним призначенням судової влади є вирішення правових конфліктів, яке здійснюється у різних видах судочинства та у процесуальних формах, притаманних кожному з них. При цьому в сучасному кримінальному процесі суд діє на всіх його стадіях, у тому числі – й на досудовому провадженні. На відміну від судових стадій кримінального процесу, в його досудовому провадженні діяльність суду здійснюється в порядку двох особливих проваджень, які тісно пов'язані з основним провадженням, є похідними від нього та спрямовані на захист конституційних прав людини при порушенні кримінальної справи та досудовому розслідуванні.

Проведений аналіз сутнісних ознак правосуддя дозволив визначити його як діяльність органів судової влади з розгляду й вирішення правових конфліктів з метою захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, інтересів суспільства та держави, яка здійснюється в установленому законом порядку з дотриманням основоположних принципів права. З огляду на таке розуміння правосуддя можна констатувати, що й в досудових стадіях кримінального процесу суд здійснює саме правосуддя, вирішуючи правові конфлікти, які виникають у зв'язку із вчиненням злочином та провадженням щодо його розслідування.

Оцінка ефективності діяльності органів судової влади на досудовому провадженні так само має здійснюватися за певними критеріями. Ними можуть виступати такі: 1) рівень фактичного досягнення мети цієї діяльності, тобто її результативність; 2) відповідність рішень суду, прийнятих за результатами судового розгляду подання органів досудового розслідування або скарги учасників кримінального процесу, вимогам законності, обґрунтованості та вмотивованості; 3) оперативність судової діяльності.

Системний підхід до аналізу механізмів захисту прав людини, що діють у досудових стадіях кримінального процесу, дозволяє констатувати, що діяльність суду, яка здійснюється у межах двох особливих проваджень, є важливим елементом системи кримінального процесу. При цьому ефективність діяльності суду досягається

різними факторами, серед яких є судочинні, загальносоціальні (політичні, економічні, культурні, моральні, освітні та ін.), організаційні та процесуальні.

Аналіз чинного КПК України стосовно правового регулювання діяльності суду в досудових стадіях кримінального процесу, а також практики його застосування дозволяє дійти висновку, що резерви для підвищення її ефективності слід перш за все шукати в удосконаленні існуючих правових форм та порядку захисту прав та законних інтересів людини, а також підвищенні вимогливості суддів до якості кримінально-процесуальних актів органів дізнання та досудового слідства, вихованні непримиренного ставлення до порушень закону, які допускаються при здійсненні досудового провадження, і поваги до прав людини, які в правовій державі визнаються найвищою соціальною цінністю.

У дослідженні знайшов своє відображення також криміналістичний аспект проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні. На основі сучасних положень загальної теорії криміналістики й аналізу значного за обсягом емпіричного матеріалу, що відбиває сучасну практику слідчих органів, у категоріальний апарат науки криміналістики введено поняття «організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування».

Організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування – це оптимальна сукупність взаємозв'язаних єдиною метою дій (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних) та тактичних прийомів, які при комплексному їх застосуванні спрямовані на забезпечення найбільш ефективного вирішення тактичних (локальних, проміжних) завдань, що виникають у певних слідчих ситуаціях. До організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування як різновиду засобів криміналістичної тактики, що поєднують у собі організаційні та тактичні засади, слід віднести типові системи тактичних прийомів (тактичні комбінації) і типові тактичні операції. У свою чергу, під системою тактичних прийомів слід розуміти упорядковану сукупність (комплекс, комбінацію) взаємопов'язаних і взаємообумовлених прийомів, яким притаманні цільова спрямованість і вибірковість у процесі їх реалізації.

Тактичною операцією визнається поєднання однойменних або різнойменних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування у даній слідчій ситуації, розв'язання якого іншими засобами і в інший спосіб неможливо. Тактична операція як різновид організаційно-тактичних засобів визначає найбільш доцільну послідовність проведення дій, їх черговість, порядок, що має сприяти оптимізації розкриття і розслідування злочинів, передбачає встановлення взаємозв'язку і взаємозалежності між окремими слідчими діями, оперативними і організаційними заходами.

Ефективність застосування організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування визначається такими показниками, як *результативність* і *оптимальність*. Результативність передбачає одержання максимуму потенційно можливої доказової інформації з урахуванням величини, обсягу, кількості отриманих відомостей, рівня досягнення мети і вирішення завдань розслідування, наприклад одержання правдивих показань, визнання вини тощо. Результативність застосування конкретного організаційно-тактичного засобу зумовлена обсягом інформації, яка є у розпорядженні слідчого, його професійним рівнем, пізнавальними, комунікативними та конструктивними здібностями, ступенем складності завдань, що підлягають розв'язанню, наявністю чи відсутністю часу для належної підготовки до слідчої дії, характером самої слідчої дії (вербальна, невербальна, комплексна), позицією та поведінкою учасників слідчої дії, ситуацією слідчої дії (безконфліктна, конфліктна, приваблива, тупикова), ступенем тактичного ризику та рівнем прогнозованості поведінки учасників слідчої дії, можливістю застосування науково-технічних засобів та залучення фахівців різних галузей знань до участі в слідчій дії.

Оптимальність застосування окремих організаційно-тактичних засобів досягається за рахунок максимального співпадіння безпосередньої мети і пізнавальних можливостей конкретного засобу, який застосовується, з характером окремих завдань, що вирішуються на певному етапі розслідування, неухильного дотримання спеціальних процесуальних приписів, з якими законодавець пов'язує забезпечення оптимального режиму збирання доказів і дотримання

прав осіб, що беруть участь у кримінальному процесі, своєчасності реалізації і можливості оперативної заміни одного організаційно-тактичного засобу на інший, більш доцільний у даній ситуації розслідування, високого професійного рівня слідчого, належної фіксації отриманих результатів, залучення спеціалістів різних галузей знань до провадження слідчих дій, використання необхідних тактичних прийомів, їх комплексів, застосування сучасної криміналістичної техніки, дотримання відповідних тактичних рекомендацій.

Нагальною потребою сьогодення є підвищення рівня значущості профілактичної діяльності слідчого та віднесення її до найбільш важливих його функцій. На жаль, продуктивність праці слідчого оцінюється в першу чергу за кількістю розслідуваних кримінальних справ, якістю слідства (наявністю кримінальних справ, що повернуті на додаткове розслідування) та додержанням строків розслідування. При цьому практично не враховуються стан та ефективність профілактичної діяльності, виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів, та дієвість вжитих заходів щодо їх усунення. З огляду на це значну увагу під час дослідження було приділено й аналізу різних підходів щодо оцінювання запобіжної діяльності слідчих і прокурорів, оскільки це питання й досі залишається досить складним і недостатньо розробленим. Серед підходів оцінювання запобіжної діяльності можна вказати на процесуальний, при якому ефективність проведення процесуальних дій розглядається у динаміці як практична діяльність слідчого з реалізації цілей профілактики, та власне кримінологічний, який поєднує процесуальні дії з непроцесуальними.

Серед критеріїв оцінювання запобіжної діяльності слідчих і прокурорів представники процесуального підходу називають:

1) статистичні показники щодо кількості внесених подань про вжиття заходів з приводу усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину;

2) якісний аналіз таких подань, зокрема здатність останніх забезпечувати досягнення поставленої мети одночасно з установаженням наявності необхідних ознак, що можуть вимірюватися: а) швидкість, послідовність, повнота виявлення справжніх причин і умов, що призводять до вчинення злочину; б) розроблення відпо-

відних їм запобіжних заходів; в) практичне виконання цих заходів протягом визначеного законом строку.

Зрозуміло, що виключно статистичними показниками щодо кількості внесених подань ефективність оцінити неможливо, оскільки вони свідчать лише про ступінь дотримання слідчими норм кримінально-процесуального законодавства. Саме тому з точки зору кримінологічного підходу до встановлення рівня ефективності запобіжної діяльності слідчого пропонується додатково аналізувати такі критерії:

- 1) покращення криміногенної обстановки в регіоні;
- 2) зменшення рівня рецидиву злочинів;
- 3) повнота встановлення слідчими причин та умов учинених злочинів;
- 4) правильність установлення службових осіб, компетенція яких передбачає можливість вплинути на причини та умови вчинення конкретного злочину з метою їх мінімізації або усунення та вжиття цими особами відповідних заходів;
- 5) якість та повнота запропонованих заходів щодо усунення причин та умов учинених злочинів.

Дослідження ефективності органів кримінального переслідування в Україні було б одностороннім без вивчення ефективності діяльності установ виконання покарань, яка у широкому сенсі означає здатність цих установ реально, з найкращим використанням наявних засобів, в оптимальні чи визначені законом або вироком суду строки, з найменшими витратами реалізовувати завдання по виконанню кримінальних покарань, передбачених законодавством про кримінальну відповідальність, а також забезпечувати досягнення інших цілей, що постають у процесі виконання кримінальних покарань.

Однак навіть ефективне виконання кримінального покарання може мати негативні наслідки, що виникають у результаті застосування цього заходу. Наприклад, належне виконання такого покарання, як позбавлення волі, є засобом боротьби зі злочинністю в цілому, однак широке його застосування призводить до серйозних негативних наслідків, на що останнім часом доволі часто звертається увага як науковцями, так і фахівцями у питаннях захисту прав та законних інтересів осіб, включаючи й міжнародних експертів.

Критеріями, за якими доцільно проводити оцінку ефективності діяльності установ виконання покарань, можуть виступати відомості, що характеризують стан: а) з дотриманням строків виконання покарання; б) ізоляції засуджених (обмеження можливості спілкування із зовнішнім світом та з іншими засудженими, числа побачень, бандеролей, посилок, передач, телефонних дзвінків, реалізація інших обмежень, передбачених законом); в) охорони (вчинення засудженими втеч та інших злочинів; проникнення на територію установ сторонніх осіб та заборонених до використання засудженими предметів; забезпечення зберігання матеріальних цінностей установ виконання покарань); г) режиму відбування покарання, виконання покладених обов'язків засудженими; д) реалізації прав засудженими; е) залучення засуджених до суспільно корисної праці; ж) соціально-виховної роботи, загальноосвітнього й професійно-технічного навчання та громадського впливу; з) оперативно-розшукової діяльності та попередження вчинення злочинів й правопорушень; и) застосування спеціальних засобів та військових формувань. Однак слід зауважити, що у теперішній час стан управлінської діяльності установ виконання покарань не повною мірою відповідає законам менеджменту та правильної організації управлінської праці, з огляду на що неможливо вести мову про їх ефективність. При цьому векторне значення ефективності цієї діяльності безпосередньо залежить від потреб суспільства, цілей та завдань, що висуваються перед зазначеними установами, засобів, форм, методів та наслідків її реалізації.

Значне місце під час дослідження відводилося вивченню досвіду європейських країн щодо розбудови більш дієвої системи органів досудового розслідування і прокурора та врахуванню міжнародних, зокрема європейських, стандартів діяльності цих органів при їх реформуванні в Україні. Це, безумовно, сприятиме підвищенню ефективності їх діяльності. Тому не викликає сумніву актуальність порівняльних досліджень діяльності органів досудового розслідування і прокурора, в тому числі основних критеріїв оцінки ефективності роботи цих суб'єктів кримінального переслідування в європейських державах.

На Європейському континенті вирізняються два види органів, які уповноважені здійснювати протидію злочинності: 1) правоохо-

ронні органи загальної компетенції та 2) правоохоронні органи спеціальної компетенції. У більшості країн основним правоохоронним органом загальної компетенції є поліція, яка структурно підпорядкована міністерству внутрішніх справ країни. У свою чергу, органи спеціальної компетенції створюються з метою боротьби з найбільш небезпечними видами злочинності, наприклад організованою злочинністю. Такими органами є або структурні підрозділи поліції (міністерства внутрішніх справ), або незалежні агенції, служби, департаменти тощо. Останні створені, зокрема, в Італії, Великій Британії, Норвегії, Польщі, Угорщині, Чехії, Хорватії, Болгарії. Окремі спеціалізовані підрозділи створюються також для протидії деяким найбільш поширеним або небезпечним видам (формам) організованої злочинної діяльності.

Критеріями оцінки ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора у зарубіжних країнах є: зниження рівня злочинності та її найбільш небезпечних проявів, а також корупції у системі кримінальної юстиції, зменшення шкоди від злочинності, що співвідноситься з витратами правоохоронної системи (кадровими, матеріально-технічними, робочого часу). При цьому у багатьох країнах у правоохоронних органах створені спільні оперативні бази даних на лідерів злочинного середовища, організаторів й активних учасників міжнародних і міжрегіональних організованих злочинних угруповань, які активно використовуються, поповнюються та обновляються. Саме ефективне використання інформації про злочинну «еліту», яке допомагає знешкодженню організованих груп і злочинних організацій, професійних злочинців, призводить до результативної роботи як окремих підрозділів, так і конкретних правоохоронних органів. До речі, у 2004 р. Рада Європейського Союзу затвердила Гаазьку програму створення зони свободи, безпеки і справедливості на 2005–2010 рр.¹ У ній підкреслюється необхідність вироблення нового європейського механізму правоохоронної діяльності на підставі оперативної інформації (Intelligence-Led Law Enforcement Mechanism).

¹ The Hague Programme – Ten priorities for the next five years [Електронний ресурс] : (10th May 2005) / European Commission // Europa. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/justice_home/news/information_dossiers/the_hague_priorities/. – Заголовок з екрана.

Однією з головних складових формування і реалізації ефективної системи протидії злочинності є чітка взаємодія держав, у першу чергу їх правоохоронних органів, на регіональному і міжнародному рівнях, участь у спільних заходах, запроваджених у межах Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу, Інтерполу та інших міжнародних інституцій. Адже для підвищення ефективності правозастосовчої діяльності в Україні потрібно активізувати міжнародне співробітництво. Зокрема, для України є важливим те, що, наприклад, Євроюст для виконання своїх завдань уповноважений укладати угоди і встановлювати співробітництво з третіми країнами, що не є членами ЄС. Беручи до уваги той факт, що допомога і підтримка Євроюсту у кримінальному переслідуванні злочинців – членів організованих спільнот, яку він надає за запитами країн, сприяє скорішому знешкодженню організованих груп та злочинних організацій, вкрай важливим є підписання відповідної міжнародної угоди з цією організацією. Тим паче, що робочі органи ЄС закликають держави розширювати оперативне співробітництво між компетентними органами, особливо у рамках двосторонніх і багатосторонніх механізмів і угод. Крім того, враховуючи відсутність правової регламентації відносин України та європейських наднаціональних правоохоронних структур, варто розробити законопроект «Про організаційно-правові засади участі України в європейських міжурядових правозастосовних органах» та підписати відповідні двосторонні угоди про співробітництво з ними.

Проведеним дослідженням констатовано, що самостійного значення при оцінці ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора набуває проблема визначення оптимальних шляхів інструментального використання соціологічних методів. Перш за все ці методи спрямовані на фіксацію криміногенної ситуації, тобто тих її параметрів, що дозволяють робити висновки про стан ефективності поточної активності правоохоронних органів та прогнозувати її пріоритети та форми на майбутнє. При цьому перспективними є такі три методики. По-перше, опитування населення з метою виявлення питомої ваги потерпілих від злочинів (дослідження «віктимізації населення»). Такі дослідження проводяться за репрезентативними вибірками, в окремих випадках – у рамках

комплексних загальнонаціональних опитувань населення стосовно базових показників якості життя. По-друге, опитування населення з метою виявлення рівня поширеності різних типів девіантної та делінквентної поведінки. По-третє, опитування населення з метою виявлення ставлення до наслідків злочинних дій. Це опитування проводиться за різними методиками і має на меті визначення суб'єктивного сприйняття тих матеріальних та нематеріальних втрат, які особа зазнає у випадку вчинення злочинів відносно неї, її майна, близьких тощо. У дослідженні підкреслено, що останнім часом ставиться питання щодо використання якісних методів (методу фокус-групи, глибинного інтерв'ю тощо) у дослідженнях із даної проблеми¹. У тому, що соціологічні методи оцінки ефективності пов'язуються виключно з кількісними методами, вбачається суттєве обмеження для реального використання соціологічних методів у процедурах оцінки ефективності правоохоронної діяльності.

Колектив авторів сподівається, що наукові результати, отримані під час проведення комплексного дослідження проблеми розробки критеріїв ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні та шляхів її підвищення, збагатять теорію наук кримінально-правового циклу, а впроваджені пропозиції до чинного законодавства сприятимуть підвищенню ефективності правозастосовчої діяльності. Водночас це сприятиме підвищенню стану захищеності прав і свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб, суспільства та держави від злочинних посягань, розвитку України як правової демократичної держави.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 7 від 16 червня 2010 р.).
Рецензент – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту
В. С. Батиргарєва.*

¹ Див.: Сердюк О. В. Соціологічні методи оцінки ефективності правоохоронної діяльності: можливості та обмеження / О. В. Сердюк // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф. (15 трав. 2008 р.) / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2008. – С. 284–287.

УДК 343.122

ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ЗЛОЧИНУ¹

Із січня по грудень 2009 р. науковцями Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України проводилося дослідження під назвою «Дослідження кримінально-процесуальних проблем забезпечення доступу до правосуддя потерпілих від злочину», виконання якого затверджено постановою вченої ради Інституту № 6 від 17 грудня 2008 р.

Проблема захисту прав потерпілих в Україні та забезпечення їх доступу до правосуддя, як і в багатьох інших країнах світу, є однією з найбільш актуальних, від вирішення якої багато в чому залежить ефективність сучасного кримінального процесу.

На практичне вирішення проблеми доступу до правосуддя потерпілого від злочину орієнтують сучасні міжнародні документи у галузі прав людини, зокрема Загальна декларація прав людини (1948 р.), Конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Європейська конвенція про інформацію щодо іноземного законодавства CETS 062 (1968 р.) та Додатковий протокол до неї (1978 р.), Резолюція (77) 27* Комітету міністрів Ради Європи про компенсацію потерпілим від злочинів (1977 р.), Рекомендація № R (78) 8 Комітету міністрів про юридичну допомогу та консультації (1978 г.), Рекомендація № R (81) 7 Комітету міністрів Державам-членам щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя

¹ Науковий керівник НДР – заступник директора ІВПЗ НАПрН України, академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор Зеленецький В. С. Виконавці дослідження: директор ІВПЗ НАПрН України, академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор Борисов В. І.; завідувача відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності, кандидат юридичних наук, доцент Сібільова Н. В.; провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент Шилю О. Г.; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент Пономаренко Ю. А.; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Глинська Н. В.; молодший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Дзюба Ю. П.; провідний фахівець Почерніна Л. І.

(1981 р.), Європейська конвенція про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів ЕТС № 16 (1983 р.), Декларація Основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою (Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р.), Рекомендація № R (85) 11 Комітету міністрів державам-членам щодо становища потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу (1985 р.), Декларація основних прав і свобод Європейського Союзу (1989 р.), Конвенція Співдружності Незалежних Держав про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах (1993 р.), Декларація про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати та захищати загально визнані права людини та основні свободи (Резолюція 53/144 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1998 р.), Основні принципи та керівні положення щодо прав на правовий захист і відшкодування збитків для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/147 від 16 грудня 2005 р.) та ін.

Відповідно до вказаних документів для забезпечення доступу до правосуддя учасників процесу, зокрема потерпілого, і досягнення його більшої ефективності та справедливості держава повинна вжити загальні заходи щодо:

- покращення системи та процедури оскарження дій та рішень осіб, які здійснюють провадження по справі;

- надання громадянам, які знаходяться в економічно несприятливому становищі, можливості отримання кваліфікованої юридичної допомоги;

- скорочення строків судового розгляду справ та прийняття судових рішень;

- запровадження процедури розгляду кримінальних справ про нетяжкі злочини при відсутності обвинуваченого за умови, що він у встановленому законом порядку інформований про дату розгляду справи та про його право мати захисника;

- проведення повністю або частково скороченого судового слідства за умови визнання підсудним своєї вини;

- запровадження відновлювального правосуддя, спрямованого на вирішення конфліктів;

- підвищення ролі судді та розширення його повноважень як центральної фігури судового процесу;
- спрощення судових документів та поширення інформації про правозастосовну практику.

Щодо особи потерпілого, то в розвинутому демократичному суспільстві йому має бути забезпечено повну реалізацію його законних інтересів, зокрема, які стосуються:

- компенсації шкоди, завданої злочинцем, як обвинуваченим, так і державою;
- отримання інформації про хід кримінального провадження;
- його участі в процесі прийняття процесуальних рішень;
- забезпечення кваліфікованою правовою допомогою;
- забезпечення особистої безпеки та захисту від втручання у його приватне життя тощо.

З цією метою потерпілий повинен бути активним учасником кримінального процесу, процесуальний статус якого має включати необхідну та достатню сукупність процесуальних прав, що забезпечуватимуть його доступ до правосуддя та ефективну реалізацію його законних інтересів.

Між тим аналіз норм чинного кримінально-процесуального закону та правозастосовної практики свідчить про необхідність посилення захисту прав та інтересів потерпілих від злочинців. За статистичними даними, кількість осіб, потерпілих від злочинів, і розміри заподіяної їм фізичної, майнової та моральної шкоди з кожним роком збільшуються. На території України щорічно вчинюються близько 500 тис. злочинів, об'єктами посягань яких є особиста та майнова безпека осіб. За даними статистики Міністерства внутрішніх справ України, у 2008 р. зареєстровано близько 384,5 тис. злочинів (82,7 на 10 тис. населення). З усіх зареєстрованих злочинів найбільш поширеними були тяжкі та особливо тяжкі злочини (їх питома вага становила 31,1 %), а також крадіжки чужого майна (питома вага яких становила 41,0 %). Розкрито близько 317 тис. злочинів, а не розкрито 66,6 тис. Досить часто стосовно потерпілих від злочину не відбувається ніякої компенсації завданих збитків та відповідно не відновлюються порушені права. У багатьох випадках органи досудового слідства взагалі не визнають осіб потерпілими,

що заздалегідь унеможливило реалізацію ними права доступу до правосуддя.

Разом із тим головним завданням держави у випадках вчинення злочинів є поновлення законних прав та інтересів людини, яка постраждала від злочину. Залишення злочинів нерозкритими, відсутність адекватної компенсації потерпілим шкоди, завданої злочином, дають підстави багатьом громадянам бути не задоволеними відсутністю гарантій з боку держави щодо захисту їхніх прав.

З огляду на викладене до прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України доцільним убачається внесення відповідних змін та доповнень до чинного законодавства з метою забезпечення доступу потерпілого до правосуддя та підвищення ефективності реалізації його прав та законних інтересів у сфері кримінального судочинства.

Метою проекту Закону є забезпечення реального доступу потерпілих до правосуддя та підвищення ефективності здійснення ними своїх прав і законних інтересів в кримінальному судочинстві.

Виходячи з цілей та завдань забезпечення реального доступу потерпілих до правосуддя, законопроектом пропонується:

1) врегулювати правове становище особи, яка постраждала від злочину, надавши їй певних процесуальних прав, спрямованих на захист її законних інтересів у дослідчому кримінальному процесі;

2) розширити коло осіб, які можуть бути визнані потерпілими в кримінальному судочинстві, включивши до нього юридичну особу. Це дасть можливість ефективніше захищати її інтереси за рахунок розширення процесуальних можливостей, передбачених законом для потерпілого. До речі, саме така тенденція спостерігається у новітніх кримінально-процесуальних кодексах держав – членів Співдружності Незалежних Держав (Російської Федерації, Молдови, Латвії, Республіки Казахстан та ін.);

3) суттєво розширити процесуальні права потерпілого (особливо в досудових стадіях кримінального процесу, оскільки суттєве значення для захисту його інтересів відіграє фактор часу), зокрема надати йому наступних прав: користуватися допомогою перекладача безкоштовно; знати сутність підозри та пред'явленого обвинува-

ченому обвинувачення; брати участь з дозволу слідчого або особи, яка проводить дізнання, в слідчих діях, які проводяться за його клопотанням чи за клопотанням його представника; знайомитися з протоколами слідчих дій, що проводяться за його участю, та подавати на них заперечення; знайомитися з постановою про призначення експертизи та висновком експерта; подавати клопотання про призначення експертів з кола вказаних ним осіб; просити про постановку перед експертом додаткових питань; бути присутнім з дозволу слідчого під час проведення експертизи і давати пояснення експертові; знайомитися з постановою про зупинення дізнання чи досудового слідства та матеріалами, які обґрунтовують наявність підстав, передбачених частиною 1 статті 206 цього Кодексу; знайомитися з матеріалами закритої кримінальної справи; виписувати з кримінальної справи будь-які дані і в будь-якому обсязі, знімати копії з матеріалів кримінальної справи, в тому числі за допомогою науково-технічних засобів; отримувати копії постанов про порушення кримінальної справи, визнання його потерпілим чи про відмову в цьому, про закриття кримінальної справи; про зупинення дізнання або досудового слідства, а також копії вироку суду першої інстанції, рішень судів апеляційної та касаційної інстанції; знати про принесені по кримінальній справі скарги і подання та подавати на них заперечення;

4) розширити предмет судового контролю на досудовому провадженні за рахунок включення до нього постанови про зупинення провадження по кримінальній справі. Це процесуальне рішення безпосередньо впливає на можливість доступу потерпілого до правосуддя, оскільки є правовою підставою припинення провадження по кримінальній справі на невизначений строк. Незаконне або необґрунтоване рішення про зупинення дізнання або досудового слідства порушує право потерпілого на доступ до правосуддя, перешкоджає подальшому руху справи до суду, а тому має бути предметом судового контролю, який здійснюється на досудовому провадженні. У зв'язку з цим в законопроекті пропонується низка статей, що встановлюють відповідну процедуру оскарження постанови про зупинення дізнання та досудового слідства, а також судового розгляду скарги;

5) передбачити можливість проведення скороченого судового слідства виключно за умови обов'язкової участі потерпілого, за винятком випадків наявності в справі його письмової заяви про згоду на скорочений розгляд справи. За чинним кримінально-процесуальним законодавством скорочений порядок судового розгляду тягне суттєві наслідки щодо оскарження винесеного вироку, а саме – учасники процесу позбавляються права оспорювати фактичні обставини справи, які не досліджувалися в суді, та розмір цивільного позову в апеляційному порядку. У зв'язку з цим вимога обов'язкової участі потерпілого і з'ясування його особистої думки з приводу можливості проведення скороченого судового слідства відіграють значення важливої гарантії забезпечення його конституційного права на судовий захист.

Реалізація проекту Закону України «Про внесення змін та доповнень до кримінально-процесуального законодавства України щодо забезпечення доступу до правосуддя потерпілих від злочину з метою захисту їх прав та законних інтересів» забезпечить врівноваження процесуальних можливостей сторін захисту та обвинувачення в особі обвинуваченого та потерпілого. З урахуванням структурної побудови кримінального процесу пропонувані зміни стосуються прав потерпілого не тільки в судових стадіях, а й на досудовому провадженні, оскільки доступність правосуддя в кримінальному процесі забезпечується також і механізмами, що діють в його досудових стадіях.

Отже, законопроект, спрямований на забезпечення доступу потерпілого до правосуддя відповідно до міжнародних стандартів у сфері прав людини, зніме напругу в суспільстві, пов'язану із зневірою осіб, постраждалих від злочину, посилить гарантованість державою можливості поновлення їх порушених прав та законних інтересів, а значить, і підвищить соціальний престиж правоохоронних органів та суду в очах населення.

На підставі викладеного пропонується наступний текст проекту Закону України «Про внесення змін та доповнень до Кримінально-процесуального кодексу України»:

І. 1. У статті 49:

1) частину 1 викласти в наступній редакції:

«Потерпілим визнається фізична особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, а також юридична особа

та державні чи громадські установи або організації без створення юридичної особи у випадку завдання злочином шкоди їх майну чи діловій репутації»;

2) частину 2 викласти в наступній редакції:

«Про визнання фізичної чи юридичної особи потерпілим або про відмову в цьому особа, яка провадить дізнання, слідчий і суддя виносять постанову, а суд ухвалу. Особа визнається потерпілим негайно після встановлення достатніх даних, що свідчать про факт завдання їй злочином шкоди»;

3) у частині 3 слова «громадянин, визнаний потерпілим від злочину» замінити словом «потерпілий»;

4) доповнити частину 3:

– після слів «заявляти клопотання» словами «користуватися допомогою перекладача безкоштовно; знати сутність підозри та пред'явлене обвинуваченому обвинувачення; брати участь з дозволу слідчого або особи, яка проводить дізнання, в слідчих діях, які проводяться за його клопотанням чи за клопотанням його представника; знайомитися з протоколами слідчих дій, що проводяться за його участю, та подавати на них заперечення; знайомитися з постановою про призначення експертизи та висновком експерта; подавати клопотання про призначення експертів з кола вказаних ним осіб; просити про постановку перед експертом додаткових питань; бути присутнім з дозволу слідчого під час проведення експертизи і давати пояснення експертові; знайомитися з постановою про зупинення дізнання та досудового слідства та матеріалами, які обґрунтовують наявність підстав, передбачених частиною 1 статті 206 цього Кодексу; знайомитися з матеріалами закритої кримінальної справи»;

– після слів «після призначення справи до судового розгляду» словами «виписувати з кримінальної справи будь-які дані і в будь-якому обсязі, знімати копії з матеріалів кримінальної справи, в тому числі за допомогою науково-технічних засобів; отримувати копії постанов про порушення кримінальної справи, визнання його потерпілим чи про відмову в цьому, про закриття кримінальної справи; про зупинення дізнання або досудового слідства, а також копії вироку суду першої інстанції, рішень судів апеляційної та касацій-

ної інстанції; знати про принесені по кримінальній справі скарги і подання та подавати на них заперечення»;

5) доповнити статтю частиною 6 наступного змісту:

«У випадку визнання потерпілим юридичної особи її права здійснює представник»;

6) доповнити статтю частиною 7 наступного змісту:

«Потерпілий має право в будь-який момент відмовитися від участі в кримінальному процесі».

2. Доповнити Кримінально-процесуальний кодекс України статтею 49¹ наступного змісту:

«Стаття 49¹. Постраждалий

Постраждалим вважається будь-яка фізична чи юридична особа, якій злочином завдано шкоду.

Постраждалий має право на негайну реєстрацію заяви в установленому порядку, вирішення її органом досудового розслідування з наступним повідомленням про прийняте по ній рішення.

Постраждалий також має право:

1) отримувати від органу досудового розслідування документ, що підтверджує реєстрацію заяви про вчинений злочин;

2) пред'являти документи та предмети на підтвердження своєї заяви;

3) вимагати від відповідного органу інформацію про розгляд заяви;

4) вимагати від органу досудового розслідування визнання його потерпілим по кримінальній справі, а також цивільним позивачем;

5) отримувати копію постанови про порушення кримінальної справи чи про відмову в порушенні кримінальної справи;

6) оскаржувати постанову про відмову в порушенні кримінальної справи протягом семи діб з моменту отримання копії цієї постанови та знайомитися з матеріалами, на підставі яких було прийняте таке рішення;

7) користуватися правовою допомогою адвоката при участі в процесуальних діях;

8) за наявності відповідних підстав – на забезпечення безпеки».

3. Доповнити Кримінально-процесуальний кодекс України статтею 49² наступного змісту:

«*Стаття 49²*. Обов'язки потерпілого

Потерпілий зобов'язаний:

1) з'явитися за викликом до особи, яка здійснює дізнання, слідчого та суду, а у разі неможливості своєчасного з'явлення завчасно повідомити про це, а також про причини неявки;

2) не перешкоджати встановленню обставин вчиненого злочину;

3) не розголошувати без дозволу особи, яка здійснює дізнання, та слідчого відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у провадженні по кримінальній справі.

Відмова потерпілого від участі у провадженні по кримінальній справі не звільняє його від обов'язку утримуватися від перешкоджання встановленню обставин вчиненого злочину».

4. *Статтю 52:*

1) доповнити частиною 4 наступного змісту:

«Представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача не вправі здійснювати будь-які дії всупереч інтересам особи, яку він представляє»;

2) доповнити частиною 5 наступного змісту:

«Участь адвоката – представника потерпілого при провадженні дізнання, досудового слідства і в розгляді кримінальної справи в суді першої інстанції є обов'язковою:

1) якщо потерпілий не володіє мовою, якою ведеться судочинство;

2) якщо потерпілий є неповнолітнім;

3) якщо потерпілий через свої фізичні або психічні вади (німий, глухий, сліпий тощо) не може сам реалізовувати свої права та захищати законні інтереси;

4) коли санкція статті, за якою кваліфікується злочин, передбачає довічне позбавлення волі»;

3) доповнити частиною 6 наступного змісту:

«Потерпілий, цивільний позивач та цивільний відповідач мають право в будь-який момент провадження по кримінальній справі відмовитися від представника або обрати представником іншу особу».

5. У статті 165²:

1) частину 5 після слів «підозрюваного чи обвинуваченого» доповнити словами», а також потерпілого чи його представника, якщо вони з'явилися»;

2) частину 7 після слів «його захисником чи законним представником» доповнити словами », а також потерпілим чи його представником».

6. У статті 206:

1) частину 4 доповнити наступним реченням:

«Про зупинення провадження у справі слідчий надсилає потерпілому письмове повідомлення, в якому вказує підстави зупинення провадження та право потерпілого ознайомитися з постановою про зупинення провадження та матеріалами, які обґрунтовують наявність підстав, передбачених частиною 1 цієї статті».

7. Доповнити Кримінально-процесуальний кодекс України статтею 211¹ наступного змісту:

«Стаття 211¹. Оскарження постанови про зупинення слідства

Постанова слідчого про зупинення слідства може бути оскаржена потерпілим та його представником прокуророві в семиденний строк з дня одержання письмового повідомлення.

У разі оскарження постанови слідчого про зупинення слідства прокурор знайомиться із справою і не пізніше трьох діб з дня надходження скарги скасовує постанову про зупинення слідства і відновлює досудове слідство або залишає скаргу без задоволення, про що повідомляє особі, яка подала скаргу.

Постанову слідчого про зупинення слідства може бути оскаржено потерпілим або його представником до суду в порядку, передбаченому статтею 236⁹ цього Кодексу».

8. У статті 214:

1) частину 1 доповнити реченням наступного змісту: «Крім того, в постанові вказується право потерпілого на ознайомлення з матеріалами закритої кримінальної справи та порядок її оскарження».

9. Доповнити Кримінально-процесуальний кодекс України статтею 236⁹ наступного змісту:

«Стаття 236⁹. Оскарження до суду постанови про зупинення дізнання та досудового слідства

Постанова органу дізнання, слідчого про зупинення дізнання або досудового слідства може бути оскаржена потерпілим або його представником до місцевого суду за місцем розташування органу або роботи посадової особи, яка винесла постанову протягом семи днів з дня отримання письмового повідомлення».

10. Доповнити Кримінально-процесуальний кодекс України статтею 236¹⁰ наступного змісту:

«Стаття 236¹⁰. Розгляд суддею скарги на постанову про зупинення дізнання або досудового слідства

Скарга на постанову органу дізнання, слідчого про зупинення дізнання чи досудового слідства розглядається суддею одноособово не пізніше п'яти днів з дня надходження скарги до суду.

Суддя витребує справу, знайомиться з нею, а в разі необхідності заслуховує пояснення особи, яка подала скаргу на постанову.

Про час розгляду скарги суддя повідомляє прокурора та особу, що подала скаргу, яка вправі взяти участь у її розгляді та висловити свої доводи.

Розглянувши скаргу, суддя залежно від того, чи були при зупиненні дізнання та досудового слідства достовірно встановлені обставини, перелічені у частині 1 статті 206 цього Кодексу, приймає одне з таких рішень:

- 1) залишає скаргу без задоволення;
- 2) скасовує постанову про зупинення дізнання чи досудового слідства і направляє справу прокурору для відновлення дізнання або досудового слідства.

На постанову судді прокурором, потерпілим або його представником протягом семи діб з дня її винесення може бути подана апеляція до апеляційного суду. Подача апеляції не зупиняє виконання постанови судді.

Копія постанови судді надсилається особі, яка прийняла рішення про зупинення дізнання чи досудового слідства, потерпілому або його представнику і прокурору».

11. У статті 254:

- 1) назву статті викласти в наступній редакції: «Вручення підсудному та потерпілому копії обвинувального висновку і повідомлення про день розгляду справи у суді»;

2) частину 1 після слова «підсудному» доповнити словами «та потерпілому»;

3) частину 2 викласти в наступній редакції:

«Якщо зазначені в цій статті документи складено мовою, якою не володіє підсудний чи потерпілий, вони вручаються підсудному чи потерпілому перекладеними на їхню рідну мову або іншу мову, якою вони володіють».

12. У статті 267:

1) частину 1 після слів «потерпілий під час судового розгляду має право» доповнити словами » бути своєчасно поінформованим про час і місце судового розгляду».

13. У статті 299:

1) частину 3 доповнити реченням наступного змісту: «Такий порядок судового розгляду застосовується за умови обов'язкової участі потерпілого, за винятком випадків наявності в справі його письмової заяви про згоду на скорочений розгляд справи».

II. Внести до Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» № 3782-ХІІ від 23 грудня 1993 р. такі зміни:

1. Пункт б статті 2 викласти в новій редакції:

«б) постраждалий, потерпілий та їх представники у кримінальній справі».

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 14 від 08 вересня 2010 р.).

Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент Л. В. Дорош.

УДК 343.2

В. С. Зеленецкий, доктор юридических наук, профессор, академик НАПрН Украины, г. Харьков

О ПЕРСПЕКТИВАХ РАЗВИТИЯ ОБЩЕЙ ТЕОРИИ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПНОСТЬЮ

У статті розглянуті основні напрями розвитку загальної теорії боротьби зі злочинністю, визначені наступні етапи її розвитку. Розробка даної теорії розглянута як один із необхідних етапів у загальному процесі інтеграції знань про боротьбу з реально існуючими антисуспільними явищами.

Ключові слова: загальна теорія боротьби зі злочинністю, концептуальні основи, перспективи розвитку загальної теорії боротьби зі злочинністю, процес вдосконалення теорії боротьби зі злочинністю.

У каждой теории своя судьба, свое будущее. Оно определяется функциональными возможностями теории, которые, естественно, могут быть выявлены лишь в ходе ее дальнейшего, т. е. будущего функционирования. В качестве одной из таких возможностей теории называется способность ее к развитию¹. Именно эта способность определяет творческие силы и жизненность теории.

Сказанное обязывает исследователей создавать теории, обладающие большими возможностями к дальнейшему своему развитию. Теория, не обладающая такими перспективными возможностями, не имеет права на существование, а ее создание следует рассматривать как научно неоправданное. «Речь идет, таким обра-

¹ Уместно в связи с изложенным заметить, что «процессы развития давно уже стали предметом научного исследования в различных областях науки. Да и в самой методологии науки проблемы развития знания все больше привлекают внимание. Поэтому вряд ли можно сомневаться в возможности научного анализа развития научного знания, творческой деятельности вообще. Более того, речь идет о необходимости разработки конкретной теории творческой деятельности в области науки на основе диалектики» (Сорокин А. А. О разрешении противоречий / А. А. Сорокин // Диалектика противоречий. – М. : Политиздат, 1979. – С. 310).

зом, о том, чтобы уже при создании теории мы могли каким-то образом предсказать ее возможности и предвидеть пределы ее развития»¹.

Когда мы говорим о перспективах общей теории борьбы с преступностью, то имеем в виду раскрытие возможностей дальнейшего развертывания выдвинутой идеи создания такой теории. Как справедливо замечено, только развивающаяся идея оказывается способной выдержать требования, предъявляемые новыми опытными данными². Поэтому исследование вопроса о перспективах развития теории осуществляется здесь под углом зрения развития выдвинутой идеи создания общей теории борьбы с преступностью³.

Заметим, что научная теория должна служить интересам общества, удовлетворению его насущных потребностей. Для того чтобы теория могла выполнить эту свою социальную функцию, она должна адекватно отражать реально существующую действительность, соответствующие потребности общества. Отсюда объективная нужда общества в постоянном совершенствовании и развитии теории. «Диалектика отношений теории и практики такова, что застывшая, окостенелая теория перестает быть правильным, адекватным отражением закономерностей и тенденций развития действительности. Она может дезориентировать практические действия людей, придавать им направленность, не отвечающую реальным потребностям, и, таким образом, стать тормозом социального прогресса вместо того, чтобы служить его компасом и активным рычагом»⁴ преобразования действительности. Значит, развитие теории есть процесс объективный, социально полезный, а поэтому и необходимый.

¹ Попович М. В. Выявление пределов теории в ходе ее развития / М. В. Попович // Логика научного исследования / под ред. П. В. Копнина и М. В. Поповича. – М., 1965. – С. 211.

² Орынбеков М. С. Категория «идея» в диалектическом материализме / М. С. Орынбеков // Вопр. философии. – 1980. – № 8. – С. 84.

³ Впервые эта идея была выдвинута в 1980 г. (см.: Зеленецкий В. С. Классификация субъектов государственного объединения и характеристика их взаимоотношений в советском уголовном процессе / В. С. Зеленецкий // Проблемы соц. законности. – Харьков : Изд. ХЮРИ, 1980. – Вып. 6. – С. 134–142).

⁴ Медведев В. Выдающийся вклад в учение о коммунистическом строительстве / В. Медведев // Коммунист. – 1981. – № 9. – С. 60.

Отметим, что в науке «не существует формальных критериев, позволяющих установить границы применимости теории и способных указать однозначным образом на необходимость перехода к новой теоретической системе знания»¹. Не выработаны также и критерии определения уровня развитости теории. Несмотря, однако, на отсутствие формальных критериев для определения развитости и диапазона применимости теории, многие из тех проблем, которые нас интересуют, можно определить по вполне конкретным и к тому же эффективным содержательным критериям. Поскольку критерием истинности теории является практика, то, естественно, что основой обогащения и развития рассматриваемой общей теории является практика борьбы с преступностью. Ясно поэтому, что указать все перспективы развития теории уже сейчас вне данных практики невозможно, однако это не означает, что уже на данном этапе формирования теории нельзя обозначить основные направления и даже конечные пределы ее развития. При этом «развитием теории мы будем называть получение новых фактов и новых теоретических объяснений»² предметной деятельности в области борьбы с преступностью. Для исчерпывающего изучения указанной деятельности необходимо познание всех социально значимых фактов и только на основе их конечной совокупности возможно получение не только истинного, но также и исчерпывающего знания. С этой точки зрения «развитие научной теории означает накопление моментов абсолютной истины»³. Именно такое знание и характерно для развитой, лучше даже сказать, зрелой теории.

Из сказанного вытекает важное для целей нашего исследования положение, которое состоит в том, что полное, всестороннее и, конечно же, истинное объяснение конкретных фактов, входящих в предмет общей теории борьбы с преступностью, исключает возможность ее развития в соответствующей части, ибо развитие теории предполагает получение нового знания о явлениях, фактах, изучаемой правовой реальности. Действительно, если, например,

¹ Мамчур Е. А. Проблема выбора теории / Е. А. Мамчур. – М., 1975. – С. 96.

² Попович М. В. Выявление пределов теории в ходе ее развития / М. В. Попович // Логика научного исследования / под ред. П. В. Копнина и М. В. Поповича. – М., 1965. – С. 202.

³ Коршунов А. М. Теория отражения и творчество / А. М. Коршунов. – М. : Политиздат, 1971. – С. 221.

нас будут интересовать субъекты борьбы с преступностью или пределы их полномочий в этой борьбе, то полное их установление, как и достоверное определение их полномочий, будет свидетельствовать об исчерпывающем познании этих вопросов, входящих в предмет общей теории борьбы с преступностью. Сколько бы в дальнейшем мы не выявляли новые данные, подтверждающие ранее полученные знания о субъектах борьбы с преступностью и о пределах их полномочий, общая теория борьбы с преступностью не будет развиваться в этой части, хотя и будет получать новые подтверждения истинности ранее полученного знания. Из сказанного следует вывод, что «после того, как некоторое высказывание о факте развернуто в ряд вариантов, в теорию не вносится ничего нового»¹ и, следовательно, новый вариант интерпретации уже известного положения не может рассматриваться как развитие общей теории борьбы с преступностью в соответствующей ее части. Сказанное, однако, не дает оснований для вывода о бесполезности получения на определенном этапе развития теории дополнительно и (или) даже повторной информации об уже известных, т. е. изученных явлениях или объясненных фактах. Последняя, «устанавливая» еще раз уже известный факт, выполняет по отношению к ранее полученному знанию своеобразную удостоверительную функцию. Это, естественно, повышает убедительность ранее полученного знания и таким образом подтверждает правильность соответствующих посылок и направлений развития теории. Более того, при прочих равных условиях убедительность достоверности полученного знания о явлениях, входящих в предмет общей теории, будет выше, если соответствующие явления или факты будут устанавливаться данными, полученными из различных неоднородных источников и к тому же различными методами. В предельном случае можно даже говорить об анализе исчерпывающей совокупности возможных источников информации об изучаемых общей теорией борьбы с преступностью явлениях.

Подчеркнем, однако, еще раз, что при всей полезности дублирующей (или удостоверительной) информации последняя не может рассматриваться в качестве информационного фактора развития

¹ Попович М. В. Выявление пределов теории в ходе ее развития / М. В. Попович // Логика научного исследования / под ред. П. В. Копнина и М. В. Поповича. – М., 1965.

общей теории борьбы с преступностью. Исключение могут составлять только те случаи, когда на основе полученной информации в единстве с уже имеющейся будет дан новый вариант интерпретации теории или отдельных ее основных положений. Только в таком случае «эмпирическая интерпретация может быть рассматриваема как развитие теории»¹.

Следует различать, а значит, и выделять в процессе исследования, материальные и идеальные факторы развития теории. Первым является постоянно изменяющаяся и развивающаяся действительность, изучаемая общей теорией борьбы с преступностью. Вторым – идея о создании названной теории. «Поскольку научное знание является отображением объективного мира, а сам объективный мир изменяется и развивается, то правильно понять его можно только тогда, когда научные идеи теории будут рассматриваться в движении и развитии»², подобно тому, как движется и развивается сам объективный мир.

Из сказанного следует, что и общая теория борьбы с преступностью не может рассматриваться в статическом состоянии. Отражая изучаемые ею явления объективной действительности, которые находятся в постоянном изменении и развитии, указанная теория сама должна изменяться, развиваться в направлении адекватного отражения изучаемых ею явлений. И не только названная теория, но и каждый образующий ее компонент, в том числе и сама идея о создании данной теории.

Если названная идея является объективно жизненной, то такой же по своему качеству будет и создаваемая на ее основе теория. Последняя в процессе своего создания не только базируется на исходной идее, но и развивает своими средствами содержащиеся в ней функциональные потенции.

Подчеркивая указанный характер соотношения идеи и теории, М. С. Орынбеков пишет: «Идея есть некоторая всеобщность, сама раскрывающаяся посредством движения теории к новым, непознанным высотам. Поэтому идею можно рассматривать как теорию

¹ Попович М. В. Выявление пределов теории в ходе ее развития / М. В. Попович // Логика научного исследования / под ред. П. В. Копнина и М. В. Поповича. – М., 1965.

² Рузавин Г. И. Научная теория: логико-методологический анализ / Г. И. Рузавин. – М., 1978. – С. 169.

в потенции, а теорию – как развернутую, конкретно расчлененную, развитую идею. В этой диалектике соотношения идеи и теории они обе представляют собой полюса одного и того же процесса развития научного знания»¹.

При этом, если идея создания теории содержит в себе исходное знание о необходимости и возможности формирования общей теории борьбы с преступностью, то разработка основ этой теории представляет собой воплощение в практику существовавшей возможности и в то же время фактическую реализацию необходимости создания данной теории. В этой связи обратим внимание на справедливость утверждения о том, что «развитие познания всегда осуществляется фактически как движение одной исходной идеи по пути наполнения ее все более конкретизирующимся содержанием, ее уточнения и развития, имея по существу одну и ту же идею, как в начале, так и в конце пути»².

Сказанное в полной мере относится к характеристике идеи создания общей теории борьбы с преступностью. Последняя должна рассматриваться как перспективная не только в научном, но и в непосредственно-практическом отношении, поскольку уже на данном этапе ее разработки стало возможным получение новых знаний о месте и роли общих проблем борьбы с преступностью в системе уже имеющихся, а также о путях их комплексного разрешения. При этом сам факт осознания невозможности повышения эффективности борьбы с преступностью без решения названных общих проблем, равно как и осознание необходимости их разработки в структуре соответствующей общей теории, выступает в качестве обстоятельства, стимулирующего как научную разработку названных проблем, так и практическое их разрешение.

Развитие всегда осуществляется в определенном направлении. Это утверждение справедливо и в отношении развития общей теории борьбы с преступностью. На этапе становления данной теории перечислить все или большинство направлений ее развития невозможно. Не вызывает, однако, сомнения возможность выделения

¹ Орынбеков М. С. Категория «идея» в диалектическом материализме / М. С. Орынбеков // Вопр. философии. – 1980. – № 8. – С. 87.

² Там же. – С. 86.

основных или наиболее актуальных направлений развития общей теории борьбы с преступностью. Они на данном этапе разработки теории могут рассматриваться в качестве главных направлений ее развития и осуществляться прежде всего вглубь и вширь.

Когда речь идет о развитии теории вширь, то имеется в виду охват в процессе исследования закономерностей борьбы с преступностью всех новых ее сторон. Иначе говоря, этот аспект развития теории приводит к всесторонности разработки соответствующих объектов, входящих в предмет данной теории.

Развитие теории вглубь предполагает отражение в процессе исследования закономерностей борьбы с преступностью, проникновение в сущность всех изучаемых явлений.

Два отмеченных направления развития теории являются относительно самостоятельными потому, что в реальном исследовательском процессе они не только взаимосвязаны, но и находятся в фактической и потому в нерасторжимой взаимозависимости. Только в объективном единстве этих направлений развития теории можно обеспечить ее полноту и содержательную достоверность.

Когда мы говорим о развитии общей теории борьбы с преступностью, то имеем в виду такую направленность происходящих в ее содержании изменений, которые обладают тенденцией к совершенствованию достигнутого знания в сторону его конкретизации, повышения степени достоверности, накоплению новых знаний о закономерностях борьбы с преступностью, ее причинами и способствующими условиями, повышению их качественной определенности.

Можно, конечно, развитие теории рассматривать и с точки зрения исправления выявленных в ней ошибочных положений. Но как бы существенны не были выявленные (а в последующем исправленные) ошибки, они не затрагивают и не изменяют существо данной теории, не устраняют ее фундаментальных основ и не развивают их достижением нового знания. Поэтому следует полностью согласиться с З. Оруджевым, по мнению которого «развитие теории заключается не в исправлении отдельных ее положений, исходных идей и т. д. (пусть даже под действием опровержений, как полагают английские логики науки К. Поппер и И. Лакатос) и не в отказе от парадигмы (вследствие возникновения аномалии, т. е. осознания учеными того, что природа не укладывается в приготовленную для

нее парадигматическую схему, как думает американский исследователь Т. Кун), а в переходе каждый раз к новой категории науки»¹.

С этой точки зрения каждую новую систему категорий следует связывать с новым этапом развития теории. С этих позиций создание концептуальных основ теории необходимо рассматривать в качестве первого или исходного этапа создания в будущем целостной, а значит, и завершенной, общей теории борьбы с преступностью. Последняя в своем развитии должна пройти еще ряд относительно самостоятельных этапов, каждый из которых получит свое выражение в новой, создаваемой, естественно, на основе предшествующей категориальной системы. Схематическое обозначение очередных этапов развития общей теории борьбы с преступностью предполагает указание на реально существующую необходимость комплексной разработки: 1) фундаментальных, 2) теоретических и 3) прикладных основ данной теории. В диалектическом единстве они и составят общую теорию борьбы с преступностью, которая по своей архитектонике будет адекватно отражать структуру ее собственного предмета исследования. Именно с разработкой всех названных основ мы связываем дальнейшие перспективы развития общей теории борьбы с преступностью.

Полученные в процессе разработки общей теории борьбы с преступностью результаты находятся в определенном соотношении с теми, которые достигнуты системой специальных теорий. Использование всеми теориями объективно-истинных данных обогащает каждую из них, способствует их взаимному развитию. Это обстоятельство весьма важно подчеркнуть, ибо развитие теории предполагает уточнение тех или иных положений в соответствии с новыми фактами, эмпирическими данными, полученными как общей теорией борьбы с преступностью, так и специальными (или частными) теориями. При этом «опровергаются не относительные истины, а заблуждения и ошибочные положения. Опровержение теоретических истин есть псевдоопровержение. Если речь идет об их уточнениях (под влиянием новых фактов, открытий), то это отнюдь не опровержение, а их дальнейшее развитие»².

¹ Кумпф Ф. Диалектическая логика / Ф. Кумпф, З. Оруджев. – М. : Политиздат, 1979. – С. 208.

² Там же. – С. 236.

Заметим, наконец, что общая теория борьбы с преступностью может развиваться не только под влиянием (или на основе) новых фактов, но и за счет достижений других наук, в частности системы специальных теорий. Обращая внимание на такого рода источники развития теории, болгарский философ Г. Гиргинов, специально исследовавший закономерности творческого процесса, пишет, что «научная теория может развиваться и обогащаться... посредством включения в нее обобщений и утверждений, полученных путем вывода и доказательства, т. е. чисто логическим путем, из других, исходных по отношению к ней положений. Это – пример так называемого имманентного развития и обогащения теории»¹.

Из сказанного становится очевидным, насколько важны для развития общей теории борьбы с преступностью достижения всех специальных (частных) теорий. И хотя вклад каждой из них в развитие общей теории различен, можно уже сейчас со всей определенностью утверждать, что без использования достижений всех специальных наук становление и развитие общей теории борьбы с преступностью было бы невозможно.

От развития теории следует отличать процесс ее совершенствования. «Последнее осуществляется путем введения понятий, объясняющих новые факты, уточняющих прежние законы и понятия теории. Одно из самых частых проявлений в науке – это введение поправок в теорию под воздействием новых фактов, не подтверждающих то или иное следствие теории»². Понятно, что процесс совершенствования теории не изолирован от процесса ее развития. Если имеющиеся в структуре соответствующей теории ошибочные положения не будут своевременно исправляться, то их накопление приведет к деформации основ, на которых базируется теория, а значит, и к искажению сущности выдвинутой идеи. При наличии неверных положений дальнейшая разработка теории будет осуществляться в ошибочном направлении, что отрицательно скажется на общем процессе ее развития. Таким образом, для развития общей теории борьбы с преступностью существенное значение имеет то,

¹ Гиргинов Г. Наука и творчество : пер. с болг. / Г. Гиргинов. – М. : Прогресс, 1979. – С. 139.

² Кумпф Ф. Диалектическая логика / Ф. Кумпф, З. Оруджев. – М. : Политиздат, 1979. – С. 208.

в каком направлении и насколько успешно развивается та или иная специальная теория. Более того, для развития всех названных теорий важное значение имеет также и то, в каком направлении и какими темпами развивается практика борьбы с преступностью.

Между теорией и практикой борьбы с преступностью также должна и не может не существовать диалектическая взаимосвязь и взаимозависимость. Она реализуется в различных аспектах, но прежде всего должна сводиться, с одной стороны, к своевременному внедрению в практику результатов научных исследований, а с другой – к своевременному обобщению различными науками последних достижений практики с целью разработки и последующего внедрения в практику более эффективных средств борьбы с преступностью.

Совершенствование практики борьбы с преступностью, накопление новых теоретических данных в различных науках приведет к их взаимному развитию, а значит, и к синтезу того общего, что обуславливает развитие общей теории борьбы с преступностью. Последняя, аккумулируя достижения науки и практики, будет, естественно, развиваться на более высоком уровне, что приведет к совершенствованию интеграционных процессов в структуре общей теории борьбы с преступностью. Такой подход к характеристике названных процессов полностью согласуется с принципами материалистической диалектики, в соответствии с которой «...всеобщий принцип развития надо соединить, связать, совместить с всеобщим принципом единства мира, природы, движения материи etc»¹.

В этом плане важно, опираясь на разработанные в науковедении общие формы синтеза научных знаний, представить или хотя бы обозначить формы синтеза знаний о борьбе с преступностью, каждая из которых соответствует определенному этапу развития интеграционных процессов в науке о борьбе с преступностью. При этом следует подчеркнуть, что излагаются они здесь в определенной иерархической последовательности, т. е. от исходного или предшествующего этапа к более высокому, последующему.

Первый этап характеризуется возникновением идеи о борьбе с преступностью. Второй – выработкой исходных представлений

¹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – Т. 29. – С. 229.

(понятий, гипотез и т. п.) об этой борьбе, разработкой и обоснованием эффективности некоторых форм, видов борьбы с преступностью. На третьем этапе синтез знаний о борьбе с преступностью сводится к рассмотрению этого вида борьбы сначала в качестве реально существующей тенденции в обществе, затем – признанию названной тенденции объективной закономерностью, и наконец, возведению ее в закон, отраженный в различных нормативных актах уголовного, уголовно-процессуального, уголовно-исполнительного законодательства. Четвертый этап характеризуется созданием системы частных (специальных) теорий о борьбе с преступностью (уголовного права, уголовного процесса, криминологии, уголовно-исполнительного права, криминалистики и др.). Содержание пятого этапа составляет выдвижение идеи создания общей теории борьбы с преступностью, ее разработку.

На этом, естественно, формы синтеза научных знаний о борьбе с преступностью не исчерпываются. Закономерная направленность научного знания к единству в рассматриваемой области деятельности будет проявляться и далее как объективно существующий факт и общественная необходимость, однако на данном этапе не выработано достаточно знаний для того, чтобы можно было уже сейчас прогнозировать последующие более высокие уровни или крупномасштабные формы интеграции знаний о борьбе с преступностью. Отражая общую тенденцию знания к единству можно лишь сказать, что в будущем процесс синтеза научных знаний о борьбе с преступностью пройдет еще несколько специфических этапов, которые в конечном счете приведут к созданию общей теории борьбы с противоправными явлениями в демократическом обществе. Последняя будет представлять собой еще одну (шестую по счету) форму интеграции знаний о борьбе с преступностью.

Но известно, что противоправные явления возникают и развиваются не изолированно от иных антиобщественных, в частности аморальных, явлений. Закономерности борьбы с ними должны разрабатываться не только отдельно в структуре соответствующих теорий, но и с учетом их взаимосвязи с другими антисоциальными явлениями, т. е. комплексно. Этот подход должен получить свое отражение в теории более высокого уровня, которая может имено-

ваться теорией борьбы с негативными явлениями в обществе. Эта, седьмая по счету, форма интеграции знания о борьбе с негативными явлениями в нашем обществе не отражает деятельность компетентных органов государства по борьбе с другими видами отклоняющегося от нормы поведения людей. В частности тех, кто допускает такие отклонения ввиду различного рода психических заболеваний, не граничащих с невменяемостью, но представляющих опасность для общества и поэтому выступающих в качестве объекта борьбы с ними. Накопленные в процессе данного вида борьбы знания будут также интегрированы в различных формах, а в перспективе (в конечном счете) их интеграция должна быть отражена в создании общей теории борьбы с отклоняющимся поведением в социально развитом демократическом обществе¹.

Из сказанного вытекает следующий вывод: «выявление форм и средств интеграции науки, синтеза научных знаний, изучение проблем и перспектив интегративных процессов – одна из самых насущных потребностей нашего времени»². Общая теория борьбы с преступностью является одной из форм синтеза научных знаний об особом виде социальной борьбы. Ее создание осуществляется в русле «самых насущных потребностей нашего времени». Именно поэтому разработка данной теории должна рассматриваться в качестве одного из необходимых, а поэтому и существенных этапов

¹ Первые и весьма плодотворные шаги в этом направлении уже сделаны в результате разработки введения к общей теории социального отклонения (см.: Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения. Введение в общую теорию / В. Н. Кудрявцев, Ю. В. Кудрявцев, В. С. Нерсисян. – М. : Юрид. лит., 1984).

Изучение закономерностей создания различного рода общих теорий позволило В. М. Фигуровской прийти к выводу, что любое «дальнейшее развитие теории осуществляется в процессе ее соотнесения с реальностью, причем факты, подтверждающие данную теорию, позволяют уточнить область ее применимости и более четко очертить сферу действия. Выделенная предметная область более полно описывается теорией, и в то же время более осязаемым оказывается отрыв этой области от других сторон и отношений реальной действительности, не подлежащей описанию в понятиях и законах данной теории. Выход обнаруживается в создании общих теорий, охватывающих более широкую предметную область» (Фигуровская В. М. Техническое знание: особенности возникновения и функционирования / В. М. Фигуровская. – Новосибирск : Наука, 1979. – С. 208).

² Чепиков М. Г. Интеграция науки / М. Г. Чепиков. – М., 1981. – С. 11–12.

в общем процессе интеграции знаний о борьбе с реально существующими антиобщественными явлениями.

В статье рассмотрены основные направления развития общей теории борьбы с преступностью, обозначены последующие этапы ее развития. Разработка данной теории рассмотрена в качестве одного из необходимых этапов в общем процессе интеграции знаний о борьбе с реально существующими антиобщественными явлениями.

In the article basic directions of development the general theory of fighting against crime are considered, the subsequent stages of its development are marked. Development of this theory is considered as one of the necessary stages in the general process of integration of knowledge about a fighting against the really existent anti-social phenomena.

*Рекомендовано к опубликованию на заседании сектора изучения проблем судебной деятельности ИИПП НАПрН Украины (протокол № 8 от 15 июля 2010 г.).
Рецензент – кандидат юридических наук, доцент
О. Г. Шило.*

УДК 343. 22

Л. М. Демидова, кандидат юридичних наук, доцент, завідувача відділом дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ЯКІСТЬ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена проблемним питанням організації процесу наукового пізнання якості національного кримінального законодавства. Особлива увага звертається на методологію наукового дослідження та її значення в організації наукових пошуків. Пропонується авторський вибір методик та засобів на різних рівнях дослідження.

Ключові слова: методологія наукового дослідження, методи наукового дослідження, засоби наукового дослідження, якість кримінального законодавства.

Кожне наукове дослідження як процес руху людської думки спрямоване на здобуття знань, їх узагальнення та вироблення нових уявлень про закономірні зв'язки об'єктивної дійсності. Проте це не тільки шлях до нового, а й збереження старого в новому, забезпечення єдності нового з попереднім досвідом.

Розуміння та втілення в процес пізнання таких аксіом є необхідним для організації дослідження, проте недостатнім для досягнення його мети. Слід володіти спеціальними знаннями побудови стратегії та тактики наукового пізнання, щоб організація наукових пошуків була оптимальною і ефективною з точки зору досягнення цілі дослідження.

Крім того, кожне дослідження відрізняється від будь-яких інших за своєю індивідуальністю, наприклад, належність до певної галузі або інституту права, за об'єктом і предметом тощо. Так, пізнання якості кримінального законодавства як прикладне наукове дослідження має певну специфіку – воно спрямоване на здобуття і використання теоретико-правових знань для практичних цілей. Це

обумовлює мету такої наукової діяльності, визначення її об'єкта, предмета і взагалі процесу організації дослідження. Уточняємо, що метою дослідження якості кримінального законодавства є отримання нових знань у вигляді певної концепції, а також встановлення адекватності закону про кримінальну відповідальність положенням такої концепції та окреслення існуючої актуальної проблематики у цьому питанні. Об'єктом такого дослідження є якість кримінального законодавства України як явище. Предметом – розкриття властивостей якості такого законодавства.

Організація процесу такого дослідження потребує розгляду питання про методологію. Дослідникам відомо, що проблема методології у будь-якій науці, зокрема кримінально-правовій¹, належить до найбільш складних та актуальних. Наскільки важлива методологія, відмічав ще Френсис Бекон, який зазначав, що методологія – це «фонарь в руках хромого, который опередит бегущего без дороги»². Від її розуміння залежить вибір правильного і оптимального напрямку (стратегії) дослідження та досягнення істинного результату. При цьому не тільки результат дослідження, а й шлях до нього мають бути істинними³.

Методологію у широкому розумінні можна назвати вченням про організацію процесу пізнання. Вона дає відповідь на запитання – як вивчати та як удосконалити такий процес з урахуванням існуючих парадигм. Щодо методології наукового пізнання – це вже більш конкретизоване запитання, а тому на нього і більш конкретна відповідь: як вивчати об'єкт (предмет) наукового пізнання.

Під методологією дослідження більшість авторів розуміє систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання, яка становить собою, в першу чергу, комплекс раціональних шляхів, що історично склалися, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від гіпотез до істини, від одиничного до узагальненого, від явища

¹ Ми розглядаємо тільки методологію наукового пізнання, визнаючи існування й інших рівнів методології, які залишаються поза межами цього дослідження (див. докладніше: Зеленецький В. С. Общая теория борьбы с преступностью. 1. Концептуальные основы. – Харьков: Основа, 1994. – С. 170–182).

² Цит. за: Кашанина Т. В. Юридическая техника: Учебник. – М. : Эксмо, 2008. – 29 с.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 1. – С. 7.

до сутності¹. При цьому необхідно підкреслити, що *методологія наукового пізнання* є явищем інтегральним і складним. З одного боку, вона об'єднує систему компонентів, що її утворюють: *світоглядні, загальні та спеціальні теорії й концепції, філософські закони й категорії і правила логіки, загальнонаукові та приватнонаукові методи й методики дійсності*², а також *засоби та принципи пізнання, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про об'єкт (предмет) дослідження*. При цьому методологію не можна зводити лише до тієї чи іншої (однієї) компоненти, наприклад до окремого (одного) методу або до вчення лише про деякі засоби, методи чи методики, оскільки за їх межами в такому випадку будуть безпідставно залишатися інші, внаслідок чого й методологія як така не буде визначена з необхідною повнотою³. З другого – будь-яка теорія, зокрема у вигляді певної концепції, яку ми прагнемо розробити в результаті цього дослідження, також буде виконувати методологічну функцію⁴. Підґрунтям для останньої тези є те, що накопичені під час дослідження знання про об'єкт (предмет) дослідження при-

¹ Докладніше див.: Алексеев С. С. *Философия права*. – М.: НОРМА, 1999. – 336 с.; Биленчук П. Д., Гвоздецкий В. Д., Сливка С. С. *Философия права: Учеб. пособ.* – К.: Атіка, 1999. – 336 с.; Керимов Д. А. *Методология права (предмет, функции, проблемы философии права)*. – М.: Аванта+, 2001. – 560 с.; Микешина Л. А. *Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: Учеб. пособие.* – М.: Прогресс-Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. – 464 с.; Нерсисянц В. С. *Философия права: Учеб. для вузов.* – М.: Изд. гр. ИНФРА.М-НОРМА, 1997. – 652 с.; *Философия: Навч. посіб. / За ред. І. Ф. Надольного.* – К.: Вікар, 1998. – 624 с.; *Философия: Підручник / За заг. ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, А. К. Рибалка.* – Х.: Консул, 2000. – 672 с.; *Философия права: Навч. посіб. / За заг. ред. М. В. Костецького, Б. Ф. Чміля.* – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.; Шейко В. М., Кушнаренко Н. М. *Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник.* – 5-те вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 307 с.

² Панов М. І., Гуторова Н. О. *Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права // Проблеми законності: Республік. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій.* – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 291–305.

³ Керимов Д. А. *Методология права (предмет, функции, проблемы философии права)*. – М.: Аванта+, 2001. – С. 46.

⁴ Зеленецкий В. С. *Общая теория борьбы с преступностью. 1. Концептуальные основы.* – Харьков: Основа, 1994. – С. 177–178.

єднуються до вже існуючих знань і можуть бути використані для подальших досліджень.

З урахуванням зазначеного можна сказати, що: *«Методологія є областю знань про організацію пізнавальної діяльності людини, що знаходиться в стані теоретико-прикладного розвитку та інтеграції»*.

У такому змісті наведено визначення методології наукового дослідження, на нашу думку, є найбільш сприйнятним і для пізнання якості кримінального законодавства.

Крім того, докорінною методологічною вимогою на сучасному етапі є проведення досліджень у тісному зв'язку з юридичною практикою¹. Такий підхід і розуміння методології науково-правових досліджень є, на наш погляд, обґрунтованими і переконливими, тому вони будуть покладені нами в підґрунтя вирішення зазначеної проблеми.

Організація процесу дослідження охоплює насамперед уточнення специфіки об'єкта дослідження – якості кримінального законодавства України. Цей об'єкт є досить складним: він виступає у вигляді сукупності (множинності) об'єктів (явищ). Складові такого об'єкта визначаються на підставі конкретизації етапів дослідження та завдань, які вирішуються на кожному з них. У цілому розв'язання цих завдань дозволяє досягти мети дослідження шляхом системного, всебічного та глибокого дослідження зазначеного об'єкта наукового пошуку.

Дослідження вищезазначеної проблеми обумовлює в першу чергу (на першому етапі) дослідження якості як явища з наступним застосуванням отриманих знань до визначення характерних та визначальних властивостей якості кримінального законодавства. На другому етапі дослідження отримані знання необхідно застосувати (здійснити апробацію) до чинного Кримінального кодексу України² з наступним розглядом актуальних проблем якості Загальної і Особливої частин КК. Виходячи з доцільності дотримуватися цих

¹ Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави. Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / Упоряд.: О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, В. І. Борисов; Відп. за вип. О. В. Петришин. – Х.: Право, 2010. – С. 690.

² Далі КК.

етапів для досягнення мети дослідження, встановимо складові об'єкта нашого дослідження, який ми розглядаємо як певну множинність об'єктів. Так, до елементів (одиничних об'єктів) такої сукупності¹ можна віднести: а) якість, якість закону та якість кримінального закону як явища й їх властивості; б) умови та принципи забезпечення якості кримінального законодавства; в) критерії оцінки якості кримінального законодавства; г) певне правило (положення) Загальної частини Кримінального кодексу України; ґ) окремих злочин (певного виду чи типу) і диспозицію статті Особливої частини КК, де встановлюються ознаки такого злочину; д) покарання за окремих злочин і санкцію статті Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за цей злочин; е) умови звільнення від кримінальної відповідальності за окремих вид злочину, що вказані в частині статті Особливої частини КК, і відповідні правила звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені в Загальній частині КК; є) дефініції, що містяться в Примітках до окремих статей Особливої частини КК; ж) приписи та положення з інших нормативно-правових актів, зокрема міжнародного законодавства. Крім того, елементами такої сукупності є множинності об'єктів (явищ), тобто відносно відокремлені групи визначальних властивостей якості кримінального законодавства та критеріїв її оцінки; інститути Загальної частини КК; групи норм Загальної частини КК, які дозволяють визначити сутність певних кримінально-правових явищ, приміром «склад злочину», «кримінальна відповідальність», «покарання», «звільнення від кримінальної відповідальності», «звільнення від покарання», «суспільно небезпечні наслідки злочину», «суспільно небезпечне діяння»; групи (види) злочинів і статті (санкції і диспозиції), що передбачають властивості цих суспільно небезпечних діянь як злочинів та покарання за їх вчинення, що містяться в певному розділі Особливої частини КК. Причому ще слід враховувати: процеси, що відбуваються в суспільстві та їх вплив на визначальні властивості якості закону про кримінальну відповідальність, а також оцінку останнього в сучасних умовах та прогнозування ситуації на майбутнє; завдання кримінального законо-

¹ Одиничні об'єкти розташовані нами в такому порядку, за яким далі ми їх будемо досліджувати.

давства та шляхи його виконання; специфіку змісту відповідних статей (частин статей) КК, виходячи з конкретизації їх завдання, єдності і взаємозв'язку з усією системою даної та інших галузей права; загальну спрямованість розвитку правової системи та стан кримінально-правової політики держави; перспективи правового регулювання відповідних суспільних відносин кримінально-правовим засобом.

Специфіка такого складного об'єкту дослідження виявляється в тому, що нам, як дослідникам, необхідно не тільки здобути певні нові знання про такий об'єкт, а й передати їх (транслювати) із застосуванням такого способу, який би дозволив повно, достовірно, зрозуміло розкрити зміст такої інформації. Для цього необхідно повною мірою володіти системою знань такої науки як *семіотика*, яка вивчає закони побудови та функціонування знакових систем. Крім того, ще і предмет нашого дослідження обумовлює його пізнання за допомогою цієї науки, а також взагалі організувати правильно процес діяльності неможливо без неї¹. Семіотика по праву є однією з підстав методології дослідження.

Більшість науковців-правників визначають наявність 2 рівнів наукового дослідження: *емпіричного та теоретичного*². Як справедливо зазначають дослідники, емпіричний і теоретичний рівні мають низку істотних відмінностей: а) за способами й методами здобуття наукового знання (в основі емпіричного рівня лежить науково-практична діяльність, завдяки якій забезпечуються накопичення та первинна обробка вихідного пізнавального матеріалу; в основі теоретичного рівня – абстрактно-теоретична діяльність зі створення ідеальних моделей і побудови різних систем знань); б) за характером і формами знання: на емпіричному рівні формується актуальне знання, емпіричне узагальнення, що безпосередньо від-

¹ Дійсно, мова кримінального законодавства має свою специфіку і відрізняється від мови інших галузей права. Проте є і загальне, що потребує окремого розгляду за допомогою саме семіотики (докладніше див., наприклад: Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология. – М.: СИНТЕГ. – 668 с.).

² Докладніше див.: Панов Н. И. Методологические аспекты формирования понятийного аппарата юридической науки // Правоведение. – 2006. – № 4. – С. 18–28; Кохановский В. П. Философия и методология науки: Учеб. для вузов. – Ростов н/Д, 1999. – С. 134.

дзеркалюють властивості й співвідношення явищ дійсності в єдності істотного й неістотного; на теоретичному рівні в логічно організованій формі теоретичного знання відбиваються сутнісні характеристики явищ, їх закономірності; в) за допомогою емпіричного пізнання розкриваються лише зовнішні властивості предметів і явищ, що безпосередньо спостерігаються. До розкриття ж їх істотних властивостей і закономірностей необхідно звертатися до теоретичного пізнання, яке передбачає створення абстрактних понять, висунення гіпотез, побудову моделей чи інших засобів і методів раціонально-теоретичного знання¹.

Причому емпіричний рівень характеризується вивченням зовнішнього світу за допомогою органів почуття (емпірія), проте на цьому рівні також присутнє і теоретичне пізнання, яке має підпорядковане значення. Як справедливо зазначено в юридичній літературі², структуру емпіричного рівня складають факти, емпіричні узагальнення та закони (залежності). Обов'язковими при проведенні нашого дослідження є не тільки вивчення, аналіз та синтез знань, які містяться в різних філософських та юридичних літературних джерелах інформації, а й вивчення статистичних даних про стан злочинності в Україні, регіонах щодо окремих видів (типів) злочинів тощо. Важливим є з'ясування так званих «непрацюючих» статей КК з наступним встановленням причин такої ситуації. Крім того, емпіричному узагальненню підлягають дані судової практики: вивчення постанов Пленуму Верховного Суду України, рішень Конституційного Суду України, ухвал, постанов судів різних рівнів на предмет виявлення судових рішень щодо повернення на повторний розгляд конкретної кримінальної справи або змін винесеного вироку у зв'язку з помилками у кваліфікації вчиненого діяння або злочину.

¹ Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: Монографія. – Х.: Право, 2009. – С. 83; Микешина Л.А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: Учеб. пособие. – М.: Прогресс-Традиция: МПСИ: Флінта, 2005 – С. 276–277; Рузавин Г. И. Методология научного познания: Учеб. пособие. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 27.

² Основы научных исследований: Учеб. пособие / Челябин. гос. ун-т. – Челябинск, 2002. – 138 с. (Интернет-інформація: <http://zerkalov.org.ua/files/oni.pdf>).

У свою чергу, до теоретичного рівня дослідження належать логічні методи пізнання, а структурними компонентами є проблема, гіпотеза та теорія. На цьому рівні за допомогою різноманітних засобів та методів пізнання здобуті факти досліджуються та обробляються. Тут може бути присутнім і емпіричне пізнання, яке є допоміжним і підпорядковується теоретичному пізнанню. Щодо дослідження нашого об'єкта, то його складові на такому рівні аналізуються, узагальнюються та встановлюються їх сутність, внутрішні зв'язки, закони розвитку.

Визначення об'єкта дослідження та вивчення, аналіз і систематизація знань про методологію науково-правового дослідження прикладного призначення дозволяє *a priori* вказати, що методологія дослідження якості кримінального законодавства України включає в себе систему певних засобів¹ та методів² пізнання. Останні ми визначимо та розглянемо з урахуванням мети дослідження та його етапів. Водночас здійснюємо не тільки відбір методів дослідження, які у своїй сукупності забезпечують оптимальне, повне та правдиве

¹ *Засоби пізнання* (наукового дослідження) ми розглядаємо як спеціально створені засоби, які розробляють, застосовують, обґрунтовують для певних пізнавальних цілей. Вони безпосередньо спрямовані на об'єкт дослідження, з їх допомогою здійснюється емпірична перевірка результатів дослідження, зокрема припущень (гіпотез), перевірка певних фактів. Виходячи з об'єкта нашого дослідження до них відносимо: *інформаційні* (використання інтернет-ресурсів та інтернет-можливостей для обробки даних); *математичні* – конкретні засоби відокремлення форми від змісту з наступним розглядом форми як самостійного об'єкта у вигляді чисел, що полегшує та прискорює процес пізнання, дозволяє здійснити моделювання певних конструкцій із забезпеченням точності суджень; *логічні*, які дозволяють вирішити певні логічні завдання (яким логічним вимогам повинні відповідати судження, що дозволяють зробити об'єктивно-істинні висновки; як логічно аналізувати вихідні системи наукових знань тощо); *мовні* – їх відносять до важливих засобів пізнання, зокрема, правила побудови понятійного (термінологічного) апарату, певних понять (дефініцій) (див., наприклад: Новиков А. М., Новиков Д. А. Методологія. – М.: СИНТЕГ. – 668 с.).

² *Метод* (від грец. *methodos*) наукового дослідження – це спосіб пізнання, дослідження явищ, природи і суспільного життя (Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. – 5-те вид., стер. – К.: Знання, 2006. – С. 74). До методів емпіричного рівня дослідники відносять опис, порівняння, експеримент, моделювання та ін.; до методів теоретичного рівня – наприклад, діалектичний, системного аналізу, загальнологічні методи (аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, аналогію) та ін.

досягнення зазначеної мети, а й їх класифікацію. Основними методами дослідження вважаємо¹:

1) філософські та загальнонаукові методи:

– *матеріалістичний*, який застосовується нами без його абсолютизації. Головні тези, які ми вважаємо корисними для нашого дослідження, – це констатування взаємозв'язку держави та права з людиною, її природою, умовами життєдіяльності на різних етапах людської цивілізації; невідривність держави та права від соціальних явищ, пов'язаних з людиною, – політики, економіки, культури, традицій, звичаїв тощо; визнання взаємозв'язку між державою та економічним базисом та державно-правовими явищами;

– *діалектичний*: вивчення явищ здійснюється з позиції їх безперервного розвитку. Такий метод дозволяє проникнути в сутність якості кримінального законодавства як явища, з'ясувати її природу, встановити властивості та їх взаємозв'язок, зосередитися на факторах впливу на якість законодавства, визначити критерії оцінки;

– *догматичний*;

– *метафізичний*, який дозволяє розглядати одиничні або множинні об'єкти дослідження або їх компоненти без зв'язку з іншими явищами, тобто самі по себе – відокремлено;

– *системно-структурного аналізу* – для дослідження державно-правових явищ як частин єдиного цілого, між якими встановлені зв'язки;

– *порівняльний* – для зіставлення та виявлення схожості або відмінності між явищами, процесами, поняттями, термінами, при цьому об'єкти зіставлення мають бути одного класу. Такий метод є необхідним як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях дослідження, а також при розгляді питань в правотворчому, інтерпретаційному або правозастосовчому аспектах, зокрема при порівнянні законодавств різних країн, кримінального законодавства України та міжнародних актів, кримінального законодавства та інших національних нормативно-правових актів, зокрема Конституції України; розгляді слідчої та судової практики;

– *соціологічний* – дозволяє оптимальним шляхом накопичити необхідну інформацію та обробити її у визначеному вигляді;

¹ Щодо окремих методів ми надаємо пояснення нашого вибору.

- *статистичний* – при встановленні певних статистичних даних, їх аналізі та синтезуванні;
- *історичний* – вивчення генезису розвитку певних явищ в історичному аспекті;

2) *лінгвістичні методи:*

- *відповідність термінів поняттям або/і категоріям, які вони фіксують;*
- *забезпечення компактності кримінального закону як кодифікованого нормативно-правового документа;*
- *підвищення інформативності цього правового документа;*
- *забезпечення ясності та доступності такого акта;*
- *використання графіки юридичного тексту;*

3) *техніко-математичні методи:*

- систематизація правової інформації;
- модулювання ідеальних (з точки зору дослідників) конструкцій приписів, положень проектів певних законів або інших нормативно-правових актів, які відповідають концепції якості.

Отже, можна класифікувати обрані нами основні методи пізнання іншим чином, наприклад в залежності від рівня наукового дослідження, і назвати їх як: *емпіричні методи* та *теоретичні методи*¹.

Кожен із зазначених методів щодо обох видів класифікації має свої особливості, що надає можливості ґрунтовно висвітлювати ті чи інші аспекти об'єкта (предмета) дослідження. У той же час доповнюючи один одного, вони в цілому утворюють одну досить складну діалектично суперечливу, а також єдину систему взаємопов'язаних прийомів наукового пізнання, яка дозволяє правильно організувати процес дослідження і досягти його мети.

Науковий пошук за темою нашого дослідження, як і будь-якої кримінально-правової проблематики, ми починаємо з емпіричного рівня, на наш погляд, його точніше називати емпіричним етапом². За допомогою емпіричних методів ми вивчаємо філософську та юридичну літературу, інші літературні джерела, нормативно-правові документи та юридичну практику. Це потрібно здійснювати про-

¹ Таку класифікацію пропонують і інші дослідники: Новиков А. М., Новиков Д. А. *Методологія*. – М.: СИНТЕГ. – 668 с.

² Відповідно, як і теоретичний рівень, доцільно, на нашу думку, назвати теоретичним етапом.

тягом усього періоду наукової праці над темою дослідження для постійного накопичування, обробки, систематизації та оновлення нормативно-правової та іншої інформаційної бази. Такий спосіб пізнання явищ дозволяє уточнювати досліджувану проблематику, оперативно враховувати отримані результати в подальшому вивченні, аналізі та синтезі отриманих знань щодо одиничних та множинних об'єктів пізнання. Особливу цінність має судово практика, яка дозволяє зібрати негативний досвід у вигляді помилок у першу чергу при кваліфікації злочинів. На наступних етапах дослідження такий масив інформації з наукової точки зору є безцінним для встановлення судово-слідчих помилок при застосуванні кримінального закону та їх подальшої класифікації. Метою цього емпіричного пошуку є відокремлення помилок, які пов'язані з неякісним законом, від інших їх видів та з'ясування не тільки «прогалин» кримінального законодавства, а й, що найбільш важливо, причин їх існування та шляхів найшвидшого розв'язання, а також недопущення в майбутньому.

Як було вже сказано, емпіричний рівень характеризується і застосуванням теоретичних методів, проте останні мають допоміжне значення.

На теоретичному рівні (етапі) дослідження вважаємо за необхідне насамперед застосовувати діалектичний метод пізнання, що передбачає побудову мислення від конкретного до абстрактного з подальшим переходом від абстрактного до конкретного¹. При цьому дослідження об'єктів (одиничних та множинних) доцільно здійснювати в декілька етапів. На першому вивчаються та аналізуються всі одиничні, а потім множинні об'єкти, які пов'язані з необхідністю дослідження таких явищ, як якість, властивості якості та критерії оцінки якості. На другому – одиничні та множинні об'єкти, які досліджуються з метою отримання нових знань щодо актуальних проблем забезпечення їх якості. При цьому слід мати на увазі, що ми умовно відносимо, наприклад, поняття «якість кримінального

¹ Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права // Проблеми законності: Республік. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 293; Денисов Ю. А., Спиридонов Л. И. Абстрактное и конкретное в советском правоведении. – М.: Наука, 1987. – С. 78–83.

закону» до одиничних об'єктів. Реально вони становлять деяку множинність ознак такого поняття, що також мають свої індивідуальні характеристики. У процесі виявлення конкретних властивостей якості кримінального закону шляхом синтезу, узагальнення та абстрагування від часткових та несуттєвих ознак необхідно виявити найбільш істотні (визначальні) в кримінально-правовому аспекті.

Наше дослідження буде неповним, якщо ми не застосуємо історичний метод для дослідження генезису та розвитку вчення про якість, матеріалістичного методу – для дослідження взаємозв'язку держави (державної політики), суспільства (соціального середовища, соціальних явищ), людини (її поведінки та її потреб) та кримінального законодавства; системно-структурно – при дослідженні кожного одиничного або множинного об'єкта як певної сукупності (єдиного та цілого) тощо. Кожний із вищезазначених в класифікаціях методів має своє місце в процесі дослідження і важливе значення для досягнення мети даної складної і тому цікавої наукової праці. Водночас практичне застосування того чи іншого методу буде наповнювати його новим або оновленим змістом, наприклад, моделювання конструкцій різновидів диспозицій і санкцій або використання графічних прийомів дозволяє зосередитися на питаннях системності кримінального законодавства, взаємоузгодженості його положень та приписів, оцінити не тільки внутрішню, а й зовнішню збалансованість.

Упевнені, що шлях, обраний нами для пізнання властивостей якості кримінального законодавства, що мають відповідати суспільним очікуванням, є вірним і оптимальним. При цьому ми залишаємо за собою право коригувати обрані засоби, методи та взагалі правила здійснення наукового пошуку з урахуванням можливих і важливих для дослідження об'єктивних та суб'єктивних факторів. До того ж нашому пізнанню мають бути притаманні: *грунтування на чинному кримінальному законодавстві та теоріях, концепціях, які є найбільш переконливими для авторів; об'єктивність і неупередженість; обґрунтованість обраного шляху, прийомів, способів та засобів отримання результатів; ефективність пошуків; новизна і суспільна корисність здобутих результатів, а також економічність і доцільність їх впровадження.*

Крім того, концепції, яку розробляємо, як і будь-якій іншій, що стосується питань боротьби зі злочинністю, також має бути притаманна методологічна функція. Тому, як справедливо вказав В. С. Зеленецький, *слід «досить скрупульозно підходити до формулювань не тільки законів, понять і категорій науки, але й інших її компонентів, які несуть... методологічне навантаження»*¹.

На наш погляд, зазначені основні принципи пізнання разом з обраною стратегією створюють підґрунтя для отримання достовірних результатів.

Статья посвящена проблемным вопросам процесса организации научного познания качества национального уголовного законодательства. Особое внимание обращается на понятие методологии исследования и ее значение в организации научных поисков. Предлагается авторский выбор методик и средств на разных уровнях исследования.

The article is devoted to the problem questions of process of organization of scientific cognition of quality of national criminal legislation. The special attention applies on the concept of research methodology and its value in organization of scientific searches. The author choice of methods and facilities is offered on the different levels of research.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 14 від 12 травня 2010 р.).

*Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент
О. М. Лемешко.*

¹ Зеленецький В. С. Общая теория борьбы с преступностью. 1. Концептуальные основы. – Харьков: Основа, 1994. – С. 179.

УДК 343.2.01

Л. В. Дорош, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА НОРМА: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Стаття присвячена визначенню поняття «норма права» на загально-теоретичному рівні і на рівні науки кримінального права. Розглянуто особливості норми права та кримінально-правової норми. Автором визначено співвідношення між нормою кримінального права і нормативним приписом.

Ключові слова: норма права, кримінально-правова норма, нормативний припис.

Поняття норми права в загальній теорії права. Поняття «норма права» є однією з ключових категорій теорії права. На різних історичних етапах розвитку держави формулювання поняття «норма права» зазнавало певних змін, а отже, і кількість ознак, і їх сутність визначалися неоднаково.

За радянських часів у спеціальній юридичній літературі, присвяченій нормам соціалістичного права, при визначенні поняття правової норми зазначалось, що норма права – це встановлене або санкціоноване державою загальне правило¹ поведінки, розраховане на невизначене число однотипних випадків і обов'язкове для всіх і кожного в умовах передбаченої ситуації, яке забезпечується засобами державного примусу. При цьому зазвичай науковці наголошували на детермінованості норм права матеріальними умовами суспільного життя, підкреслювали, що норма права – це зведена «в закон» державна воля або, що фактично одне й те ж, воля пануючого класу. Зокрема, Ф. Н. Фаткуллін пропонував розуміти під нормою соціалістичного права систему встановлених (санкціонованих) і за-

¹ Правило – положення, яким передається якась закономірність, стале співвідношення певних явищ; принцип, яким керуються у співжитті, у праці, в поведінці і т. ін.; зібрання якихось положень, що визначають порядок ведення або дотримання чого-небудь (див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С. 916).

безпечених державою загальнообов'язкових правил поведінки і пов'язаних з ними загальних велінь, покликаних у своїй єдності регулювати окремі суспільні відносини у відповідності з матеріально-обумовленою волею і соціальними цілями трудящих мас на чолі з робітничим класом¹.

На сьогодні сформовані різні підходи, концепції і навіть школи щодо розуміння права та його норм (соціологічна, історична, етична, нормативістська та ін.), в яких досліджуються ті чи інші аспекти і прояви поняття права².

Норма права була предметом дослідження багатьох вчених-правознавців, серед яких С. С. Алексєєв, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, О. В. Наден, О. Г. Петрова, О. Ф. Скакун, П. Н. Рабинович та ін.

На думку В. К. Бабаєва, «юридична норма (норма права) – загальнообов'язкове веління, виражене у вигляді державно-владного припису, яке регулює суспільні відносини»³.

«Норма права, – стверджує В.В. Лазарєв, – це загальнообов'язкове правило, що визнається і забезпечується державою, з якого випливають права і обов'язки учасників суспільних відносин, чії дії покликані регулювати дане правило як зразок, еталон, масштаб поведінки»⁴.

Поступово в загальній теорії права сформувалося декілька підходів до визначення поняття «норма права». Одні визначають норму права як загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або визнане державою у якості регулятора суспільних відносин, що закріплює міру свободи і рівності у відповідності із загальними, груповими або індивідуальними інтересами населення, країни, забезпечується усіма засобами державного впливу, навіть примусом⁵. Другі виходять з того, що це обов'язкове,

¹ Див.: Проблемы теории государства и права: Курс лекций. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. – С. 220.

² Див.: Наден О. Щодо поняття норми кримінального права // Право України. – 2006. – № 2. – С. 27.

³ Общая теория права / Под ред. В. К. Бабаева. – Н. Новгород, 1993. – С. 282.

⁴ Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева. – М., 1996. – С. 147.

⁵ Авраменко Л. В. Теорія держави та права: Навч. посіб. – Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2004. – С. 182–183; Скакун О., Підберезский М. Теория государства и права. – Харьков, 1997. – С. 78.

формально визначене правило поведінки загального характеру, що у встановленому порядку приймається, відміняється та забезпечується відповідними державними органами у межах їх компетенції¹. Треті вважають, що норма права – це різновид соціальної норми, що закріплює правило (стандарт) правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується державною владою².

Критикуючи існуючі в юридичній літературі догматичні, з точки зору І. В. Табаріна, визначення поняття «норма права», він підкреслює, що ключовим моментом юридичного феномену – норми права є те, що тут відбувається фіксування змісту в матеріальній формі як бажаного правоволодільцем права суб'єкта, так і призначеного для іншого учасника суспільних відносин обов'язку суб'єкта. Автор пропонує наступне визначення: норма права – це сформульоване правоволодільцем для пред'явлення зобов'язаному суб'єкту правило поведінки людських індивідів, в якому чітко означені право і обов'язок, правоволоділець і зобов'язана особа, інші значущі для практичного виконання цього правила обставини, а також заходи владного примусу в разі невиконання встановленого обов'язку³.

Наведені визначення поняття «норма права» відрізняються одне від одного, проте в кожному з них знаходять відбиток такі ознаки норми права, як загальна обов'язковість, формальна визначеність, державне забезпечення будь-якими засобами, у тому числі примусового характеру. Ключовим моментом змісту норми права є те, що в ній фіксуються як права одного суб'єкта, так і обов'язки другого. Саме цим норма права відрізняється від усіх інших видів правил поведінки.

Що стосується другого значення терміна «норма» – бути зразком поведінки, то воно знаходить вияв у тому, що правова норма дійсно являє собою еталон, модель (стандарт), зразок поведінки, яка є ба-

¹ Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; За ред. В. В. Копейчикова. – Стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 150.

² Загальна теорія держави і права: [Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 228.

³ Табарин І. В. Современная теория права и новый научный курс: Науч. моногр. – М.: Изд. автора, 2008. – С. 206–207.

жаною для одного суб'єкта суспільних відносин і юридичним обов'язком іншого, а саме зобов'язаного суб'єкта.

Таким чином, норма права (від лат. *norma* – правило поведінки, зразок) – це формально-обов'язкове правило фізичної поведінки, яке має загальний характер і встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин та забезпечується відповідними державними гарантіями його реалізації¹.

Ознаки загального характеру норми права полягають у тому, що вона: а) регулює групу кількісно невизначених суспільних відносин; б) адресована колу неперсоніфікованих суб'єктів; в) діє у часі безперервно; г) не вичерпує свою обов'язковість певною кількістю її застосувань; д) її чинність припиняється, скасовується за спеціальною процедурою².

Поняття кримінально-правової норми. Розбіжності у визначенні норми права на загальнотеоретичному рівні не могли не позначитися і на формулюванні поняття «кримінально-правова норма» та визначенні її змісту. Екстраполюючи загальнотеоретичне визначення норми права на поняття й ознаки кримінально-правової норми, традиційно останнє формулюють таким чином: *норма кримінального права* – це загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене державою, виражене в кримінальному законі й охоронюване органом держави шляхом контролю за його дотриманням і застосування покарання або інших заходів кримінально-правового характеру за вчинення злочинів³.

Крім ознак загального характеру, що характеризують норму будь-якої галузі права, в тому числі і кримінального, слід виокремити специфічні ознаки кримінально-правової норми.

Передусім слід відмітити, що кримінально-правові норми є нормами *публічного* права, позаяк кримінально-правові відносини виникають і розвиваються у сфері реалізації публічних (державних) інтересів. Одним із учасників цих відносин завжди є держава в осо-

¹ Див.: Юридична енциклопедія. – Т. 4. Н-П. – К.: Укр. енцикл., 2002. – С. 189.

² Див.: Рабинович П. М. Основи загальної теорії права і держави: Навч. посіб. – Вид. 3-тє, зі змінами й допов. – К.: ІСДО, 1995. – С. 123.

³ Див., наприклад: Филимонов В.Д. Норма уголовного права. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 13.

бі уповноважених державних органів. За методом правового регулювання суспільних відносин кримінально-правові норми є *імперативними*. Це означає, що вони встановлюють правомочність компетентних органів держави щодо осіб, які вчинили злочин, і безпосередньо визначають поведінку посадових осіб цих органів. Учасники кримінально-правових відносин є нерівними і перебувають у субординаційній підпорядкованості. Юридичний пріоритет у питаннях захисту публічного інтересу (правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру та безпеки людства, а також запобігання злочинам) має воля органів державної влади. Проте, як зазначено в ст. 19 Конституції України, ці органи, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Наступною специфічною ознакою кримінально-правової норми є її належність до норм *матеріального* права. Це означає, що на її підставі виникають суб'єктивні права, юридичні обов'язки та відповідальність.

Ураховуючи те, що однією з найістотніших ознак права, а значить, і кожної окремої правової норми, є формальна визначеність, зміст кримінально-правової норми знаходить вияв у нормативних приписах, які містить законодавство про кримінальну відповідальність.

Зважаючи на те, що законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України (ч. 1 ст. 3 КК), нормативні приписи розміщуються в статтях КК. Залежно від практичних потреб законодавець в одних випадках розмішує в одній статті один нормативний припис (статті 116, 117, 119, 196, 197 КК та ін.); у других – в одній статті – декілька приписів (наприклад, статті 115, 143, 171, 197¹ КК та ін.); у третіх – в одній статті КК може бути викладено частину припису, а інші його частини знаходяться в інших статтях або нормативних актах (так, ст. 396 КК передбачає відповідальність за заздалегідь не обіцяне приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину, а щоб визначити, який

злочин є тяжким чи особливо тяжким, необхідно звернутися до ст. 12 КК, яка містить класифікацію злочинів залежно від ступеня їх тяжкості).

В узагальненому вигляді справедливим буде висновок, що норми Загальної частини КК стосуються якщо не всіх, то переважної більшості норм Особливої частини КК. Це свідчить про те, що в багатьох випадках для завершеності правового припису треба звернутися до статей як Особливої, так і Загальної частин КК.

Нормативно-правовий припис являє собою логічно завершене нормативне положення, безпосередньо сформульоване в окремій статті (чи її частині) КК. На відміну від норм, які є змістом права, нормативно-правові приписи уособлюють водночас і зміст, і форму права. Завдяки зовнішній формі (нормативно-правовий припис) досягається доступність для суб'єктів права зразка (еталона) правомірної поведінки, що пропонується кримінально-правовою нормою. З урахуванням традиції національної правової системи кримінально-правові норми в Україні знаходять вираз головним чином у нормативно-правових приписах, викладених у відповідних статтях КК. А отже, ці поняття (кримінально-правова норма і кримінально-правовий припис) не можна ототожнювати.

У цьому контексті слушною є думка В. М. Горшенєва, який свого часу справедливо зазначав, що «в дійсності, не всі нормативні приписи держави являють собою класичну модель норми права і тому немає достатніх підстав ототожнювати їх з нормою права». На його погляд, існує чимало нетипових нормативних приписів «нестандартного характеру, в яких відсутні ті чи інші властивості, ознаки, моменти, об'єктивно притаманні класичній моделі норми права»¹.

Як видається, дане твердження є обґрунтованим. Доречно зауважити, що на необхідність розрізняти норму права і нормативний припис як зовнішню форму її буття звертало увагу чимало правників – фахівців у різних галузях права².

¹ Горшенев В. М. Нетипичные нормативные предписания // Сов. государство и право. – 1978. – № 3. – С. 113–115.

² Див., наприклад: Загальна теорія держави і права: [Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 242–243; Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / Под общ. ред. В. А. Белова. – М.: Юрайт-Издат, 2008. – С. 97–99; та ін.

Наведений висновок знаходить підтвердження і в сучасних зарубіжних та вітчизняних наукових правових дослідженнях. Так, Р. Циппеліус зауважує, що, аби скласти всі елементи «мозаїки», тобто тих приписів, з яких складається одне правило поведінки (тобто одна норма права. – Л. Д.), слід поміркувати. І далі автор пише, що «часто в процесі таких міркувань виявляється, що норма права розпорошена на окремі «фрагменти», які інколи буває важко ідентифікувати як її елементи, як модифікуючі або зобов'язальні чи, навпаки, такі, що звільняють від зобов'язання, частинки»¹.

У зв'язку з цим виникає потреба розрізнити кримінальне право як галузь права і кримінальний кодекс як комплексний кодифікований нормативно-правовий акт.

З позицій філософії права розрізнення і співвідношення права та закону і є тією предметною сферою і теоретичним простором, у межах якого вся ця проблематика праворозуміння (від поняття права до правового розуміння закону і держави) може бути адекватно осмислена і змістовно розгорнута як послідовне філософсько-правове вчення. Сенс зазначеного можна резюмувати так: предметом філософії права є «право в його розрізненні і співвідношенні із законом»².

Як зазначає Ю. В. Баулін, «розмежування кримінального права і кримінального кодексу підпорядковане правилам розбіжності права і закону, а також співвідношення змісту і форми»³.

Як пише Н. Оніщенко, «право не може ототожнюватися із законом, позаяк воно породжується не державою, а природою у широкому значенні цього слова, і відображає не волю держави чи конкретного правителя, а природні закономірності буття. Фіксація в законі такого права надає самому закону правового характеру, виникає правовий закон»⁴.

¹ Циппеліус Райнтгольд. Юридична методологія / Пер., адаптація, приклади з права України і список термінів – Роман Корнута. – К.: Реферат, 2004. – С. 14.

² Нерсесянц В. С. Філософія права. – М., 1998. – С. 11.

³ Баулін Ю.В. О методологическом значении деления права на частное и публичное для современной уголовно-правовой доктрины // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Пятой междунар. науч.-практ. конф., 24–25 янв. 2008 г. – М.: Проспект, 2008. – С. 14.

⁴ Оніщенко Н. Принцип верховенства права: теоретичні засади та практичний вимір // Укр. право. – 2006. – № 1. – С. 38.

І це дійсно так, адже будь-який закон об'єктивно породжується реальними потребами суспільства, тому своєю появою правова норма зобов'язана прагненням законодавця більш або менш адекватно відобразити і закріпити їх у відповідному правовому інституті. Так об'єктивна необхідність кримінально-правової охорони втілюється в кримінально-правовій нормі шляхом її відображення в правосвідомості законодавця і закріплення в нормативному акті.

Закон про кримінальну відповідальність, на відміну від кримінально-правової норми, – це нормативно-правовий акт, що приймається вищим представницьким органом законодавчої влади або всеукраїнським референдумом і містить правові приписи, які встановлюють підстави і принципи кримінальної відповідальності, визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання чи інші заходи кримінально-правового характеру застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Якщо за радянських часів у визначеннях кримінального закону був яскраво виражений його класовий характер¹, то сучасне законодавство про кримінальну відповідальність такого забарвлення не має.

Характерним є те, що і за радянських часів, і в сучасний період переважна більшість вчених-криміналістів визнає, що закон про кримінальну відповідальність є єдиним джерелом кримінального права. Причому таким законом є як Кримінальний кодекс України в цілому, так і окремі його правові приписи.

Підміна змісту кримінально-правової норми змістом правового припису, викладеного в статті КК, може призвести до хибних висновків. Так, теоретик права М. Н. Марченко наголошує, що норма права – це не констатація факту або відображення дійсності, не рекомендації, побажання або заклик. Це *державне веління* (виділено нами. – *Л. Д.*), яке має категоричний характер, припис, як люди повинні або можуть поводити себе в конкретній життєвій ситуації².

Якщо екстраполювати це положення на кримінально-правову норму, то складається враження, що держава приписує особі вчи-

¹ Див., наприклад: Курс советского уголовного права (Часть Общая). – Т. 1. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – С. 46.

² Див.: Марченко М. Н. Теория государства и права: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 451.

нити діяння, передбачене тією чи іншою статтею Особливої частини КК. Безумовно, що це не так.

З нашої точки зору, якщо виходити з того, що норма – це модель, зразок, стандарт поведінки, то стає очевидним, що такою нормою не може вважатися злочин. Норма – це правомірна поведінка, яка має відповідати соціальним очікуванням суспільства і держави. А кримінально-правовий припис – це застереження потенційним злочинцям, що у разі порушення встановленого стандарту поведінки до них можуть бути застосовані засоби державного примусу. Даний висновок знаходить підтвердження серед науковців-фахівців у галузі загальної теорії держави і права. Вони вважають, як зазначалося вище, що норма права – це різновид соціальної норми, що закріплює правило (стандарт) правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується державною владою¹.

Не занурюючись в аналіз теоретичних поглядів К. Біндинга, зазначимо, що свого часу він писав, що норма передує нормативним приписам кримінального закону. Злочинець порушує лише норму, а кримінальний закон адресується виключно органам державної влади, які застосовують державний примус у вигляді кримінально-го покарання².

Аналогічну точку зору висловлював і М. Н. Коркунов, який відзначав, що кримінально-правові приписи адресовані не громадянам чи підданам, а саме суду та іншим державним органам, які застосовують ці норми³. Підтримується ця позиція О. В. Наден⁴.

На наш погляд, наведена точка зору має сенс, і останнім часом виявляється все більше її прихильників⁵.

¹ Див.: Загальна теорія держави і права: [Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 228.

² Binding K. Die Normen und ihre Ubertretungen, Erster Band, Vierte Aufl. Leipzig, 1922. – SS. 3, 67.

³ Коркунов М. Н. Лекции по Общей теории права. – СПб., 1914. – С. 65, 122.

⁴ Див.: Наден О. Диспозиції норм кримінального права // Кримінальне право. – 2006. – № 2. – С. 107.

⁵ Див.: Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – Х., 2004. – С. 25; Мельник М. Кримінально-правова норма чи соціальна аномалія? // Право України. – 2004. – № 9. – С. 115–119; Наден О. Щодо поняття норми кримінального права // Право України. – 2006. – № 2. – С. 26–31; та ін.

На сьогодні ніхто не заперечує, що кримінальне право як матеріальна галузь публічного права об'єднує внутрішньо узгоджені і взаємопов'язані правові норми, виражені в нормативних приписах КК України. Це обумовлено наявністю в останніх певних спільних властивостей, серед яких ключове значення має специфіка суспільних відносин, які ними регулюються. Розбіжність у поглядах науковців стосується визначення адресатів, до яких звернений той чи інший кримінально-правовий нормативний припис, зафіксований у відповідній статті КК.

Р. Корнута вважає, що кожна норма кримінального права має подвійний характер і визначає, яка саме поведінка є недозволеною і що ця поведінка тягне за собою, тобто якими є несприятливі наслідки її недотримання. Адресатом санкції кожної норми кримінального права, на його думку, є у першу чергу кожен член суспільства, який має усвідомлювати її небажаність і негативні наслідки для себе, другим таким суб'єктом є суддя, який застосовує норму кримінального права на практиці, визначаючи відповідне покарання. Отже, норма права, на думку автора, регулює поведінку не одного, а декількох суб'єктів, які не обов'язково пов'язані один з одним певними часовими чи просторовими зв'язками, принаймні доти, доки такі зв'язки не виникнуть якраз через застосування відповідної норми (як джерела вказівки на наявність певних ознак, які вважаються підставою для порушення кримінальної справи тощо). Стосовно кримінального закону це означає, що кримінально-правова норма встановлює обов'язок особи утримуватися від забороненої поведінки, а у разі вчинення нею злочину – бути підданим кримінальному покаранню чи зазнати впливу інших заходів кримінально-правового характеру, а також уповноважує державу на застосування до такої особи заходів кримінально-правового примусу¹.

Інший підхід сформовано в наукових працях Ю. В. Бауліна, М. І. Мельника, О. В. Наден, які вважають адресатом кримінально-правової норми державу. Як зазначає Ю. В. Баулін, кримінально-правова норма встановлює правило поведінки держави по відношенню до особи, яка вчинила злочин. З моменту вчинення злочину

¹ Див.: Корнута Р. Загальнотеоретичні особливості структури норми кримінального права // Право України. – 2008. – № 11. – С. 73–74.

(юридичний факт) виникають кримінально-правові (матеріальні) відносини між державою та злочинцем, об'єктом яких є кримінальна відповідальність як обмеження прав і свобод злочинця. У межах цих відносин кримінально-правова норма передбачає повноваження держави покласти на злочинця кримінальну відповідальність, а злочинець зобов'язаний підкоритися діям держави¹.

З огляду на наведене зазначимо, що, з нашої точки зору, кримінально-правова норма – це, з одного боку, загальнообов'язкове правило (зразок, модель, еталон, стандарт) правомірної поведінки особи, яке встановлюється з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується засобами державного примусу.

Самі правила правомірної поведінки в нормативних приписах КК України безпосередньо не відображені, але їх зовнішня форма у вигляді окреслення протиправних діянь робить ці правила доступними для суб'єктів права. Їх сутність полягає в покладенні на особу юридичного обов'язку утримуватись від учинення певних діянь, вичерпним чином передбачених статтями Особливої частини КК України. Порушення особою цього обов'язку тягне застосування до неї уповноваженими органами держави від її імені санкцій, передбачених цими статтями.

Отже, в нормативно-правових приписах законодавства України про кримінальну відповідальність зазначений обов'язок знайшов відображення лише в контексті санкцій, застосуванням яких держава загрожує особі у разі порушення цього обов'язку.

З іншого боку, *кримінально-правова норма* – це законодавчо закріплене правило поведінки органів держави та уповноважених ними посадових осіб, яке визначає їх повноваження щодо особи, яка вчинила злочин, та юридичний обов'язок останньої підкоритися вимогам держави.

Стаття посвячена определению понятия «норма права» на общетеоретическом уровне и на уровне науки уголовного права. Рассмотрены особенности

¹ Баулін Ю. В. Проблеми ефективності застосування кримінально-правових норм органами досудового розслідування та прокуратури // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні: Матеріали наук. конф., 15 трав. 2008 р. / Редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2008. – С. 12.

нормы права и уголовно-правовой нормы. Автором определено соотношение между нормой уголовного права и нормативным предписанием.

The article is explored the notion of the «norm of law» on general theoretic level and on the level of criminal law science. Features of the norm of law and criminal law norm are considered. The author determines the correlation between the criminal law norm and normative obligation.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 10 від 28 квітня 2010 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор
В. І. Борисов.*

УДК 343.85

В. В. Голіна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків;

М. Г. Колодяжний, науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

СПІВРОБІТНИЦТВО КРАЇН СНД ІЗ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена міждержавному співробітництву країн – учасниць СНД щодо запобігання злочинності, у тому числі програмуванню цієї діяльності.

Ключові слова: *Співдружність Незалежних Держав, запобігання злочинності, співробітництво у протидії злочинності, Програми спільних заходів боротьби зі злочинністю.*

Після розпаду СРСР і утворення на його території 15 незалежних держав, частина з яких увійшла до політико-економічної організації під назвою Співдружність Незалежних Держав (далі – СНД), набуло актуальності збереження балансу співпраці цих держав, яка б забезпечила захист їх суверенітету, сприяла розвитку національних інтересів і пріоритетів на основі взаємовигідного і паритетного співробітництва.

На даний час основні напрями такої співпраці полягають в економічній, політичній, гуманітарній, соціальній, правовій, фінансовій царині, у сфері інформатизації, зв'язку. Однак висока кримінальна активність джерел внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці держав – учасниць СНД, поява нових видів злочинності, вдосконалення форм і методів здійснення так званих загальнокримінальних зло-

чинів спонукає голів зазначених держав й урядів до співробітництва у сфері запобігання злочинності.

Більше того, сучасний стан наукової розробки цієї проблеми не відповідає складності питань програмування й планування запобігання злочинності кількома незалежними державами, що мають непропорційну соціально-економічну ситуацію, загалом відмінні зовнішньополітичні вектори, різні економічні орієнтири, власні правоохоронні органи, що мають координувати стратегію й тактику, сили та засоби протидії злочинності на значній території пострадянського простору. При цьому праці таких вчених, як, наприклад, С. В. Бородин¹, Г. В. Ігнатенко², В. В. Орехов³ та інші⁴, щодо співробітництва різних суб'єктів, у тому числі шляхом програмування запобігання злочинності, які видано до 1991 р., стосувались переважно особливостей запобігання злочинності єдиною системою її суб'єктів, по-перше, в межах єдиної держави, а по-друге, за умов відносно стабільних кількісно-якісних показників більшості видів злочинів. Нарешті, в республіках колишнього СРСР просто були відсутні так звані міжсоюзні програми на кшталт Міждержавних програм спільних заходів боротьби зі злочинністю країн СНД.

Останнім часом все чіткіше позначаються загрози від організованої транснаціональної злочинності, що нерідко пов'язана з тероризмом. Збільшилася кількість правопорушень у сфері зовнішньоекономічної діяльності, таких як необгрунтоване відшкодування ПДВ з бюджету при експортних операціях, завищення транспортних витрат, приховування прибутків, одержаних іноземними юридичними й фізичними особами.

¹ Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы / С. В. Бородин. – М. : Наука, 1990. – 271 с.

² Ігнатенко Г. В. Международное сотрудничество в борьбе с преступностью / Г. В. Ігнатенко. – Свердловск : УрГУ, 1980. – 75 с.

³ Орехов В. В. Социальное планирование и вопросы борьбы с преступностью / В. В. Орехов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. – 133 с.

⁴ Планирование мер борьбы с преступностью. – М. : ИГИП, 1982. – 158 с; Комплексное планирование профилактики правонарушений. – М. : Всесоюз. Ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. – 93 с; Типовые программы исследования преступности в областях (районах) и деятельности правоохранительных органов. – М. : Всесоюз. Ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1975. – 198 с.

Економічні й податкові злочини вийшли за межі окремих держав, набули міжнародного характеру. У цих сферах діють могутні транснаціональні злочинні групи, що завдають значну шкоду економікам країн – учасниць СНД, надаючи кримінального забарвлення їх торгово-економічним відносинам.

За умов фінансової глобалізації й інтернаціоналізації злочинності боротьба з корупцією також неможлива без координування зусиль у протидії легалізації кримінальних коштів у міжнародному масштабі. Незаконна міграція з різних регіонів світу – ще одна загроза національній безпеці (чисельність нелегальних мігрантів складає близько 10 млн осіб). Тим більше, що основний сухопутний маршрут, окрім іншого, проходить через Україну в держави Західної Європи та Скандинавію.

Серйозну небезпеку являє торгівля людьми, особливо жінками та дітьми, незаконний прибуток від якої оцінюється у 7–10 млрд дол. США. Значна частина цих коштів приходить саме на держави – учасниці СНД. Особливе занепокоєння викликають негативні процеси у сфері транскордонного обігу вогнепальної та іншої зброї.

Отже, вищезазначене свідчить про існування низки видів злочинів, що позначаються на структурі та динаміці злочинності країн СНД, негативно впливаючи на їх соціально-економічний розвиток.

Як показує практика, співробітництво держав – учасниць СНД щодо запобігання злочинності та її видів здійснюється за кількома напрямками.

1. *Організаційно-правове забезпечення спільної діяльності.* Воно охоплює роботу з оформлення участі цих країн у міжнародно-правових документах, що регулюють співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю (конвенції, резолюції і протоколи ООН, інші угоди).

Слід наголосити, що з прийняттям у 1996 р. Міждержавної програми спільних заходів боротьби з організованою злочинністю та іншими видами небезпечних злочинів на території держав – учасниць СНД на період до 2000 року співробітництво у сфері запобігання злочинності набуло різнопланового, комплексного й динамічного характеру. Пізніше було прийнято ще чотири аналогічних

програмних документи, що мають назву «Міждержавна програма спільних заходів боротьби зі злочинністю» (далі – Програма). Вони діяли протягом 2000–2003 рр.; 2003–2004 рр.; 2005–2007 рр. Чинна Програма розрахована на період з 2008 до 2010 р.

Зупинимось коротко на аналізі цього документа. Програма затверджена Рішенням Ради голів держав СНД від 5 жовтня 2007 р. і складається з паспорта, шести розділів, обмовки України та особливої думки Азербайджанської Республіки.

Паспорт, у свою чергу, містить: назву документа та органу, що прийняв рішення про її затвердження; відомості про основних розробників та виконавців; мету й завдання; строки реалізації; перелік основних заходів; інформацію про матеріально-технічне та фінансове забезпечення; механізм контролю; очікувані результати та ін.

Назва самих розділів Програми, до речі, обумовлена основними напрямками співробітництва країн – учасниць СНД у сфері запобігання злочинності: I. Організаційно-правові питання (складається з двох пунктів, що мають 25 підпунктів); II. Організаційно-практичні заходи (4 пункти, що поділяються на 28 підпунктів); III. Інформаційне та наукове забезпечення (10 пунктів і 4 підпункти); IV. Кадрове забезпечення (2 пункти і 2 підпункти); V. Матеріально-технічне і фінансове забезпечення (2 пункти, в яких зазначається, що фінансування заходів здійснюється зацікавленими країнами – учасницями СНД в межах національних бюджетів); VI. Механізм контролю (4 пункти, де вказується про щорічне заслуховування ходу виконання Програми та складання відповідної доповіді, що подається Раді голів держав і Раді голів урядів СНД).

Ретельне вивчення й узагальнення цього документа свідчить все ж таки про його загальний характер. Деякі положення Програми є не обов'язковими. Наприклад, у пп. 1.1.2 та 2.2.7 вжито слово «рекомендувати», що свідчить про їх рекомендаційний характер. На відміну від цього документа національні Комплексні програми запобігання злочинності Російської Федерації, України, Республіки Беларусь, Республіки Казахстан, які також було проаналізовано, але зміст, переваги та недоліки яких буде викладено у подальших наукових статтях, мають хоча і «розмитий», іноді неконкретний, однак переважно імперативний характер, що виявляється у вживанні слів «активізувати», «поліпшити», «сприяти» та ін.

Більшість положень Програми стосується розробки й прийняття великої кількості міжнародно-правових документів (угод, протоколів, концепцій), успішна реалізація положень яких, звичайно, залежить від низки чинників: самого факту схвалення національними політичними інституціями, глибини запровадження відповідними правоохоронними органами на практиці, якості міжнародного співробітництва органів, що здійснюють запобігання злочинності тощо. Іншими словами, йдеться про безліч важливих моментів, від яких залежить ефективність співпраці країн СНД щодо протидії різним поширеним видам злочинної діяльності. Важливо принаймні те, що такі угоди існують, керівництво цих країн готове до подальшої роботи та певних компромісів.

Крім того, у 2008–2009 рр. співробітництво держав – учасниць й органів СНД у протидії злочинності здійснювалось паралельно із зазначеною вище Міждержавною програмою в межах реалізації таких документів, як:

- Програма співробітництва держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та їх прекурсорів на 2008–2010 роки;
- Програма співробітництва держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з тероризмом й іншими насильницькими проявами екстремізму на 2008–2010 роки;
- Програма співробітництва держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у протидії незаконній міграції на 2009–2011 роки;
- Програма співробітництва держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з торгівлею людьми на 2007–2010 роки.

Слід відзначити, що, окрім існування самих програм, кожного року Виконавчий комітет СНД доповідає про хід виконання чинних програм країн СНД у сфері боротьби зі злочинністю, тероризмом, незаконним обігом наркотиків, незаконною міграцією й торгівлею людьми. У них йдеться про конкретні заходи, що здійснювались за різними напрямками відповідними органами держав – учасниць СНД у рамках існуючих міждержавних угод. Викладена інформація щодо кількісних і якісних показників такої співпраці. Сформульовані певні висновки та пропозиції, додаються численні документи від-

носно заходів, що вжиті різними країнами в межах відповідних програм тощо. Усе це, безсумнівно, сприяє виявленню недоліків проведеної роботи за певний період часу; окресленню перспективних напрямів співробітництва; встановленню суб'єктів міждержавного співробітництва, що не здійснили відповідні заходи, й причини невиконання цієї роботи та ін.

Таку практику слід взяти на озброєння, наприклад, вітчизняним розробникам та основним суб'єктам, відповідальним за виконання заходів Комплексних програм запобігання злочинності в Україні, діяльність не лише з реалізації, але й із звітування над ходом яких бажає кращого. Вивчення всіх чотирьох державних Комплексних програм, що приймалися з 1993 р. в нашій країні, чинних 20 регіональних та 17 міських програм вказує на необхідність враховувати соціальну значущість цих документів відповідними державними органами, змінити ставлення до серйозності та відповідальності під час розробки, прийняття, реалізації, фінансування та контролю за ходом виконання цих програм. Останній напрям діяльності має взагалі якийсь «закулісний», «кулуарний» характер, оскільки звітування МВС України як основного суб'єкта цих програм щодо їх реалізації не є публічним, інформація про це майже відсутня у засобах масової інформації. Існують й інші недоліки державної та регіональної політики з планування запобігання злочинності в Україні¹.

¹ Докладніше див.: Голіна В. В. Забезпечення якості державного планування боротьби зі злочинністю на сучасному етапі розвитку України / В. В. Голіна // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф. (м. Харків, 15 трав. 2009 р.) / голов. ред. В. І. Борисов. – Х. : Право, 2009. – С. 25–29; Проблеми кримінологічного планування запобігання злочинності в Україні / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний та ін. // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Кроссрод, 2009. – Вип. 17. – С. 106–123; Регіональні (міські) програми запобігання злочинності: досвід емпіричного дослідження / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний, В. В. Кулікова // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2009. – Вип. 18. – С. 66–79; Колодяжний М. Г. До проблеми удосконалення комплексних програм запобігання злочинності в Україні / М. Г. Колодяжний // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 24 квіт. 2009 р.) / Донец. юрид. ін-т ЛДУВС. – Донецьк : Норд Комп'ютер, 2009. – С. 196–198; Ключев М. М. Комплексний аналіз програмних документів у сфері запобігання злочинності / М. М. Ключев // Наука і правоохорона. – 2009. – № 1–2. – С. 143–151.

2. *Проведення організаційно-практичних заходів.* Цей напрям співробітництва полягає у проведенні конкретних операцій, здійсненні спеціальних тактичних дій правоохоронних органів країн – учасниць СНД щодо профілактики або припинення різних злочинів. Так, протягом останніх двох років було проведено 26 комплексних оперативно-профілактичних заходів й 4 спеціальні операції. У результаті цього розкрито 61,3 тис. злочинів; затримано понад 22 тис. осіб, що знаходились у розшуку; припинено діяльність 341 організованої злочинної групи та злочинної організації; вилучено 6,8 тис. одиниць вогнепальної зброї, 10,9 т наркотичних засобів; виявлено понад 16 тис. осіб, які порушили міграційне законодавство; ліквідовано 72 канали незаконної міграції; виявлено 55 фактів торгівлі людьми.

Крім того, правоохоронними органами держав СНД продовжена практика здійснення узгоджених дій за спеціальними планами «Канал», «Нелегал», «Пасажир», «Мак», «Коноплі», «Допінг», «Перекидання», «Кубло», «Транзит», «Трафік», «Постачальник», «Арсенал» та ін.

Радою командуючих Прикордонними військами здійснено оперативно-профілактичні заходи щодо припинення браконьєрської діяльності й охорони морських біоресурсів в акваторіях Чорного, Каспійського та Азовського морів, а також спільні спеціальні прикордонні операції «Достик–2008», «Кордон–2008, 2009», «Добра воля–2009» тощо.

3. *Інформаційне й наукове забезпечення* охоплюється низкою важливих заходів, відсутність або недостатня розробленість яких унеможливила або ускладнила б здійснення інших напрямів співробітництва держав – учасниць СНД щодо запобігання злочинності. Основними з них є такі:

– розробка організаційно-технічних заходів із створення й ефективного використання сучасних й перспективних систем зв'язку та інформаційних технологій для обміну інформацією між правоохоронними органами країн СНД;

– створення єдиної мережі автоматизованих банків даних, дактилоскопічних слідотек, кульогільзотек й телекомунікаційних систем зв'язку МВС держав – учасниць СНД;

- реалізація Концепції та Єдиної форми Автоматизованої системи оперативного обміну інформацією;

- продовження наповнення Об'єднаного банку даних органів безпеки й спеціальних служб цих країн та Спеціалізованого банку даних з проблем профілактики, відвернення та припинення, а також розслідування протиправних діянь терористичної й екстремістської спрямованості;

- підвищення ефективності функціонування Спеціалізованого банку даних Бюро з координації боротьби з організованою злочинністю та іншими небезпечними видами злочинів на території держав – учасниць СНД, в якому станом на 1 січня 2010 р. містилась інформація на більш ніж 40 тис. об'єктів обліку, в тому числі 4,3 тис. об'єктів обліку терористичної спрямованості, 3,6 тис. – у сфері незаконного обігу наркотиків, 1,6 тис. – у сфері економіки, 785 – за лінією незаконної міграції;

- на регулярній основі між спеціальними установами освіти цих країн здійснювався обмін учбово-програмними та методичними матеріалами, науковими працями з підготовки й підвищення кваліфікації кадрів компетентних органів;

- продовжено практику обміну досвідом та методичними посібниками щодо профілактики, відвернення, припинення, розкриття та розслідування злочинів тощо.

4. *Співробітництво в області підготовки кадрів* здійснюється шляхом навчання, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів переважно в освітніх закладах Російської Федерації та Республіки Беларусь. Наприклад, у навчальних закладах прикордонного профілю було здійснено, окрім іншого, підготовку 15 слухачів з України.

На базі МВС Росії створено Центр із спільної підготовки спеціалістів органів внутрішніх справ (поліції) по боротьбі зі злочинами у сфері інформаційних технологій.

Академії МВС Республіки Беларусь було надано статус базового навчального закладу на теренах СНД, що здійснює підготовку та перекваліфікацію кадрів у сфері міграції, торгівлі людьми. До речі, щодо цього колективного рішення країн – учасниць СНД міністр закордонних справ, який був головою делегації України на зібранні,

зробив окрему обмовку, не погодившись із наданням базового статусу певним науково-дослідним центрам, напевно захищаючи національні інтереси, оскільки аналогічних наукових і учбових закладів у нашій державі вистачає. Це рішення підтримала й Азербайджанська Республіка шляхом висловлення особливої думки до Міждержавної програми спільних заходів боротьби зі злочинністю на 2008–2010 роки.

Незважаючи на динамічну й плідну співпрацю країн СНД у сфері запобігання злочинності, кількісні і якісні досягнення такої роботи, існують, звичайно, й *проблеми*, що потребують свого ретельного вивчення, оцінки та прийняття адекватних і своєчасних рішень. Це стосується не лише збереження традиційних, але й формування нових небезпечних викликів й загроз, актуалізація яких може поставити людство на межу виживання. До їх числа належать кіберзлочинність, ядерний, екологічний, біологічний і кібертероризм. Серйозне занепокоєння викликає зростання кількості проявів релігійного екстремізму, неофашизму, націоналізму й расової нетерпимості. Реальну загрозу безпеці продовжують створювати корупція, незаконна міграція, торгівля людьми, наркозлочинність та інші транскордонні злочини. На вирішення цих проблем спрямовані й конгреси ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя, що проходять кожні п'ять років¹. У той же час потребує вдосконалення міжнародно-правовий механізм реалізації міжнародних домовленостей у межах СНД.

У зв'язку з цим країнам – учасницям СНД слід окреслити *перспективи* подальшого співробітництва у сфері запобігання злочинності та її видам, які можуть зводитись до такого:

- нарощування політичної волі до конкретних, реальних, спільних й узгоджених дій;
- активізація інститутів громадянського суспільства щодо протидії сучасним загрозам безпеці громадян;

¹ Наприклад, див.: А/CONF.187/15 // Доповідь Десятого конгресу ООН із запобігання злочинності й поводженню з правопорушниками (Відень, 10–17 квіт. 2000 р.); А/CONF.203/18 // Доповідь Одинадцятого Конгресу ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя (Бангкок, 18–25 квіт. 2005 р.).

- адаптація національних законодавств до положень міжнародно-правових документів у правоохоронній сфері та забезпечення дієвого контролю за його дотриманням;
- тісне співробітництво правоохоронних органів й спецслужб, міжнародних та регіональних організацій у створенні належних правових засад запобігання незаконній міграції, наркоторгівлі та торгівлі людьми;
- уніфікація національних законодавств з метою встановлення однакового розміру наркотичних засобів, за незаконний обіг яких передбачена кримінальна відповідальність;
- розробка базових нормативно-правових актів, що регламентують діяльність країн – учасниць СНД у протидії нетрадиційним загрозам сучасності (кіберзлочинність, ядерний та інші види тероризму та ін.);
- з урахуванням недоліків попередніх програм розробка нових міждержавних програм співробітництва з боротьби зі злочинністю та прийняття й ратифікація національними законодавчими органами нових документів у сфері запобігання незаконній міграції, торгівлі людьми, зброєю, наркозлочинності тощо¹.

Статья посвящена межгосударственному сотрудничеству стран – участниц СНГ по предупреждению преступности, в том числе программированию этой деятельности.

The article is devoted the intergovernmental collaboration of countries – participants of the UIS on prevention of crime, including programming of this activity.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 6 від 28 травня 2010 р.).
Рецензент – кандидат юридичних наук **В. С. Батир-гарсєва**.*

¹ При підготовці наукової статті використано матеріали Виконавчого комітету СНД. Докладніше див.: Режим доступу: <http://www.cis.minsk.by>. – Заголовок з екрана.

УДК 343.211.32

Т. А. Павленко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИКА У СФЕРІ БОРЬОТБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ»

Стаття присвячена дослідженню проблеми визначення поняття та змісту політики у сфері боротьби зі злочинністю. Виділено її напрями: кримінально-правовий, кримінологічний, кримінально-процесуальний та кримінально-виконавчий.

Ключові слова: політика, кримінально-правова політика, політика у сфері боротьби зі злочинністю, антикримінальна політика.

В українській науці окремі кримінально-політичні питання розроблялись вченими-криміналістами починаючи ще з XVIII ст. Однак найбільш активний розвиток наука кримінально-правової політики набула починаючи з 70-х рр. XX ст. З цього часу в Україні цій проблематиці присвячували свої праці М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, М. А. Беляєв, Я. М. Брайнін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш, В. К. Грищук, В. С. Зеленецький, А. Ф. Зелінський, П. С. Матишевський, В. О. Навроцький, М. І. Панов, В. М. Смітєнко, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, П. Л. Фріс, В. І. Шакурн та інші вчені-криміналісти.

Однак на теперішній час ще не склався єдиний концептуальний підхід навіть щодо визначення поняття «кримінально-правова політика» (або кримінальна політика, або політика у сфері боротьби зі злочинністю), її змісту, спрямованості, принципів тощо.

Термін «політика» має багато значень, але найчастіше в теорії і на практиці він застосовується у двох значеннях: 1) цілеспрямована діяльність людей у сфері владних, державних, класових, національних відносин; 2) характеристика атрибутів існування дер-

жавних інститутів і інших політичних формувань¹. За тлумачним словником політика становить загальний напрямок діяльності держави, певного класу або політичної партії². У випадку ж коли держава спирається на право в процесі власного регулювання, ми маємо справу з правовою політикою.

Ми погоджуємося з думкою тих вчених, які зазначають, що зміст правової політики, об'єктивно обумовлений волею народу (громадянського суспільства), фактично опосередковується його повноважним інституційним представником – державою. Це зумовлено тим, що переважна частина внутрішньої і зовнішньої політики держави регулюється за допомогою права, законотворчого процесу, винесенням політико-правових рішень, втілюється у нормативні форми і спирається на міжнародно-правові принципи³.

Слід зазначити, що держава регулює всі сфери життєдіяльності суспільства, а оскільки ці сфери є досить тісно взаємопов'язаними одна з одною, то і політика, що їх регулює, є єдиною (являє собою одне ціле). У цій ситуації доцільно було б говорити про окремі аспекти напрямів політики держави. Тобто в рамках внутрішньої політики держави можна виділити соціальний аспект, в рамках соціального – правовий.

Щодо дискусійного питання: чи можна вважати коректним застосування поняття «кримінальна політика»? Так, В. С. Зеленецький зазначає, що «кримінальною політикою» не може називатися політика держави і суспільства, спрямована на протидію злочинності. Застосування ж такого терміна, на думку правознавця, пов'язане з неадекватним найменуванням основного законодавчого акта, який встановлює злочинний характер і кримінальну караність діянь, а саме «Кримінального кодексу», а назву відповідної галузі права «кримінальним правом». Далі автор пропонує замінити таке термінологічне визначення на інше, яке б адекватно відображало його

¹ Волчан О. Ф. Политика как феномен общественной жизни / О. Ф. Волчан // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 36. – С. 161.

² Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. – К. : Аконті, 1998. – Т. 3. – С. 541–542.

³ Панов М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття / М. Панов, Л. Герасіна // Право України. – 2001. – № 8. – С. 36.

політичну та змістовну спрямованість. У якості такого визначення вчений пропонує наступне – «антикримінальна політика»¹.

Як слушно підкреслює В. М. Куц, термін «кримінальна» застосовується умовно, за звичкою. Насправді за ним криється протикримінальна сутність цього явища, у зв'язку з цим науковець погоджується іменувати це явище із застосуванням прикметника «антикримінальна»². Та й сама назва Кодексу «кримінальний», вказує вчений, не відповідає ані змісту, ані завданням цього документа, називатися ж він повинен Кодексом законів України про кримінальну відповідальність³.

П. Л. Фріс зауважує, що буквально тлумачення терміна «кримінальна політика» може дати підстави розуміти під нею політику, яка спрямована на розвиток злочинності, що не відповідає змісту, який вкладається в цей термін. Далі автор пропонує більш вдалу, на його думку, назву – політика у сфері боротьби зі злочинністю⁴.

На сьогодні можна констатувати відсутність у понятті «кримінальна політика» семантичного статусу загальноприйнятого та такого, що однозначно розуміється професіоналами-теоретиками і, головне, практиками-юристами, контексту. Однак філософам-методологам добре відомо, що особливість нормативних дефініцій полягає у тому, що воно (поняття) повинно увібрати у свій зміст усі сутнісні ознаки об'єкта, який описує⁵.

¹ Зеленецький В. С. Антиуголовная политика Украины / В. С. Зеленецкий // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. – Донецьк : Донец. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 19–20.

² Куц В. М. Деякі аспекти вдосконалення національної кримінально-правової політики / В. М. Куц // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми : матеріали міжнар. наук. конф. (Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р.). – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2006. – С. 47.

³ Куц В. М. Новий Кримінальний кодекс України: яким йому бути / В. М. Куц. – Х., 1999. – С. 23.

⁴ Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / П. Л. Фріс ; за заг. ред. М. В. Костицького. – К. : Атіка, 2005. – С. 3.

⁵ Гребеньков Г. В. Понятие «уголовно-правовая политика» как предмет лингвосемантического анализа (философский аспект проблемы) / Г. В. Гребеньков // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми : матеріали міжнар. наук. конф. (Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р.). – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2006. – С. 22.

Ми поділяємо точку зору вчених стосовно того, що обов'язковою умовою конкретної наукової полеміки є однакове розуміння понять, якими оперують її учасники¹.

Як відомо, термін «політика» (politike) в перекладі з грецької означає «мистецтво управління державою». Антикримінальна ж політика, як зазначає А. В. Плотнікова, якщо розглядати її як один з напрямів політики держави, – це державна політика протидії злочинності².

Акумулюючи зауваження вчених щодо визначення політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, приєднуємося до думки тих, які пропонують вживання єдиного терміна. Найбільш вдалим з них є «антикримінальна політика» та «політика у сфері боротьби зі злочинністю», оскільки обидва вони відповідають сутності цього явища і, на нашу думку, є синонімічними.

Існує полеміка з приводу співвідношення понять «політика держави у сфері боротьби зі злочинністю» та «кримінально-правова політика». Причинами різних підходів до вирішення теоретичних питань щодо кримінально-правової політики є насамперед різне розуміння її обсягу та змісту. Дискусія в цілому зводиться до двох концепцій. Згідно з першою, термін «кримінально-правова політика» охоплює і кримінально-виконавчу, і кримінально-процесуальну, іноді і кримінологічну політику. Відповідно до другої концепції, кримінально-правова політика базується на кримінальному праві, всі інші – цілком самостійні різновиди внутрішньої державної політики.

Ми виходимо з тих позицій, що політику у сфері боротьби зі злочинністю не слід ототожнювати з кримінально-правовою політикою. Остання є поняттям більш вузьким за обсягом, ніж поняття

¹ Куц В. М. Деякі аспекти вдосконалення національної кримінально-правової політики / В. М. Куц // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми : матеріали міжнар. наук. конф. (Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р.) – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2006. – С. 47; Плотнікова А. В. Кримінальна відповідальність за організацію заняття проституцією : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Плотнікова Аліна Володимирівна. – Х., 2010. – С. 80.

² Плотнікова А. В. Кримінальна відповідальність за організацію заняття проституцією : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Плотнікова Аліна Володимирівна. – Х., 2010. – С. 81.

«політика у сфері боротьби зі злочинністю». Підтримуємо точку зору тих вчених, які не ототожнюють кримінально-правову політику з державною політикою боротьби зі злочинністю.

Щодо визначення поняття кримінальної політики (політики у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. II.*), то у доктрині кримінального права надається досить різна його трактовка. У науці кримінального права здійснюється певна класифікація існуючих поглядів на визначення кримінальної політики (політики у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. II.*). Зокрема, М. Ю. Воронін вважає, що їх можна диференціювати на три групи: 1) підхід, згідно з яким кримінальна політика (політика у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. II.*) включає в себе всю сукупність заходів кримінально-правового впливу на злочинність; 2) погляд, згідно з яким кримінальна політика (політика у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. II.*) полягає головним чином у здійсненні заходів соціальної профілактики злочинності, що впливає на її детермінанти (слід зазначити, що деякі вчені з цим не погоджуються і зазначають, що відносно здійснення заходів соціальної профілактики злочинності, що впливає на її детермінанти, то зазначене відноситься до кримінологічної політики¹), і у застосуванні кримінально-правових заходів; 3) широкий спектр заходів, починаючи від кримінально-правових і закінчуючи заходами соціального розвитку. На наш погляд, доцільно було б виділити дві крайні позиції щодо визначення кримінальної політики (політики у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. II.*). Відповідно прибічники першої позиції трактують поняття кримінальної політики (політики у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. II.*) досить широко. Це, зокрема, М. І. Ковальов, Ю. А. Воронін², А. А. Герцензон, який вважає, що кримінальна політика (політика у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. II.*), будучи частиною загальної політики держави, спрямовує діяльність органів державної влади та громадськості у боротьбі зі злочинами і іншими суспільно небезпечними поступками, базую-

¹ Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика / Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 265.

² Ковалев М. И. Криминология и уголовная политика : учеб. пособие / М. И. Ковалев, Ю. А. Воронин. – Свердловск : Урал. гос. ун-т, 1980. – С. 8.

чись на точному виконанні закону. Учений відносить до кримінальної політики (політики у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. II.*) не лише спеціальні заходи (кримінально-правові, кримінально-процесуальні, кримінально-виконавчі, криміналістичні, криминологічні), а й заходи суто соціального характеру (економічні, ідеологічні, медичні і т. д.)¹.

Прибічники другої позиції підходять до визначення кримінальної політики (політики у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. II.*) у більш вузькому сенсі і відносять до її змісту лише ті спеціальні заходи боротьби зі злочинністю, які регламентуються нормами кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права.

Так, О. Я. Естрін відносить до змісту кримінальної політики (політики у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. II.*) лише ті спеціальні заходи боротьби зі злочинністю, які регламентовані нормами кримінального, кримінально-процесуального і виправно-трудового права, підкреслюючи, що основні питання кримінальної політики – питання про мету кримінальної репресії, питання про критерії і методи визначення роду й міри репресії кожному конкретному засудженому².

М. О. Беляєв кримінальну політику (політику у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. II.*) визначав як заснований на об'єктивних законах розвитку суспільства напрям діяльності держави і суспільних органів та організацій з охорони інтересів трудящих від злочинних посягань шляхом застосування покарань або замінюючи покарання заходами адміністративного або суспільного впливу до осіб, що їх вчинили, а також шляхом попередження злочинів за допомогою погрози застосування покарання³.

Кримінальну політику (політику у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. II.*) також визначають як науково обґрунтовану полі-

¹ Герцензон А. А. Уголовное право и социология. (Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики) / А. А. Герцензон. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 178–179.

² Основы и задачи советской уголовной политики / [под ред. Е. Г. Ширвиндта]. – М. ; Л. : Гос. изд-во, 1-я образц. тип. в Москве, 1929. – С. 3.

³ Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – С. 15.

тику протидії злочинам, що заснована на кримінальному та суміжних з ним законодавствах, яка реалізується правоохоронними органами у тісній взаємодії з іншими державними органами та організаціями, а також з населенням і за своїм змістом являє собою стратегію і тактику даної діяльності, її основні напрями, принципи та методи¹.

Ю. Є. Пермяков визначає кримінальну політику (політику у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. П.*) як організацію людських взаємовідносин за допомогою норм та інститутів кримінального права. Автор стверджує, що суб'єктом кримінальної політики є не держава, а суспільство, оскільки саме суспільство формує самі державні структури та визначає напрями їх діяльності. Вчений не визнає об'єктом кримінальної політики (політики у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. П.*) злочинність, оскільки злочинність як особлива сфера поза державою не існує. Тільки саме суспільство може виступати об'єктом політики².

Ю. Є. Пудовочкін визначає кримінальну політику (політику у сфері боротьби зі злочинністю. – *Т. П.*) як науково обґрунтований напрям діяльності органів державної влади та громадськості, що полягає у виробленні стратегії і тактики протидії злочинності³.

П. Л. Фріс визначає поняття політики у сфері боротьби зі злочинністю таким чином: це вироблена Українською державою генеральна лінія, що визначає основні напрями, цілі і засоби впливу на злочинність шляхом формування кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, регулювання практики їх застосування, а також

¹ Быкодорова Л. В. Линии законности в уголовной политике и направления дальнейшего совершенствования уголовного законодательства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л. В. Быкодорова. – Ставрополь, 1999. – С. 9.

² Пермяков Ю. Е. Введение в основы уголовной политики : учеб. пособие / Ю. Е. Пермяков ; Самар. гос. ун-т, Каф. уголов. права и криминологии. – Самара : Самар. гос. ун-т, 1993. – С. 7–8.

³ Пудовочкин Ю. Е. Понятие, принципы и источники уголовного права: сравнительно-правовой анализ законодательства России и стран Содружества Независимых Государств / Ю. Е. Пудовочкин, С. С. Пирвагидов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 16.

розробки й реалізації заходів, спрямованих на попередження злочинів¹.

Узагальнюючи наведені точки зору, слід зазначити, що, по-перше, доцільно в якості об'єкта політики у сфері боротьби зі злочинністю визнавати злочинність (зокрема, суспільство у якості об'єкта не сприяє розумінню структурно-функціональної характеристики політики у сфері боротьби зі злочинністю, визнання анти-суспільних поступків об'єктом політики у сфері боротьби зі злочинністю також є недоцільним, оскільки їх попередження у державі здійснюється іншими напрямками державної політики); по-друге, найбільш оптимальне визначення суб'єкта політики у сфері боротьби зі злочинністю надає А. А. Герцензон, оскільки вчений не акцентує увагу на тому, що суб'єктом можуть бути лише правоохоронні органи, оскільки це б звужувало коло таких суб'єктів, що є не досить вірним; по-третє, недоцільно стверджувати, що політика у сфері боротьби зі злочинністю базується на законах (кримінальному та суміжних з ним), оскільки політика у сфері боротьби зі злочинністю не лише базується на законі, а й сама його «формує»; по-четверте, доцільно в рамках єдиної політики у сфері боротьби зі злочинністю виділити її напрями (або елементи): кримінально-правовий, кримінально-процесуальний, кримінально-виконавчий та кримінологічний² (профілактичний), оскільки, як, зокрема, визначали зміст кримінальної політики (політики у сфері боротьби зі злочинністю) М. І. Загородніков і Н. А. Стручков, це напрям політики, в рамках якого формулюються вихідні вимоги боротьби зі злочинністю за допомогою розробки та реалізації широкого кола попереджувальних заходів, створення і застосування норм матеріального, процесуального і виконавчого кримінального права, що встановлюють криміналізацію і пеналізацію, а коли потрібно – де-

¹ Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / П. Л. Фріс ; за заг. ред. М. В. Костицького. – К. : Атіка, 2005. – С. 10–11; Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – С. 12.

² Борисов В. І. Кримінально-правова політика та питання соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність / В. І. Борисов // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми : матеріали міжнар. наук. конф., Донецьк, 17–18 листоп. 2006 р. – Донецьк : Донецьк. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 9.

криміналізацію і депеналізацію діянь¹; по-п'яте, недоцільно у визначенні політики у сфері боротьби зі злочинністю включати окрім спеціальних заходів (кримінально-правових, кримінально-виконавчих і т. д.) і заходи суто соціального характеру (економічні, медичні і т. п.), оскільки це призведе до занадто розширеного трактування даного поняття і, як зазначає П. Л. Фріс, виводить у сфери, в яких хоча і виявляється певна попереджувальна дія на злочинність, але опосередковано, на інших (загальносоціальних) рівнях².

Таким чином, можна зробити висновок, що політика у сфері боротьби зі злочинністю – це науково обґрунтований напрям діяльності органів державної влади та громадськості, що полягає у визначенні основних напрямів, цілей і засад впливу на злочинність (і є фундаментом (основою) формування кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства), регулюванні практики їх застосування, розробці й реалізації заходів, спрямованих на попередження злочинності.

Статья посвящена исследованию проблемы определения понятия и содержания политики в сфере борьбы с преступностью. Выделены ее направления: уголовно-правовое, криминологическое, уголовно-процессуальное и уголовно-исполнительное.

The article is devoted to the research of the determination of the notion and the content of the crime prevention policy. Such its directions as criminal-legal, criminological, criminal-procedural and criminal-executive have been singled out.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 10 від 28.04.2010 р.).

Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент Л. М. Демидова.

¹ Загородников Н. И. Направления изучения советского уголовного права / Н. И. Загородников, Н. А. Стручков // Сов. государство и право. – 1981. – № 8. – С. 49.

² Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / П. Л. Фріс ; за заг. ред. М. В. Костицького. – К. : Атіка, 2005. – С. 7.

УДК 323.22

О. М. Лемешко, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЧИ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ?

Стаття присвячена проблемі визначення юридичної природи звільнення від кримінальної відповідальності та зіставленню звільнення з диференціацією та індивідуалізацією кримінальної відповідальності.

Ключові слова: звільнення від кримінальної відповідальності, диференціація кримінальної відповідальності, індивідуалізація кримінальної відповідальності.

Проблематику диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності можна визнати однією з найбільш загальних, складних філософсько-правових, методологічних у сучасній теорії кримінального права. Ця проблема набула актуальності в наукових дослідженнях на початку 70-х років минулого століття перш за все у зв'язку з аналізом кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак складу злочину як основного засобу диференціації кримінальної відповідальності та при аналізі обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання при призначенні кримінального покарання (основного засобу індивідуалізації кримінальної відповідальності). Слід пригадати, що термін «диференціація» походить від латинського *differentia* – розділення, розчленування, розшарування чого-небудь на окремі різнорідні елементи¹. Стосовно юридичної відповідальності йдеться про розподіл юридичної відповідальності на форми і ступені. Диференціація форм юридичної відповідальності здійснюється в нормативному матеріалі різних галузей законодавства (так звана міжгалузєва диференціація відповідальності), в межах окремої галузі, наприклад кримінального законодавства, здійснюється диференціація

¹ Краткий словарь иностранных слов / [сост. С. М. Локшина]. – М., 1978. – С. 99.

окремого виду юридичної, тобто кримінальної, відповідальності, на рівні Загальної та Особливої частин КК (так звана внутрішньогалузева диференціація на рівні частини, окремого розділу Особливої частини КК, окремого інституту, окремої статті тощо)¹.

У теорії вважається, що при диференціації відповідальності законодавець окреслює загальний контур, межі *караності*, враховуючи ступінь суспільної небезпечності, створює правові умови для подальшої індивідуалізації відповідальності. При індивідуалізації суддя (інший уповноважений суб'єкт) у вказаних правотворцем диференційованих межах як правозастосовувач обирає певну міру відповідальності для окремої особи².

На підставі цього під диференціацією кримінальної відповідальності прийнято розуміти діяльність законодавця по визначенню у кримінальному законі різних кримінально-правових наслідків вчинення злочину залежно від обставин, що вплинули на ступінь його суспільної небезпечності. У кримінальному праві диференціація кримінальної відповідальності зазвичай досліджується у зв'язку із кримінально-правовою політикою і визначається як принцип (А. І. Рарог, П. Л. Фріс)³, іноді як один з методів кримінально-правової політики (Н. О. Лопашенко)⁴, мета або її тенденція, чи напрям розвитку кримінального законодавства⁵.

¹ Дифференциация ответственности и вопросы юридической техники в уголовном праве и процессе : сб. науч. ст. / Л. Л. Кругликов. О понятии и видах дифференциации ответственности ; под ред. Л. Л. Кругликова, Ярослав. гос. ун-т. – Ярославль, 2001. – С. 3–11.

² Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2007. – С. 633–634.

³ Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – С. 53–60.

⁴ Лопашенко Н. А. Уголовная политика / Н. А. Лопашенко. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – С. 184–189.

⁵ Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути её реализации / Н. А. Беляев. – Л., 1986. – С. 40; Гальперин И. М. Дифференциация уголовной ответственности и эффективность наказания / И. М. Гальперин // Сов. государство и право. – 1983. – № 3. – С. 70–71; Гришук В. К. Поняття диференціації кримінальної відповідальності / В. К. Гришук // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності. : міжнар. симпозіум (11–12 верес. 2009 р). – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 66–72.

Існує декілька підходів до визначення сутності ознак диференціації кримінальної відповідальності. Так, В. К. Грищук під цим явищем розуміє визначення раціональних способів, форм реалізації кримінальної відповідальності з метою реалізації принципів кримінального права для забезпечення виправлення осіб, які вчинили злочини, а також запобігання вчиненню нових злочинів цими та іншими особами, що сприяє становленню та зміцненню законності і правопорядку як передумов розбудови суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави¹.

Якщо уникнути надмірної політизації цього визначення за рахунок вказівки на передумови розбудови правової держави, адже диференціюється кримінальна відповідальність при будь-якому типі державності, з ним можна погодитися, тим більше що дослідник виокремив низку проблемних питань у досліджуваній сфері. Разом з тим, вчення про диференціацію кримінальної відповідальності пов'язане з низкою самостійних питань. Так, сьогодні дослідження проблеми диференціації кримінальної відповідальності пов'язуються з питаннями уніфікації кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів, визначення законодавчих способів та прийомів диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності, проявів диференціації відповідальності на рівні побудови санкцій статей Особливої частини КК (проблема так званих типових санкцій), узгодженості диференціації на рівні кримінальної та адміністративної відповідальності, оптимізації існуючих способів диференціації кримінальної відповідальності (вдосконалення системи покарань) тощо.

Відомий дослідник Ю. В. Баулін, виходячи з обмеження прав і свобод злочинця як сутності кримінальної відповідальності, доводить, що диференціація законодавчо визначеної кримінальної відповідальності – це поділ законодавчих обмежень прав і свобод майбутніх злочинців на певні групи залежно від виду та міри таких обмежень, тобто це діяльність законодавця, спрямована на досягнення певних цілей, яка характеризується певними критеріями

¹ Грищук В. К. Поняття диференціації кримінальної відповідальності / В. К. Грищук // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності. : міжнар. симпозіум (11–12 верес. 2009 р). – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 66–72.

і принципами, втілюється у певній правовій формі (диференціація відповідальності на рівні КК, тобто законодавчому рівні, та диференціація відповідальності на етапі виконання обвинувального вироку суду, тобто фактичного реального обмеження прав і свобод засудженої особи, що регулюється кримінально-виконавчим законодавством)¹. Тобто, на думку автора, диференціюються два види кримінальної відповідальності: законодавча (кримінальна відповідальність майбутніх злочинців) та виконавча (фактичне обмеження прав і свобод реальних злочинців, що регулюється кримінально-виконавчим законодавством, – різні установи виконання покарань, різні типи кримінально-виконавчих установ, різні види колоній тощо).

Диференціація законодавчо визначеної кримінальної відповідальності знаходить вираз у диференціації кримінально-правових наслідків вчинення злочину, перш за все це – диференціація покарання, встановлення різних санкцій за один і той самий злочин або різні злочини². Різні види системи покарань, класифікація злочинів за ступенем тяжкості, диференціація звільнення від покарання або його відбування, диференціація строків погашення судимості характеризує такий рівень диференціації.

З урахуванням цих положень та аналізу судової статистики, на думку окремих науковців, чинний кримінальний закон містить надто широкі можливості реалізації кримінальної відповідальності у різних формах (різні види системи покарань для повнолітніх і неповнолітніх суб'єктів – статті 51, 98 КК; різні варіанти застосування видів покарань у різних поєднаннях та пропорціях; засудження без призначення покарання згідно з ч. 5 ст. 72, частинами 4, 5 ст. 74, ч. 2 ст. 84 КК; засудження із звільненням від покарання статті 75–79,

¹ Баулін Ю. В. Кримінальна відповідальність, яка підлягає диференціації / Ю. В. Баулін // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності : міжнар. симпозіум (11–12 верес. 2009 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 25–31.

² Рарог А. И. Недостатки дифференциации ответственности в российском уголовном праве / А.И. Рарог // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності : міжнар. симпозіум (11–12 верес. 2009 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 198–201.

80–84, 86, 87, 105–107; призначення більш м'якого покарання або заміна невідбутої частини покарання статті – 69, 69¹, 82)¹.

Отже, при повному звільненні від кримінальної відповідальності ніякі кримінально-правові наслідки не настають. Тим більше що вчинений злочин не може бути у подальшому врахований при вчиненні інших злочинів, утворювати множинність тощо. Адже кримінальна відповідальність у таких випадках не настає взагалі.

Заради справедливості слід зауважити, що іноді при повному звільненні від кримінальної відповідальності таке звільнення супроводжується застосуванням заходів, які мають певний примусовий характер, які за часів попереднього кримінального закону 1960 року прямо відносились до адміністративної, дисциплінарної та громадської відповідальності у кримінальному праві². Стаття 51 КК 1960 року («Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням заходів адміністративного стягнення, примусових заходів виховного характеру або громадського впливу») передбачала можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності із одночасним притягненням її до адміністративної відповідальності, або передачею матеріалів на розгляд товариського суду, застосуванням примусових заходів виховного характеру, або передачею особи на поруки громадській організації чи трудовому колективу.

Так, окремі підстави звільнення від кримінальної відповідальності сьогодні дійсно пов'язані із покладанням на особу певних, хоча і незначних обмежень. Таке відбувається, наприклад, при звіль-

¹ Наприклад, на кожні 100 осіб, що постали перед законом, лише одна третина починає відбувати покарання в межах санкції статті (див. докладніше: Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності або чи очікує Україну соціальна катастрофа / М. І. Хавронюк // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності : міжнар. симпозіум (11–12 верес. 2009 р.) – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 243–248).

² Одними з перших значний вклад в аналіз вказаної групи підстав звільнення від кримінальної відповідальності внесли представники харківської школи кримінального права (див.: Виттенберг Г. Б. Освобождение от уголовной ответственности и наказания с применением мер общественного воздействия : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Г. Б. Виттенберг ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1969. – 20 с.); вагомий внесок належить також С. Г. Келиній (див.: Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности / С. Г. Келина. – М. : Наука, 1974. – 232 с.).

ненні від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (протягом року особа зобов'язується виправдовувати довіру колективу, не ухилятися від заходів виховного характеру, не порушувати громадський порядок), звільненні від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (застереження, обмеження дозвілля, особливі вимоги до поведінки, передача під нагляд, покладання обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків, направлення до спеціальної навчально-виховної установи), звільненні військовослужбовця від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України¹. Дійсно, у зазначених випадках звільнення від кримінальної відповідальності тягне іншу, не кримінально-правову «відповідальність».

Тому в цьому сенсі дещо зрозумілі прагнення окремих науковців скасувати взагалі або замінити окремі підстави звільнення від кримінальної відповідальності аналогічними підставами звільненні від покарання, що не лише усуватиме проблему іншої відповідальності в кримінальному праві, але й сприятиме усуненню певних протиріч з конституційним принципом презумпції невинуватості особи при звільненні злочинця без постановлення обвинувального вироку². Проте це вже інша самостійна проблематика, що виходить за межі цієї роботи.

Так чи інакше, криміналізація діяння є необхідною передумовою диференціації кримінальної відповідальності, наслідком чого є на-

¹ Статті 47, 97, 105, 401 КК України 2001 року.

² Так, наприклад, зміст законодавчих пропозицій М. І. Хавронюка щодо скасування та заміни чинних підстав звільнення взагалі призводить до скасування інституту звільнення від кримінальної відповідальності як такого (див.: Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності або чи очікує Україну соціальна катастрофа / М. І. Хавронюк // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності.: міжнар. симпозіум (11–12 верес. 2009 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 248; докладніше див.: Енциклопедія уголовного права. Т. 10. Освобождение от уголовной ответственности и наказания. – Изд. проф. Малинина – СПб ГКА. – СПб., 2008. – С. 439; Головки Л. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве / Л. В. Головки. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 336–338).

явність статті (частин) чи групи статей, які враховують та відображають підвищення чи зменшення ступеня небезпечності (тяжкості) злочину.

Для реалізації втілення диференціації кримінальної відповідальності потрібне забезпечення віднесення певного факту вчинення злочину до тієї чи іншої, вже диференційованої у законі, групи чи виду злочинів. Тому наступним етапом є кримінально-правова кваліфікація діяння.

Лише після цього та за наявності встановлення правоохоронними органами та доведення у судовому засіданні ознак вчинення особою певного злочину настає етап індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Розглянемо, що відбувається при індивідуалізації кримінальної відповідальності. Відомо, що така індивідуалізація безпосередньо ґрунтується на факті вчинення конкретного виду злочину за певних обставин (обтяжуючих та пом'якшуючих) та особистих показників особи злочинця, врахування інших особливостей злочину. Фактично індивідуалізація знаходить вираз у застосуванні санкції конкретної кримінально-правової норми до індивідуально визначеного злочинця (з урахуванням індивідуальних особливостей злочину та особистих рис злочинця). Як вірно зазначає більшість дослідників, процес індивідуалізації кримінальної відповідальності здійснюється судом на рівні окремої особи, тобто це вже правозастосовча діяльність, що знаходить вираз у постановленні обвинувального вироку щодо конкретної особи, де і може реалізовуватись судовий угляд¹.

Як видно, диференціація та індивідуалізація кримінальної відповідальності хоча і споріднені кримінально-правові явища, проте мають різний зміст, різних суб'єктів та адресатів, різне відображення у законі.

Аналіз сучасних досліджень згаданих проблем кримінальної відповідальності дозволяє виділити різні підходи (точки зору) щодо

¹ Грачева Ю. В. Дифференциация, индивидуализация уголовной ответственности и судебское усмотрение / Ю. В. Грачева // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності : міжнар. симпозіум (11–12 верес. 2009 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 56–59.

розуміння природи (сутності) звільнення від кримінальної відповідальності.

Так, перша, до речі, доволі значна, хоча і внутрішньо суперечлива група відомих дослідників беззастережно визнає звільнення від кримінальної відповідальності самостійним, окремим засобом (способом, методом) чи формою диференціації кримінальної відповідальності¹.

Інші дослідники, на противагу вказаному, визнають звільнення від кримінальної відповідальності елементом системи заходів індивідуалізації кримінальної відповідальності².

Крім того, лунають пропозиції визнання звільнення від кримінальної відповідальності окремою, самостійною формою кримінальної відповідальності³.

¹ Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика / Т. А. Лесниевски-Костарева. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : НОРМА, 2000. – С. 173–227; Лобанова Л. В. Дифференциация ответственности за преступления против правосудия посредством конструирования квалифицированных составов / Л. В. Лобанова // Дифференциация ответственности и вопросы юридической техники в уголовном праве и процессе : сб. науч. ст. / под ред. Л. Л. Кругликова. – Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 2001. – С. 12–17; Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, А. В. Васильевский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 149–164; Рарог А. И. Недостатки дифференциации ответственности в российском уголовном праве / А. И. Рарог // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності. : міжнар. симпозіум (11–12 верес. 2009 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 198–201; Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності або чи очікує Україну соціальна катастрофа / М. І. Хавронюк // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності. міжнар. симпозіум (11–12 верес. 2009 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 243–248.

² Так, російський дослідник П. В. Коробов називає звільнення від кримінальної відповідальності екстраординарним варіантом індивідуалізації кримінальної відповідальності (див.: *Энциклопедия уголовного права*. Т. 10. Освобождение от уголовной ответственности и наказания. – Изд. проф. Малинина – СПб ГКА, СПб., 2008. – С. 398, 382–385).

³ Колб О. Г. Дифференциация кримінальної відповідальності / О. Г. Колб, З. В. Журавська // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності : міжнар. симпозіум (11–12 верес. 2009 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 123–128.

Таке різноманіття думок, на моє переконання, обумовлюється складністю природи самого інституту звільнення від кримінальної відповідальності, невизначеністю кримінально-правового матеріалу, що віднесений до вказаного інституту кримінального законодавства¹.

Справа в тому, що існуючий розділ Загальної частини КК з відповідною назвою «Звільнення від кримінальної відповідальності» не містить усього правового матеріалу, яким охоплюється таке явище, як «звільнення від кримінальної відповідальності».

У літературі давно визнано, що існують як *безпосередні*, вказані у розділі IX «Звільнення від кримінальної відповідальності», так і *приховані* підстави звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені іншими розділами кримінального закону (наприклад, добровільна відмова, застосування примусових заходів виховного характеру, амністія та помилування, окремі положення статей Особливої частини КК).

Далі, як слушно зазначає О. Наден, поняття сутності та коло підстав звільнення від кримінальної відповідальності залежать від розуміння сутності самої кримінальної відповідальності. Якщо під останньою розуміти передбачені кримінальним законом негативні наслідки, що підлягають застосуванню до осіб, які вчинили злочини, відповідно звільнення від кримінальної відповідальності буде полягати у відмові держави від застосування таких наслідків до злочинця². Залежно від того, в якому обсязі держава відмовляється від застосування негативних наслідків, можна розрізнити і два види звільнення – повне і часткове.

Повне звільнення від кримінальної відповідальності (за нашою термінологією, звільнення у власному розумінні) має місце у випадках відмови від постановлення вироку, відмови від осуду та застосування будь-якого покарання, інших негативних наслідків.

¹ Так, наприклад, науковці досі не визначилися із загальною кількістю підстав звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених у Загальній та Особливій частинах КК України, не говорячи про різні підходи до тлумачення ознак, характеристики окремих підстав.

² Наден Е. В. О полном и частичном освобождении от уголовной ответственности по законодательству Украины / Е.В. Наден // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке : материалы Пятой Междунар. науч.-практ. конф., 24–25 янв. 2008 г. – М. : Проспект, 2008. – С. 493–495.

Часткове звільнення від кримінальної відповідальності (за нашою термінологією, звільнення у широкому розумінні) характеризується неповним обсягом застосованих до злочинця негативних наслідків (наприклад, підстави звільнення від покарання, звільнення від відбування покарання, заміни невідбутої частини покарання тощо).

Таким чином, слід приєднатися до тієї незначної групи дослідників, які обґрунтовують, що диференціації підлягає потенційна кримінальна відповідальність, вона здійснюється законодавцем перш за все у санкціях статей Особливої частини і окремих положеннях Загальної частини КК.

Тому, як слушно зауважує відомий дослідник П. П. Андрушко, при звільненні від відповідальності остання не диференціюється, адже диференціація кримінальної відповідальності – це визначення законодавцем у нормах Особливої та Загальної частин Кримінального кодексу виду та обсягу обмеження прав, свобод та інтересів у вигляді визначення виду основного (основних) та додаткового (додаткових) покарання, їх строку чи розміру, які можуть бути застосовані судом і визначені ним у обвинувальному вирокі, винесеному щодо особи, визнаної винною у вчиненні злочину¹. Так само, відомий криміналіст В. О. Навроцький стверджує, що диференціація кримінальної відповідальності полягає у встановленні більш суворой або менш суворой відповідальності за окремі види одного і того ж злочину, що виражається у наявній частині чи статті кримінального закону, яка і передбачає кримінальну відповідальність².

При повному ж звільненні, як відомо, особа, навпаки, позбавляється обов'язку щодо такого притягнення, уникає застосування

¹ Андрушко П. П. Поняття та види диференціації кримінальної відповідальності / П. П. Андрушко // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності : міжнар. симпозиум (11–12 верес. 2009 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 18–24.

² Навроцький В. О. Диференціація кримінальної відповідальності: забаганка законодавця чи необхідність / В. О. Навроцький // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності : міжнар. симпозиум (11–12 верес. 2009 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 164–170.

до неї певних обмежень у зв'язку з певним суб'єктивним (прояв позитивної посткримінальної поведінки) чи об'єктивним (перебіг строків давності притягнення до кримінальної відповідальності) фактором, що фіксується не у вирокі, а в іншому судовому рішенні (ухвалі чи постанові). Тому, на відміну від диференціації кримінальної відповідальності, а фактично диференціації репресивного впливу, повне звільнення від кримінальної відповідальності є нерепресивним заходом. На думку І. Е. Звечаровського, звільнення від кримінальної відповідальності скоріше є окремою формою нереалізації кримінальної відповідальності¹.

Відповідно при індивідуалізації суд обирає безпосередньо той достатній обсяг обмежень прав і свобод для певної конкретної особи і конкретизує своє рішення в обвинувальному вирокі суду. Тому не може бути індивідуалізованим те, від чого особа звільняється. А звільняється така особа від застосування санкції, від постановлення вироку, від осуду держави.

Хоча відносно особи може бути здійснено процес кримінального переслідування у певному обсязі (з моменту порушення кримінальної справи до складання обвинувального висновку з передачею матеріалів до суду, судовий розгляд кримінальної справи), з точки зору кримінального права відповідальність не настає, вона не виникає для звільненої від відповідальності особи, вона не конкретизується, не визначається, не формулюється, не персоніфікується².

Підсумовуючи, слід визнати, що положення кримінального закону про повне звільнення від кримінальної відповідальності (звіль-

¹ Российское уголовное право. Общая часть / под ред. В. С. Комиссарова. – СПб. : Питер, 2005. – С. 446.

² Згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р. № 1-15/99 у справі по конституційному клопотанню Міністерства внутрішніх справ України про офіційне тлумачення ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканість), кримінальна відповідальність виникає з моменту винесення обвинувального вироку, у якому передбачається офіційна оцінка відповідними державними органами поведінки особи як злочинної, яка набуває законної сили (чинності) з моменту набрання обвинувальним вирокі юридичної сили відносно певної особи, притягнення до кримінальної відповідальності є певною стадією кримінального переслідування, яка починається з моменту винесення слідчим постанови про притягнення особи як обвинуваченого і пред'явлення їй обвинувачення (Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 14).

нення від кримінальної відповідальності у власному розумінні) не може визнаватись диференціацією чи індивідуалізацією кримінальної відповідальності. Але ті підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які передбачають часткове звільнення від кримінальної відповідальності (за умови визнання кримінальною відповідальністю передбачених кримінальним законом негативних наслідків, що підлягають застосуванню до осіб, які вчинили злочини), із застосуванням звільнення від покарання, його відбування, заміну невідбутої частини покарання, призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, можна вважати проявами диференціації кримінальної відповідальності.

Невірне визначення природи звільнення від кримінальної відповідальності дозволило окремим науковцям зробити інші, щонайменше хибні висновки. Так, аналізуючи правила імперативного пом'якшення покарання при незакінченому злочині, наприклад, В. П. Коробов, В. О. Питецький, А. Трухін, М. П. Редін аргументують зміну класифікаційного ряду злочинів за ступенем тяжкості у таких випадках. Тому окремо вони виділяють санкцію закінченого злочину та санкцію готування чи замаху. Таким чином, на їх думку, наприклад, закінчене вбивство визнається злочином особливо тяжким, а замах на вбивство вже тяжким злочином.

Проте навряд чи таке рішення є достатньо обґрунтованим і може бути застосоване до вітчизняного кримінального законодавства¹. Так, як зазначено у частинах 2 та 3 ст. 68 КК («Призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті»), за вчинення готування до злочину строк або розмір покарання не може перевищувати *половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання*, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу. За вчинення замаху на злочин строк або розмір покарання не може перевищувати *двох третин максимального строку або розміру най-*

¹ Енциклопедия уголовного права. Т. 10. Освобождение от уголовной ответственности и наказания. – Изд. проф. Малинина – СПб ГКА. – СПб., 2008. – С. 236; Питецкий В. О дальнейшем воплощении принципа индивидуализации уголовной ответственности в УК РФ / В. Питецкий // Уголовное право. – 2004. – № 4. – С. 51–53; Трухин А. Тяжесть преступления как категория уголовного права / А. Трухин // Уголовное право. – 2005. – № 2. – С. 59–61; та ін.

*більш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу. Згідно зі ст. 69¹ КК, за наявності обставин, що пом'якшують покарання, передбачених пп. 1 та 2 ч. 1 ст. 66 цього Кодексу, відсутності обставин, що обтяжують покарання, а також при визнанні підсудним своєї вини *строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу*¹.*

У ст. 69 КК («Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом») так само встановлені правила пом'якшення покарання, але вони не є обов'язковими як вищенаведені імперативні положення².

На нашу думку, тут змінюється не санкція, адже вона залишається незмінною, встановлюється, а фактично змінюється лише порядок призначення покарання в межах все тієї ж незмінної санкції статті чи частини статті. А тому таке не дозволяє, як невірно вважають вказані дослідники, розширити і межі застосування підстав звільнення від кримінальної відповідальності за рахунок збільшення можливих передумов (злочинів).

Нарешті слід додати, що санкція визначається і передбачається у статтях Особливої частини КК, саме в межах санкцій статей Особливої частини і продовжується процес здійснення призначення покарання у всіх зазначених випадках. Адже п. 1 ст. 65 («Загальні засади призначення покарання») прямо зазначає, що суд призначає покарання у межах, *установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, що передбачає від-*

¹ Такі положення передбачені кримінальним законодавством Російської Федерації (частини 2 та 3 ст. 66 КК РФ).

² Згідно зі ст. 69 КК, за наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного суд, умотивувавши своє рішення, може призначити основне покарання, *нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу за цей злочин. У цьому випадку суд не має права призначити покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої для такого виду покарання в Загальній частині цього Кодексу.*

повідальність за вчинений злочин. І під час призначення такого покарання відбувається індивідуалізація кримінальної відповідальності, призначається індивідуальне покарання індивідуально кожному суб'єкту злочину з урахуванням інших загальних та спеціальних засад призначення кримінального покарання.

Отже, підстави повного звільнення від кримінальної відповідальності не можна вважати проявом диференціації кримінальної відповідальності законодавцем або визнати проявом індивідуалізації кримінальної відповідальності судом. Не можна і штучно розширювати коло передумов застосування підстав звільнення від кримінальної відповідальності за рахунок статей Загальної частини, що присвячені регламентації особливого порядку призначення покарання при імперативному його пом'якшенні, адже це не призводить до зміни класифікаційного ряду злочинів за ступенем тяжкості. Підстави повного та часткового звільнення від кримінальної відповідальності мають різну правову природу.

Стаття посвячена проблемі определения юридической природы освобождения от уголовной ответственности, соотношения освобождения с дифференциацией либо индивидуализацией уголовной ответственности.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 9 від 7 квітня 2010 р.).

*Рецензент – кандидат юридичних наук **О. О. Пащенко**.*

УДК 343.978 (477)

Б. М. Головкін, кандидат юридичних наук, завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОТЕРПІЛИХ ВІД КОРИСЛИВИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Стаття присвячена аналізу емпіричних даних щодо потерпілих від корисливих насильницьких злочинів.

Ключові слова: *статеві-віковий розподіл потерпілих, соціальне становище і рід занять, дозлочинні зв'язки, психічний стан у момент посягання, психічний стан потерпілих у момент посягання.*

Обираючи показники віктимологічної характеристики потерпілих від корисливих насильницьких злочинних проявів, ми виходимо із наступного. Спочатку маємо визначити, *хто наші потерпілі, до яких соціальних груп населення вони належать*. Далі дослідженню підлягають *характер дозлочинних зв'язків з винними, психічний стан у момент посягання*, а також низка важливих питань, які безпосередньо стосуються особливостей злочинної мотивації: *критерії вибору злочинцями осіб як потерпілих, особливості прийняття й виконання рішення про корисливе насильницьке посягання, сприйняття та ставлення до конкретної життєвої ситуації, оцінювання поведінки потерпілих під час посягання*. У такий спосіб ми зможемо подивитися на подію злочину під кутом зору самих корисливих насильницьких злочинців, чого раніше ніким не робилось. Поєднання результатів вибіркового узагальнення кримінальних справ (1122 одиниці) і матеріалів інтерв'ювання засуджених (362 особи), як видається, дозволить осмислити проблему віктимності та віктимної поведінки у детерміністичному аспекті, що вкрай важливо для подальшої розробки заходів віктимологічної профілактики досліджуваних злочинних проявів.

Отже, відповідати на питання: хто є потерпілими від злочинів аналізованої категорії – спробуємо за матеріалами узагальнення судової практики, результати якої викладені у табл. 1, 2.

Таблиця 1

**Статевो-віковий розподіл потерпілих від корисливих
насильницьких злочинів**

Стать, вік	Потерпілі від корисливих насильницьких злочинів за статтями КК України							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Чоловіки	66,4 %	92,3 %	64,7 %	53,7 %	62,8 %	74,5 %	66,7 %	95,5 %
Жінки	33,6 %	7,7 %	35,3 %	46,3 %	37,2 %	25,5 %	33,3 %	4,5 %
До 18 років	1,6 %	–	23,5 %	19,0 %	15,4 %	15,2 %	4,7 %	–
18–24 роки	7,0 %	–	5,9 %	29,2 %	26,3 %	18,8 %	14,2 %	17,9 %
25–29 років	11,2 %	7,7 %	11,8 %	14,3 %	12,5 %	13,2 %	11,1 %	8,9 %
30–39 років	14,4 %	15,5 %	23,5 %	17,0 %	17,6 %	16,0 %	23,8 %	20,8 %
40–49 років	23,6 %	41,0 %	17,6 %	11,6 %	16,1 %	28,3 %	31,7 %	31,4 %
50–59 років	8,1 %	28,1 %	11,8 %	6,1 %	9,1 %	7,6 %	7,9 %	14,9 %
60 років і старші	34,1 %	7,7 %	5,9 %	2,9 %	3,0 %	0,9 %	6,3 %	6,1 %

Таблиця 2

**Соціальне становище і рід занять потерпілих від корисливих
насильницьких злочинів**

Рід занять	Потерпілі від корисливих насильницьких злочинів за статтями КК України							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Робітники	1,5 %	–	–	11,5 %	12,3 %	1,8 %	1,6 %	–
Службовці і керівники	3,8 %	7,7 %	–	2,0 %	4,6 %	9,4 %	4,8 %	–
Учні і сту- денти	1,6 %	–	23,5 %	30,6 %	20,7 %	15,1 %	–	–
Незайняті трудо- вою (на- вчальною) діяльністю	8,7 %	–	11,8 %	23,8 %	17,6 %	15,1 %	6,3 %	–
Пенсіонери	34,1 %	2,6 %	–	3,4 %	3,1 %	2,8 %	1,6 %	–
Підприємці	16,6 %	48,7 %	29,5 %	6,8 %	9,9 %	28,5 %	38,1 %	13,4 %

Закінчення табл. 2

Рід занятя	Потерпілі від корисливих насильницьких злочинів за статтями КК України							
	115 п. 6	115 п. 11	146	186	187	189	257	289
Власники і працівники фінансових установ	4,9 %	30,8 %	35,2 %	2,0 %	2,6 %	3,8 %	15,9 %	4,5 %
Працівники сфери торгівлі і послуг	19,5 %	5,1 %	–	12,2 %	20,1 %	18,8 %	19,0 %	20,8 %
Власники та водії автомобілів	4,5 %	–	–	6,1 %	5,5 %	0,9 %	9,5 %	61,3 %
Інші (сфера незаконних послуг)	4,8 %	5,1 %	–	1,6 %	3,6 %	3,8 %	3,2 %	–

Отримані значення показників можна прокоментувати таким чином.

Спільною тенденцією для всіх видів посягань є переважання серед потерпілих чоловіків над жінками, що зумовлено трьома головними причинами: 1) чоловіки мають порівняно ширший діапазон рольової віктимності, пов'язаної з ризиконебезпечними професіями (працівники охоронних структур, таксисти, водії цінних вантажоперевезень, інкасатори, оператори автозаправних станцій та ін.); 2) вони ширше представлені у сфері комерційної і фінансової діяльності як у легальному, так і нелегальному секторах економіки (власники, керівники та бізнес-партнери фінансових установ, торговельних закладів, а також підприємці, фермери, заготівельники худоби, скупники виробів із чорних і кольорових металів, ювеліри, антикваріатники, а також нелегальні валютні мініяйли, торговці наркотиками, учасники і лідери злочинних угруповань та ін.); 3) чоловіки традиційно менше приділяють уваги особистій та майновій безпеці (більш схильні до випадкових знайомств під час алкоголізованого чи наркотизованого дозвілля, частіше перебувають у пізній

час у потенційно віктимогенних місцях, користуються нелегальними послугами, поводяться необачливо, нехтують елементарними правилами безпеки).

Розподіл потерпілих за *соціальним становищем та родом занять* засвідчив нерівномірну представленість різних соціальних груп населення. Це можна пояснити тим, що злочинці при плануванні нападів скоріш за все орієнтуються на рівень вірогідних матеріальних доходів потерпілих, від чого прямо залежить міра прибутковості злочинних посягань. Так, по раніше виділеній нами умовній групі низькодохідних посягань (грабежі, розбої, вимагання та вбивства з корисливих мотивів) 15–30 % потерпілих були учнями і студентами навчальних закладів різних ступенів акредитації. Ураховуючи це, говорити про прибутковість до третини грабежів, розбоїв та вимагань не доводиться. Такий стан справ пояснюється тим, що злочинці приблизно одного віку з потерпілими, нерідко вихідці з одного середовища, мають схожі матеріальні інтереси, уявлення про престижні речі. По убивствах із корисливих мотивів, навпаки, виділилась категорія пенсіонерів (34,1 %), яких вбивають переважно заради заволодіння заощадженнями на лиху годину, пенсіями, іконами, предметами домашнього господарства, худобою, що вельми актуально у сільській місцевості, а також у межах депресивних територій.

Другу позицію в структурі потерпілих від низькодохідних посягань посідають працівники сфери торгівлі і послуг (12–20 %), що зумовлено обізнаністю злочинців про постійну наявність у них готівкових коштів, добової виручки, товарно-матеріальних цінностей споживчого призначення та недостатньою технічною й особистою захищеністю.

Третє рейтингове місце посідають незайняті трудовою (навчальною) діяльністю, які стають жертвами ситуаційних вуличних посягань в умовах неочевидності. Сюди належать домогосподарки, безробітні, а також відверті маргінали, у яких відбирають будь-яке майно, що має певний вартісний вираз. За ними йдуть робітники, на яких найчастіше вчиняються напади у день виплати заробітної плати та традиційного після цього відвідування закладів алкоголізованого дозвілля. Чинне місце серед потерпілих посідають підпри-

емці, що цілком зрозуміло з огляду на їх матеріальні статки. Інші соціальні групи населення становлять решту потерпілих.

Таким чином, аналіз соціального становища потерпілих від найбільш масових корисливих насильницьких злочинів (грабежів, розбоїв, вимагань, убивств з корисливих мотивів) не дає однозначної відповіді про очікувану потенційно вищу віктимність, пов'язану з рівнем матеріальних доходів і платоспроможністю окремих економічно активних та матеріально самодостатніх верств населення. Говорити про підвищену корисливо зумовлену віктимність учнів і студентів, незайнятих трудовою і навчальною діяльністю, навряд чи правильно. Напевно, тут дається взнаки елемент ситуативності вибору потерпілих. Разом із тим відповідна представленість суб'єктів торговельної сфери і соціального обслуговування, фінансової сфери, підприємництва, які працюють із готівкою та товарами споживчої групи, якраз таки вказує на рольову віктимність зазначених суб'єктів ринкового господарювання. На найближче майбутнє припускаємо збільшення масштабності останньої тенденції, особливо в умовах соціально-економічної кризи.

Структурний розподіл потерпілих за ознакою соціального становища і родом занять в умовній групі високодохідних посягань (вбивств на замовлення, викрадення людей, бандитизм, незаконне заволодіння транспортними засобами) виглядає якісно іншим. Судячи зі значень показників табл. 2, тут помітно переважають підприємці, частка яких коливається у межах 29–49 %. Даний факт пояснюється низкою чинників. У багатьох випадках підприємці економлять на власній безпеці: намагаючись здешевити робочу силу, свідомо набирають криміногенно неблагонадійний контингент найманих працівників; залишають без належної охорони товарно-матеріальні цінності; ведуть тіньовий бізнес, що передбачає контакти з представниками криміногенних і відверто кримінальних кіл. Другу рейтингову позицію займають власники і працівники фінансових установ (за винятком незаконного заволодіння транспортними засобами) – 16–35 %. Хвиля новочасних розбоїв і грабежів проти фінансових установ відкрила несподівану істину – їх власники і працівники мало переймаються системою безпеки й охорони, особливо в умовах кризи, чим сповна користаються охочі до наживи у великих та особливо великих

розмірах. Третє місце закріпилося за працівниками сфери торгівлі і послуг, що пояснюється раніше зазначеними причинами. Окрім цього вирізнялася така соціальна група, як власники та водії автомобілів, які страждають від зазіхань на транспортні засоби, а також діти (учні, вихованці навчальних закладів) підприємців, банкірів, власників великих капіталів, котрих викрадають із метою викупу чи примушення до вчинення певних дій в інтересах викрадачів.

Отже, на відміну від потерпілих умовної групи низькодохідних корисливих насильницьких посягань, вищевказана категорія потерпілих вирізняється підвищеною віктимністю і становить потенційну групу ризиконебезпечності від корисливих насильницьких посягань, що має враховуватись при визначенні адресності віктимологічної профілактики.

Прояснити ситуацію, завдяки чому корисливим насильницьким злочинцям вдається застати потерпілих зненацька, неготовими уникнути небезпеки, допоможе аналіз даних щодо наявності та характеру дозлочинних зв'язків між ними та психічний стан потерпілих у момент посягання. Результати узагальнення судової практики свідчать про таке (табл. 3).

Таблиця 3

Характеристика дозлочинних зв'язків потерпілих із злочинцями

Дозлочинні зв'язки потерпілих із злочинцями	Потерпілі від корисливих насильницьких злочинів за статтями КК України							
	115, п. 6	115, п. 11 (із замовником)	146	186	187	189	257	289
Не встановлені	32,9 %	25,6 %	52,9 %	82,3 %	73,0 %	42,5 %	63,5 %	85,1 %
Встановлені	67,1 %	74,4 %	47,1 %	17,7 %	27,0 %	57,5 %	36,5 %	14,9 %
Із них:								
Родичі	8,1 %	6,7 %	12,5 %	3,8 %	2,1 %	3,3 %	4,3 %	10,0 %
Знайомі	62,3 %	–	25,0 %	77,0 %	80,3 %	59,0 %	52,3 %	40,0 %
Трудові, ділові (бізнес-стосунки)	4,8 %	76,0 %	37,5 %	7,7 %	4,9 %	24,5 %	21,7 %	20,0 %
Сусіди	13,8 %	–	–	3,8 %	0,7 %	1,6 %	4,3 %	–

Закінчення табл. 3

Дозлочинні зв'язки потерпілих із злочинцями	Потерпілі від корисливих насильницьких злочинів за статтями КК України							
	115, п. 6	115, п. 11 (із замовником)	146	186	187	189	257	289
Минулі зв'язки, пов'язані з наданням послуг, позик, спільними інтересами тощо	11,0 %	17,3 %	25,0 %	7,7 %	12,0 %	11,6 %	17,4 %	30,0 %

З наведених у табл. 3 даних не можна однозначно стверджувати про віктимологічне значення дозлочинних зв'язків між потерпілими і злочинцями, тим паче що розподіл цих зв'язків досить нерівномірний по наведених різновидах посягань. Найменше останні встановлено при грабежах, розбоях, насильницькому заволодінні транспортними засобами та бандитизмі. Пояснень цьому декілька. 1. Злочинці володіли достовірною інформацією щодо наявності у потерпілих майна, яке становить предмет матеріального інтересу, простіше кажучи, їх «навели» на даних осіб. 2. Вибір здійснювався безпосередньо на місці нападу, виходячи з візуальної оцінки об'єкта чи суб'єкта нападу та припущень про орієнтовний розмір майбутньої вигоди. 3. Відсутність попередніх контактів нівелює ризик впізнання злочинців, допускає можливість невикористання засобів маскування, сприяє миттєвому «розчиненню» у натовпі.

Більш поширеними дозлочинні зв'язки були при вбивствах з корисливих мотивів, вбивствах на замовлення, вимаганнях та викраденні людей. Такі результати слід розглядати у прив'язці до місця вчинення даних злочинів. Раніше доводилось тяжіння цих посягань (за винятком убивств на замовлення) до проникнення у житло, а значить, злочинці підступно використовували особисте знайомство з потерпілими і завдяки цьому полегшували доступ до їх помешкання. До речі, по вбивствах із корисливих мотивів факт особистого знайомства у понад третині випадків був вирішальним аргументом на користь спричинення смерті потерпілим, які могли

викрити нападників. На підтвердження цієї думки наведемо відповіді корисливих убивць на питання: чому не можна було обрати нелетальний спосіб заволодіння майном потерпілих?: через впізнання – 37 %, через надмірний опір та небажання потерпілого вказати місце схову грошей і цінностей – 21,2 %, смерть настала в результаті групового побиття у нетверезому стані (неочікувано?) – 16,8 %, вбивство планувалось наперед, інакше не вдалося б заволодіти майном – 15,4 %, щоб не втратити «авторитет» серед інших співучасників – 8,6 % (відомий спосіб кругової поруки через «пов'язування на крові» жертви), інше – 1,0 %.

При вимаганнях та викраденні людей особисте знайомство вказує на не випадковість вибору потерпілих. Сумарно понад третину вимагачів і більшу половину викрадачів людей з їх жертвами пов'язували трудові, бізнесові та інші минулі зв'язки, можливо, не зовсім законні спільні справи, в силу яких злочинці були добре обізнані про матеріальне становище та рівень доходів (незавжди легальних) потенційних потерпілих. При вбивствах на замовлення замовників поєднували з потерпілими бізнес-стосунки, єдиний конкурентний простір, на тлі чого виникали конфлікти інтересів, що породжували корисливі мотиви (перерозподіл сфер впливу, заволодіння часткою спільного майна, правом на нерухомість, контрольним пакетом акцій, небажання ділитись прибутками з бізнес-партнерами, ліквідація конкурентів тощо). Досить часто перед замовним убивством потерпілим через посередників висловлювались погрози і різного роду пропозиції, на які вони не погоджувались. Навіть такі передвісники лиха не сприяли відверненню смертельної небезпеки. Подекуди ці особи продовжували лінію віктимної поведінки аж до вбивства. Виконавці цих злочинів, як правило, не мали особистих стосунків з потерпілими. Необхідно зауважити, що йдеться про розкриті злочини, ситуація по нерозкритих залишається недослідженою.

Прийнято вважати, що посилюють віктимність особливості ситуаційного стану потерпілих у момент нападу, що заважало адекватній оцінці потенційної небезпеки. Результати дослідження цього показника викладені у табл. 4.

Отже, потерпілі від усіх видів корисливих насильницьких злочинів, як правило, перебували у задовільному стані, могли адекватно орієнтуватись в обстановці, реагувати на небезпеку (за умови

очікування такої). Значить – розрахунок більшості нападників не був пов'язаний із ситуаційно ослабленою пильністю та пониженою здатністю чинити опір.

Таблиця 4

Психічний стан потерпілих у момент посягання

Психічний стан потерпілих у момент нападу	Потерпілі від корисливих насильницьких злочинів за статтями КК України							
	115, п. 6	115, п. 11	146	186	187	189	257	289
Задовільний	88,6 %	92,3 %	94,9 %	76,8 %	81,4 %	91,5 %	92,1 %	95,5 %
Алкогольне сп'яніння	8,6 %	7,7 %	5,1 %	21,8 %	17,1 %	8,4 %	7,9 %	4,5 %
Наркотичне збудження	0,6 %	–	–	1,4 %	0,9 %	–	–	–
Безпорадний стан (сон, хвороба)	2,2 %	–	–	–	0,6 %	–	–	–

Порівняно вищий відсоток перебування потерпілих від грабежів і розбоїв у стані алкогольного сп'яніння та наркотичного збудження пояснюється ситуаційним характером цих злочинів. Злочинці вистежували самотніх перехожих напідпитку і нападали у неосвітлених та малолюдних місцях. Також поширеними є посягання з використанням злочинної хитрості і слабкості чоловіків до прекрасної статі.

Краще зрозуміти *критерії вибору* певних осіб у ролі потерпілих допоможуть результати інтерв'ювання засуджених корисливих насильницьких злочинців. На запитання: «З чого Ви виходили при виборі потерпілого?» отримані такі відповіді: з достовірної інформації «навідників» – 26,8 %, вибір здійснювався спонтанно за візуальною оцінкою зовнішності та враховуючи відсутність свідків – 24,0 %, потерпілий виставляв напоказ своє багатство або «смітив грошима» – 15,2 %, припущення про матеріальні статки, виходячи з характеру роботи – 14,9 %, особистої упевненості про наявність значних коштів – 8,0 %, за чутками про наявність грошей – 7,5 %, переконаності у неспроможності потерпілого чинити опір (одиноке проживання, похилий чи неповнолітній вік) – 3,6 %.

З наведеного можна зробити загальний висновок: злочинці передусім ведуть пошук грошовитих потерпілих, які, до речі, до останнього не здогадуються, що потрапили в поле зору кримінальних інтересів корисливо вмотивованих осіб. Завдання нападників якомога ближче підібратись до наміченої жертви і застати її зненацька, зламати волю до опору засобами випереджального насильства. Буває, що жертва своєю необачною чи навіть провокаційною поведінкою спрощує зловмисникам досягнення злочинного результату. За нашими даними, 15,2 % нападників розцінювали передзлочинну поведінку потерпілих як провокаційну, коли останні ніби експонували себе злочинцям, які були поруч. Зазвичай ідеться про нетверезе позерство у розважальних закладах, надмірне витрачання грошей на пригощання нових знайомих, у тому числі жінок легкої поведінки, демонстрація фінансових можливостей, запрошення додому для продовження застілля тощо. Як видається, саме провокаційна поведінка здатна дійсно продукувати або викликати до дії раніше виношувані мотив і намір збагатитись за рахунок легкодоступної жертви.

Тепер щодо особливостей *прийняття та виконання рішення* про вчинення корисливих насильницьких злочинів. Проведене інтерв'ювання з даного питання засуджених корисливих насильницьких злочинців свідчить про завчасність і продуманість прийняття рішень про злочинне посягання, однак при цьому можливість їх реалізації більшістю винних ставиться у залежність від наявності надійних співучасників та сприятливих зовнішніх обставин. Так, 40 % опитаних визнали завчасність прийнятого рішення, його безумовність, цілеспрямований пошук під його виконання матеріально привабливих потерпілих. Утім більшість (60 %) злочинців указали на умови, за яких вони остаточно наважились на виконання рішення: коли заручилися підтримкою інших співучасників, які їх переконали у мінімальному ризику невдачі і несприятливих наслідків, – 50,1 % та коли безпосередньо на місці події особисто переконались у сприятливій обстановці – 9,9 %. Причина цьому досить проста: попереднє рішення приймається в умовах остаточної невизначеності і ризику. Наперед достеменно невідомо, наскільки сприятливо складуться зовнішні обставини в момент посягання, як протікатиме ситуація в плані розкриття уразливості потенційного потерпілого, чи поталанить застати

його зненацька, щоб забезпечити самих нападників від ризику рішучого опору, який ставить під загрозу не тільки кінцевий результат (успішність заволодіння чужим майном), а, що головніше, містить потенційну небезпеку для їх життя й здоров'я.

У цьому контексті немаловажно було з'ясувати, яким чином корисливі насильницькі злочинці оцінювали ситуацію вчинення посягання. Інтерв'ювані ув'язнені злочинці на дане питання відповіли так: тому, що сприяла реалізації запланованого посягання (все складалось так, як і прогнозувалось), – 29,3 %, спочатку складалась сприятливо, але в останню мить з'явилися непередбачені складнощі – 30,1 %, від самого початку все пішло не так, як прогнозувалось, – 19,1 %, ситуація не мала особливого значення і не впливала на кінцевий результат – 16,3 %, перешкоджала виконанню плану – 5,2 %.

Як бачимо, до 60 % злочинців покладались на сприятливу ситуацію вчинення нападу, що, за раніше встановленими даними, передбачає вечірньо-нічний час, безлюдне (малолюдне) місце, розрахунок на невтручання третіх осіб та неготовність потерпілих чинити опір, захищатись. Разом із тим близько 40 % злочинців відверто зневажали несприятливими умовами, навіть діяли наперекір ситуаційним обставинам, що свідчить про гіперактивну цілеспрямованість, яка зазвичай виникає у стані алкогольного сп'яніння чи наркотичного збудження, при наявності зброї, коли у складі групи є досвідчені рецидивісти. Усе це вкупі породжує особливе почуття колективної сили і рішучість будь-що довести намір до кінця. Тут розрахунок досить простий: «забити» гуртом матеріально привабливу жертву, незважаючи на наслідки, залякати оточуючих надмірною жорстокістю.

Насамкінець звернімося до аналізу поведінки потерпілих від корисливих насильницьких злочинів безпосередньо під час посягання, оскільки від неї залежить міра заподіяної фізичної і матеріальної шкоди. На це питання отримані такі відповіді засуджених злочинців: активний опір – 35,6 %, істеричне благання пощади – 24,6 %, крики про допомогу і погрози – 12,9 %, реакція жаху, заціпеніння – 20,4 %, хитрість, спроба втекти – 6,5 %. Отримані результати свідчать, що більшість потерпілих виявилися неготовими до посягання проти них, тому в екстремальній ситуації діяли цілком природно.

З неформальних бесід із засудженими ми дізнались, що найбільше екзалтує агресію нападників активний опір, крики про допомогу і погрози, оскільки злочинці психологічно готові до такої реакції потерпілих. Подібні дії можуть лише спровокувати незаплановане спричинення більш тяжкої шкоди здоров'ю, явно неспіврозмірної вартості вилученого майна, іноді навіть вбивство. Некваліфікований самозахист, як правило, проти групи нападників скоріше зло, ніж благо. Початково нападники і потерпілі знаходяться в нерівних умовах. Це далеко не звичайна бійка, де переможець – більш вправний і сильніший. Ідеться про раптовий напад групи агресивно налаштованої молоді, яка здійснює побиття завчасно заготовленими предметами, відбирає майно і цінності й одразу втікає з місця події, а потерпілий ще довго приходиться до тями, не второпавши, що сталося.

Вищевикладене дає підстави для таких висновків. Насамперед треба відмітити специфіку індивідуальної віктимності потерпілих від корисливих насильницьких злочинних посягань. Йдеться про рольову віктимність, більше пов'язану з родом занять та рівнем матеріальних доходів, менше – з поведінкою в умовах конкретної життєвої ситуації. Вважаємо невірним ототожнення передзлочинної поведінки потерпілих як такої з віктимною поведінкою. Остання має актуалізувати мотивацію, цілепокладання й рішення по їх реалізації в умовах конкретної життєвої ситуації. Емпірично доведено, що на етапі мотивації й прийняття рішення винні передусім виходять з достеменно відомого чи вірогідного рівня матеріальних доходів потенційних потерпілих або наявних значних сум грошей, тому підвищеною віктимністю характеризуються платоспроможні верстви населення та особи, чия професійна діяльність пов'язана з готівковими коштами. Разом з тим констатовано й таку особливість прийняття рішення переважною більшістю корисливих насильницьких злочинців, як ставлення у залежність від наявності надійних співучасників та сприятливого перебігу ситуації злочинного посягання, що свідчить про покладання на віктимну поведінку потерпілих, що полегшить реалізацію злочинного наміру і не перешкоджатиме досягненню злочинного результату. І насамкінець. Охарактеризовані зміст та прояви індивідуальної

віктимності створюють уявлення про масову корисливо зумовлену віктимність, сприяючи реалізації корисливого насильства у загальносуспільних масштабах.

Статья посвящена анализу эмпирических данных о потерпевших от корыстных насильственных посягательств.

The article is dedicated to the analysis of empiric data about victims from mercenary violent encroachments.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин ІВПЗ НАПРН України (протокол № 7 від 09 червня 2010 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.*

УДК 343.9

І. О. Христич, кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем злочинності та її причин Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків;
Л. О. Шевченко, кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем злочинності та її причин Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНИЛИ ЗЛОЧИНИ ЕКОНОМІЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ НА ОБ'ЄКТАХ ПЕК УКРАЇНИ

Стаття присвячена кримінологічній та психологічній характеристиці осіб, які вчинили злочини економічної спрямованості на об'єктах ПЕК України.

Ключові слова: особа злочинця, кримінологічна характеристика, психологічна характеристика, вибіркові дослідження осіб.

Згідно з Конституцією України однією з основних функцій держави є забезпечення її економічної безпеки, яка може полягати у створенні сприятливих умов для нормального розвитку всіх сфер економіки країни. Не останню роль у цьому процесі відіграє паливно-енергетичний комплекс як базовий сектор економіки України, який сьогодні переживає складні процеси, пов'язані з формуванням та стабілізацією ринкових відносин.

Вивчаючи проблеми боротьби зі злочинністю, не можна обійти стороною і вивчення проблем, пов'язаних з особою злочинця. Як справедливо зазначив В. М. Кудрявцев, особа злочинця з його свідомістю і волею – це та центральна ланка, яка зв'язує причину і наслідок. Діяльність людини не можна розглядати як просту реакцію на зовнішню сферу. Конкретна ситуація породжує вольовий акт не сам по собі, а лише у взаємодії з особою конкретної людини,

переломлюючись через її інтереси, погляди, звички, особливості психіки та інші індивідуальні риси¹.

Тому жоден кримінолог, до якої б наукової школи він не належав, обов'язково вивчає питання, пов'язані з особою злочинця. В історії кримінологічної думки це одне із найбільш дискусійних питань. І не випадково, що, власне, і становлення кримінологічної науки почалося з вивчення особи злочинця. Соціологічні, антропологічні, психологічні, біологічні школи, напрями, концепції охоплюють багато досліджень, присвячених даній проблемі². Усі ці дослідження, безумовно, можуть бути застосовані для вивчення механізму детермінації різних видів злочинів.

Звісно, що характер діяльності накладає певний відбиток на особу. Тому вважаємо за необхідне проаналізувати, як це прийнято у кримінологічній науці, окремі соціально-демографічні, кримінально-правові, морально-психологічні риси й особливості злочинця, оскільки узагальнені і проаналізовані на рівні статистичного спостереження, вони дають важливі відомості для більш поглибленого вивчення проблеми.

У вітчизняній і зарубіжній кримінології проблемі особи злочинця приділяється значна увага. Пропонуються і наводяться найрізноманітніші визначення особи злочинця. Не заглиблюючись у теоретичні дискусії з цього приводу, оскільки це виходить за межі нашого дослідження, відзначимо наступне. Спроби сконструювати якесь універсальне, абсолютно істинне визначення поняття особи злочинця до сих пір не увінчалися успіхом, оскільки кожна людина – явище індивідуальне. У принципі кожна особа може вчинити злочин, і виділити риси злочинця, які б принципово відрізняли його від законослухняного громадянина, надзвичайно складно. У зв'язку з цим ми погоджуємося з позицією А. Ф. Зелінського стосовно того, що поняття «особа злочинця» може застосовуватися лише до обмеженого кола злочинців, які займаються систематичною злочинною діяльністю, яка характеризує ступінь їх суспільної небезпеки,

¹ Див.: Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 196– 8. – С. 10.

² Див.: Иншаков С. М. Зарубежная криминология / С. М. Иншаков. – М. : ИНФРА-М, 1997. – С. 153.

що відтворюється у конкретних фактах вчинення злочинів. Стосовно інших можна говорити лише як про осіб, що вчинили злочин. Тому під поняттям «особи, що вчинили злочини» ми розуміємо сукупність соціально-демографічних, кримінально-правових і морально-психологічних характеристик осіб, які вчинили злочин.

Нами було вивчено 255 архівних кримінальних справ з вироками по яких було засуджено 394 особи.

Про соціально-демографічну характеристику злочинця дають уявлення такі дані. Серед засуджених осіб, яких ми вибірково вивчили, чоловіки склали 88 %, жінки – 12 %. Таке співвідношення є характерним для всієї злочинності в цілому, вочевидь, значно менша частка жінок у даному виді злочину порівняно із чоловіками пояснюється тим традиційним становищем, яке відводиться жінці в суспільстві.

Вік як суттєва характеристика особистості визначає її якісну своєрідність, зумовлює інтереси, потреби, життєві цілі, вибір середовища. Безперечно, в залежності від віку більш чи менш потужним є вплив зовнішнього соціального оточення. Вікова характеристика злочинців дозволяє зробити висновки щодо криміногенної активності представників різних вікових груп. Вивчаючи засуджених осіб за злочини в системі ПЕК, нами було виокремлено дев'ять вікових груп: 14–18, 19–24, 25–30, 31–35, 36–40, 41–45, 46–50, 51–60, 61 і більше років (табл. 1).

Таблиця 1

Віковий розподіл злочинців

Стать	Віковий розподіл злочинців								
	14-18	19-24	25-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-60	61 та більше
Чоловіки	12,3	20,7	16,1	9,8	9,5	9,5	9,8	10,6	1,4
Жінки	0	15,2	6,5	10,6	26,0	6,5	15,2	17,2	2,0

Нами було встановлено такий віковий розподіл злочинців: чоловіки у віці 14–18 років – 12,3 %; 19–24 – 20,7 %; 25–30 – 16,1 %; 31–35 – 9,8 %; 36–40 – 9,5 %; 41–45 – 9,5 %; 46–50 – 9,8 %; 51–55 – 5,8 %; 56–60 – 4,8 %; 61 і більше років – 1,4 %. Жінки у віці 14–18

років нема жодної; 19–24 – 15,2 %; 25–30 6,5 %; 31–35 – 10,6 %; 36–40 – 26 %; 41–45 – 6,5 %; 46–50 – 15,2 %; 51–55 – 15,2 %; 56–60 – 2 %; 61 і більше років – 2 %. У віковій характеристиці відзначається зміщення до більш старших вікових груп порівняно із загальною злочинністю. Основну вікову групу складають особи старше 30 років: жінки – 78,3 %, чоловіки – 50,9 %.

Соціальна цінність особи значною мірою визначається її професійно-освітнім рівнем. Освіта певним чином впливає на формування інтересів, життєвих установок та перспектив власного життя. За даними проведеного дослідження, вищу освіту (повну чи базову) мали 11,2 % осіб, середню (повну чи базову) – 66,3 %, професійно-технічну освіту – 21,5 % і початкову освіту – 1 %. Відповідно у цих осіб освітній рівень порівняно із злочинцями інших категорій істотно не відрізняється.

Сім'я розглядається багатьма кримінологами як важливий профілактичний захід, тобто соціально адаптована сім'я звичайно відіграє роль стримуючого чинника, який перешкоджає здійсненню злочину. Переважну більшість засуджених за вчинення злочинів у сфері ПЕК складають неодружені і незаміжні (61 %), у шлюбі перебували 36,5 %. (На жаль, інформація про 2,5 % відсутня.) Такий значний відсоток осіб, які не перебували у шлюбних відносинах на момент вчинення злочину, пояснюється, зокрема, тим, що велика частина засуджених досягла достатньо зрілого віку.

Можна також навести структуру злочинців за родом занять. За результатами дослідження, суспільно корисною працею займалися майже третина респондентів, але з них працювало на момент скоєння злочину лише 4 %, не працюювали – 62 %, навчалися – 5,5 % і пенсіонери – 1,5 %. Основними причинами незайнятості засуджені вважають відсутність роботи, низьку заробітну платню, недостатній рівень професійної освіти, неконкурентну спроможність на ринку праці. Тому в більшості засуджених легальні доходи були невеликими. Матеріальне становище особи визначається, як правило, розміром заробітної плати у розрахунку на одного члена сім'ї. Звісно, що це не єдине джерело доходів. У той же час слід відмітити, що відомості про рівень матеріального забезпечення сім'ї обвинувачених по справах зустрічаються дуже рідко. Між тим цей по-

казник для категорії справ, що аналізуються, є дуже важливою обставиною, яка розкриває мотивацію вчинення злочинів і має враховуватися при призначенні покарання винним. На жаль, слідчі і судді недостатньо уваги приділяють цьому показникові характеристики особи. Особливо це неприпустимо в умовах, коли значна кількість населення України перебуває за межею бідності. Адже низький індивідуальний рівень життя є однією з причин зростання злочинності¹. За результатами дослідження було встановлено, що 15,7 % засуджених вважають, що вчинили злочин унаслідок тяжкого матеріального становища; 2,8 % зазначають, що поштовхом до злочину була відсутність заробітку; 1 % стверджують, що діяли в інтересах підприємства; 2 % респондентів гроші витрачали на потреби виробництва; 0,3 % неналежно виконували обов'язки, більшість злочинців (78 %) ухилились від пояснень причин злочину.

Наведені вище дані дозволяють дійти таких проміжних висновків щодо соціально-демографічної характеристики особи злочинця: переважно це чоловіки, які у своїй більшості не працюють, мають значно нижчий рівень освіти, ніж населення України. На нашу думку, деяке зменшення чисельності осіб з початковою загальною освітою та без освіти свідчить у першу чергу про те, що за ці роки не зменшилась чисельність осіб, які раніше були засуджені і відбували покарання. Після відбування покарання вони обов'язково підвищують рівень освіти порівняно з тим, що був у них до відбування покарання. Зараз у місцях відбування покарання деякі особи одержують навіть вищу освіту. Але в цілому такий соціально-демографічний «портрет» настроює на песимістичний лад – злочинність найближчим часом зменшуватися реально не буде.

Кримінально-правові ознаки – це побудова злочинності за ознаками, передбаченими кримінальним законом. До них належать: ступінь суспільної небезпеки (тяжка, менш тяжка, незначна); форми вини (умисна і необережна); мотиви злочинної діяльності; питома вага рецидивної і групової злочинності, співвідношення груп злочинців за розділами Особливої частини Кримінального кодексу України, частка найбільш поширених злочинів, роль у групі; тривалість

¹ Там Х. Преступность и уровень жизни : [пер. со швед.] / Х. Там. – М. : Прогресс, 1982. – С. 111–120.

злочинної діяльності, наявність судимості, спосіб учинення злочину, предмет посягання, збиток від вчинення злочину, вид і розмір покарання та ін.

Для злочинів у системі ПЕК не є характерною рецидивна злочинність, лише 30,5 % осіб раніше були судимі (з них 6,3 % отримали третю та більше судимостей, в силу ст. 89 визнані несудимими – 10,5 %). Таким чином, ці злочини вчиняються не закоренілими злочинцями, а, як правило, пересічними громадянами, для яких скрутне матеріальне становище виступає мотивують фактором злочинної поведінки. Ці дані збігаються із загальною злочинністю, де цей показник коливається від 25 до 30 %.

У групі вчинили злочини 43,5 % засуджених, при цьому групи малочисленні (63 % – 2 особи; 21 % – 3 особи і 16 % – понад 3 особи). Розподіл ролей у групі характеризує, що цим злочинам притаманні нестійкі, слабо організовані групи, тому що організатори склали 2 %, пособники 3,2 %, підбурювачів не виявлено, а виконавці склали 94,8 %.

Цікавий факт, що лише 9,4 % у момент вчинення злочину перебували у стані алкогольного сп'яніння, жодної особи не було встановлено в стані наркотичного сп'яніння. Понад 90,6 % осіб знаходилися у тверезому стані.

Наведемо структуру видів покарання, призначених засудженим особам за вироками судів стосовно основних та додаткових мір покарання.

Дані наочно свідчать про помітну тенденцію до гуманізації призначення судами кримінального покарання особам, визнаним винними у вчиненні злочинів. Так, кількість засуджених до умовного покарання склала 69 % від загальної кількості засуджених; до позбавлення волі на певний строк було засуджено 18,2 % (з них найбільша кількість на 3 роки – 4,3 %; на 5 років – 5,3 %; жодна особа не була засуджена на строк понад 9 років); зупинено за реабілітуючими підставами – 0,2 %; зупинено за нереабілітуючими підставами – 2,8 %; призначено штраф – 8,8 %; виправні роботи – 0,7 %; обмеження волі – 0,2 %; позбавлення права займати певні посади – 0,2 %; громадські роботи та арешт – не призначалися. Додаткові види покарання були відсутні у 91,4 % засуджених. До інших було

застосовано штраф – 0,8 %; конфіскацію майна – 2,3 %; позбавлення права займати певні посади – 5,3 %; позбавлення права займатися підприємницькою діяльністю – 0,2 %.

У сучасній кримінології та кримінальній психології вже традиційним є підхід до вивчення психологічних особливостей злочинців, заснований на дослідженні розбіжностей між злочинцями та законслухняними особами на рівні окремих психологічних рис особистості. Його використання дозволяє узагальнити криміно-психологічні характеристики злочинців різної кримінальної орієнтації, але утруднено виявити типові особистісні та поведінкові особливості злочинців. Для вивчення психологічної складової характеристики злочинця, який вчиняє злочини у сфері паливно-енергетичного комплексу, нами було проведено тестування. Всебічний аналіз універсальних (базисних) рис особистості злочинців здійснено на основі показників 16-факторного опитувальника Р.Кеттелла (Sixteen Personality Factors Questionnaire 16 PF)¹. Цей опитувальник містить 105 питань, використовується при вивченні індивідуально-психологічних особливостей як засіб експрес-діагностики особистості. Опитувальник діагностує універсальні (базисні) риси особистості. Р. Кеттелл вважав, що існує певний кінцевий набір базисних особистісних якостей, а різниця між людьми визначається ступенем вираженості цих якостей. Базисні риси, які частіше називають факторами, ієрархічно організовані, соціально значущі, відносно стабільні та мають безліч поведінкових проявів. Універсальні (базисні) риси є найбільш загальними структурно-динамічними характеристиками стилю діяльності особи, які дозволяють спрогнозувати типові форми поведінкових реакцій на різні життєві ситуації, зокрема криміногенного типу. Процедура тестування не потребує спеціальних знань від опитуваних, триває від 20 до 50 хвилин. Спосіб роботи з опитувальником викладається в інструкції, відповіді заносяться у спеціальний бланк, а потім обробляються за допомогою спеціального ключа. Питання опитувальника групуються у специфічній для психологічної риси комбінації, з тим, щоб оцінити особистість за шістнадцятьма факторами. Усі

¹ Пономарева М. А. Психологическая диагностика личности: теория и практика / М. А. Пономарева. – Минск : Изд-во Гревцова, 2008. – С. 70.

шістнадцять факторів означені буквами латинського алфавіту, викладені попарно за біполярною формою. Кожний особистісний фактор вимірюється у балах, показник яких знаходиться у межах від 0 до 12, а по фактору інтелекту (В) – від 0 до 8 балів. За сумою одержаних балів можливо оцінювати високі, середні або низькі значення показника кожного фактора та порівнювати з нормами, а також визначити ступінь ураженості окремих рис особистості, які певним чином породжують типові форми поведінкових реакцій, особливо за умов незмінності звичного способу життя. На основі кількісного та якісного аналізу змісту особистісних факторів та їх взаємозв'язку визначаються інтелектуальні (фактори В, М, Q-1) та комунікативні (фактори F, L, N) особливості особи, її емоційно-вольові якості (фактори С, О, І, Q-3, Q-4) та особливості міжособової взаємодії. Крім цього, питальник у цій версії дозволяє оцінювати деякі особливості стилю відповідей, їх вибір навмання, намір опитуваних давати соціально-бажані відповіді. У тестуванні брали участь 112 засуджених чоловіків, які були поділені на основну групу в кількості 62 особи та контрольну групу в кількості 50 осіб. До основної групи було включено засуджених, які відбувають покарання за злочини корисливої спрямованості, вчинені у сфері ПЕК, у трьох установах виконання покарань м. Харкова. Контрольна група була представлена засудженими Олексіївської установи виконання покарань м. Харкова, які засуджені за скоєння корисливих злочинів. Результати тестування наведені у табл. 2.

Спираючись на одержані дані дослідження, можемо стверджувати, що в цілому особистісні риси злочинців обох груп дуже схожі, розбіжності є лише по двох факторах: практичність (М) та тривожність (О), тенденція до розбіжності за фактором конформізму (Q-2). Характеризуючи інтелектуальну сферу злочинців обох груп, зазначимо, що рівень їх інтелекту достатній з деякою ригідністю та слабо розвиненим логічним мисленням, інколи в суперечливих або конфліктних ситуаціях може виникати емоційна дезорганізація мислення, тому вони віддають перевагу звичній або вже знайомій справі. Злочинці, що вчинили злочини у сфері ПЕК, достовірно прагматичніше, практичніше орієнтуються на зовнішні обставини та задоволення власних корисливих інтересів, мають схильність до

Таблиця 2

**Розподіл результатів тестування характерологічних рис
злочинців за методикою Р. Кеттелла (Sixteen Personality Factors
Questionnaire 16 PF)**

Назва фактора	Основна група	Контрольна група	Р
<i>Інтелектуальні особливості</i>			
В – Інтелект	4,1	4,6	
М – Практичність-уява	5,2	8,1	0,05
Q-1 – Консерватизм-радикалізм	8,6	8,8	
<i>Емоційно-вольові особливості</i>			
С – Емоційна неврівноваженість/врівноваженість	7,2	7,4	
G – Підвладність почуттям-нормативність поведінки	6,2	6,0	
I – Жорстокість-чутливість	7,6	7,4	
O – Упевненість у собі-тривожність	8,12	6,24	0,1
Q-3 – Самоконтроль низький/високий	6,2	6,4	
Q-4 – Розслабленість-напруженість	10,6	10,2	
<i>Комунікативні якості</i>			
A – Замкненість-товариськість	6,6	6,72	
H – Полохливість-сміливість	5,8	6,68	
F – Стриманість-експресивність	7,26	8,02	
E – Покірність-домінантність	5,68	6,4	
Q-2 – Конформізм-нонконформізм	4,8	6,92	0,1
N – Прямолінійність-дипломатичність	7,0	7,4	
L – Довірливість-підозрілість	9,4	9,2	
MD – Адекватність самооцінки	10,8	11,2	

вимагаючої поведінки, про що свідчить показник фактора М (5,2 бали). Безпосередній особистий досвід є їх єдиним критерієм оцінювання правильності рішень, ідей, вчинків, поведінки в цілому. Вирішуючи будь-які проблеми, вони прагнуть одержати якомога швидше конкретний результат, нехтуючи нормами моралі, закону. Незважаючи на рівень освіти, ця категорія злочинців виявляє обмеженість та професійну незатребуваність, слабо розвинені трудові навички (працювало на момент скоєння злочину лише 4 %). Зосередженість їх уваги лише на поточних подіях, невміння своєчасно прорахувати життєву перспективу виявляє неналежний рівень інтелектуального контролю особистості. Слід зазначити, що наявні показники фактора В (4,1 бала) певною мірою залежать від інших характеристик особистості: тривожності, фрустрованості, загально-освітнього рівня. Ще однією характерною рисою інтелектуальної сфери особи злочинця, що вчиняє злочини у паливно-енергетичному комплексі, є радикалізм (фактор Q-1 дорівнює 8,6 бала), тобто відсутність сталих принципів настанов, недовіра авторитетам, категоричність, неспроможність до адекватної оцінки та самооцінки, негативна установка щодо соціальної дійсності й оточення, сприймання нових поглядів та змін. Останнє пов'язане з поганою опірністю, критичністю та слабо розвиненим соціальним інтелектом і, як наслідок, невмінням знайти висококваліфіковану роботу з гідною платнею на ринку праці. Малокваліфікована, неprestижна робота з невеликим розміром заробітної плати, що не дозволяє задовольнити потреби людини, часто вимагає емоційних та фізичних перевантажень і в той же час не сприяє підвищенню інтелектуального рівня. Отже, її не цінують, можуть покинути і тому за таких умов джерелом засобів існування стають, наприклад, крадіжки за колишнім місцем роботи.

Емоційно-вольові особливості особистості злочинців, що вчинили злочини у сфері ПЕК, проявляються передусім у задовільному загальному рівні саморегуляції та самоконтролю, тенденції до емоційної стабільності, орієнтації на реальність. Показники за фактором G (6,0 балів) свідчать, що злочинці цієї групи обізнані про стандарти соціально схвалюваної поведінки в суспільстві, але мають гранично середній рівень нормативності поведінки, а саме: схильні

до ігнорування загальноприйнятих моральних зобов'язань та нормативних приписів, безвідповідальні, проявляють гнучкість щодо сприймання, оцінювання та виконання соціальних норм. Тобто у них недостатньо сформовані внутрішні нормативні регулятори поведінки. Потреба у свідомому плануванні й програмуванні своєї поведінки недостатньо розвинена, тому часто у них виникає залежність від ситуації, думки оточуючих людей, труднощі при прийнятті рішень та виборі конкретних форм поведінки. Незадоволеність у професійній діяльності чи в різноманітних життєвих ситуаціях не викликає бажання змін та не псує їм настрою. Разом із тим пластичність емоційної сфери забезпечує компенсацію низького рівня толерантності по відношенню до фрустрації, роздратованості, стомлюваності. Несподіваною яскравою рисою у цієї категорії злочинців є напруженість (фактор Q-4 дорівнює 10,6 бала), яка проявляється у збуджуваності, агресивності, почутті внутрішнього неспокою, порушенні рівноваги, дратівливості, низькій стресостійкості особи. Імовірно, що домінантність цієї риси зумовлена дефіцитарними та стресогенними умовами відбування покарання, де людина відчуває почуття небезпеки в міжособистісних відносинах та необхідність бути завжди напоготові відстояти свій неформальний статус в ієрархічному середовищі засуджених. Напруженість як базова риса особистості злочинців, що вчинили злочини у сфері ПЕК, тісно пов'язана з тривожністю. Показник тривожності у групі досліджуваних вірогідно вище (значення фактора O становить 8,12 бала), ніж у контрольній групі. Одержаний показник фактору тривожності характеризує злочинців цієї категорії як нестійких, тих, хто відчуває напруженість у важких життєвих ситуаціях та часто переживає стан страху, зневіри у власні сили. Тенденції розвитку сучасного українського суспільства різко зменшили кількість та саму можливість життєвих успіхів людей у різних сферах життєдіяльності, насамперед у професійних. Не випадково, що тривожність, невизначеність, невпевненість стають значущими рисами особистості, викликають низку негативних змін у поведінці. Загальний аналіз тривожності як риси у цих злочинців виявляє їх егоцентричність, тривожну поміркованість, заперечення активності, готовність поступатися соціальними потребами заради власного добробуту,

відсутність почуття провини за скоєний злочин. Слід ураховувати, що перебування у місцях позбавлення волі негативно впливає на психічний стан людини, зменшує адаптаційні можливості, згубно позначається на її психічному та фізичному здоров'ї, тому цілком природно, що одержані оцінки за фактором тривожності певною мірою мають ситуативне походження. Разом з тим тривожність як універсальна риса особистості впливає на комунікативні якості та особливості міжособистісної взаємодії. Комунікативні особливості злочинців, що скоїли злочини у сфері ПЕК, полягають у неоднозначному ставленні до оточуючих, схильності до конфліктності, впертості (фактор E – 5,68), сторожкості, з одного боку, нерозсудливості та безтурботності у виборі партнера (фактор F – 7,26) і бажанні перекласти відповідальність за власні помилки на інших, з другого боку. У стосунках із оточуючими надмірно вимогливі, до чужої думки ставляться байдуже. Узагалі носії цього психотипу схильні до індивідуальної діяльності, для приймання рішення їм потрібен неабиякий час, вони прагнуть спілкуватися та працювати нечисленною групою. Навіть у злочинній діяльності, за даними проведеного дослідження, 63 % груп склалися з двох осіб. Недостатньо розвинений соціальний інтелект та середній рівень комунікабельності впливає на оцінювання себе, оточення, поведінки в цілому, тому у засуджених діагностуються деформація оцінок та самооцінок. Показник фактора MD – 10,8 бала свідчить про наявність неадекватно завищеної думки про свою особу, недостатню самокритичність, схильність до самообману і врешті-решт відображає незрілість особистості.

Таким чином, одержані за результатами дослідження базисні риси особистості злочинців, що скоїли злочини у сфері ПЕК, дозволяють побудувати модель індивідуально-психологічних якостей особи злочинця, з великою долею імовірності прогнозувати реальну поведінку в певних життєвих ситуаціях, зокрема передкримінальних, та розробити надалі дієві методики превентивного впливу на особу потенційного злочинця у сфері паливно-енергетичного комплексу.

Статья посвящена криминологической и психологической характеристике лиц, которые совершили преступления экономической направленности на объектах ТЭК Украины.

The article is devoted to the criminological and psychological description of persons which committed a crime of economic orientation on the objects of Fuel and Energy Complex of Ukraine.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин ІВПЗ НАПрН України (протокол № 7 від 09 червня 2010 р.).
Рецензент – кандидат юридичних наук **Б. М. Головкин**.*

УДК 343.8

О. В. Лисосед, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ПОЗИТИВНІ ЗМІНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Стаття присвячена аналізу змін та доповнень до Кримінально-виконавчого кодексу України, зокрема внесених Законом України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань».

Ключові слова: правовий статус засуджених, права засуджених до позбавлення волі, виконання покарання у виді довічного позбавлення волі, відбування покарання засудженими жінками, які мають дітей, кореспонденція засуджених до позбавлення волі.

Прийняття у 2003 р. Кримінально-виконавчого кодексу України¹ стало важливим етапом у розвитку кримінально-виконавчого права та законодавства України. Разом із тим, незважаючи на те, що проєкт КВК України, як стверджували колишні посадові особи Державного департаменту України з питань виконання покарань, пройшов навіть міжнародну експертизу, чинний КВК України і на сьогоднішній день ще далекий від досконалості і відповідності міжнародним стандартам поводження із засудженими.

У період 2004–2009 рр. до КВК України були внесені певні зміни та доповнення аж дев'ять разів наступними законами: від 1 грудня 2005 р. № 3166-IV², від 20 грудня 2005 р. № 3235-IV³, від 16 березня 2006 р. № 3559-IV⁴, від 19 грудня 2006 р. № 489-V⁵, від 7 лютого

¹ Далі – КВК України.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права засуджених і осіб, які тримаються під вартою, на листування з питань, пов'язаних з порушенням прав людини: Закон України від 1 груд. 2005 р. № 3166-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 12. – Ст. 103.

³ Про Державний бюджет України на 2006 рік: Закон України від 20 груд. 2005 р. № 3235-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 9, № 11–12. – Ст. 96.

⁴ Про внесення зміни до Кримінально-виконавчого кодексу України: Закон України від 16 берез. 2006 р. № 3559-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 35. – Ст. 302.

⁵ Про Державний бюджет України на 2007 рік: Закон України від 19 груд. 2006 р. № 489-V // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 7–8. – Ст. 66.

2007 р. № 609-V¹, від 11 травня 2007 р. № 1014-V², від 28 грудня 2007 р. № 107-VI³, від 14 квітня 2009 р. № 1254-VI⁴ та від 16 квітня 2009 р. № 1276-VI⁵. При цьому три з цих законів – це закони про Державний бюджет України, якими зупинялись положення КВК України щодо нормованого отримання посилок (передач) і бандеролей засудженими до позбавлення волі на відповідний календарний рік (2006–2008 рр.)⁶, ще чотирма законами термінологію КВК України приведено у відповідність до нових законодавчих актів, і тільки два з них мали безпосереднє відношення до процесу виконання чи відбування покарань. Зокрема, Законом України від 1 грудня 2005 р. № 3166-IV відповідні зміни були внесені у статті 8 та 113 КВК України і засуджені отримали право звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами до Європейського суду з прав людини, а також до інших відповідних організацій, членом або учасником яких є Україна, та до уповноважених осіб таких міжнародних організацій. Законом України від 16 березня 2006 р. № 3559-IV ст. 151 КВК України була доповнена частиною сьомою, в якій зазначалося, що засудженим до довічного позбавлення волі може бути подано клопотання про його помилування після відбуття ним не менше двадцяти років призначеного покарання. Тобто можна констатувати, що суттєвих змін щодо порядку і умов відбування покарання чи

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх: Закон України від 7 лют. 2007 р. № 609-V // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 15. – Ст. 194.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань військового обов'язку і військової служби: Закон України від 11 трав. 2007 р. № 1014-V // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 33. – Ст. 442.

³ Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 28 груд. 2007 р. № 107-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2008. – №5-6. – Ст. 78.

⁴ Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України щодо діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України: Закон України від 14 квіт. 2009 р. № 1254-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 36–37. – Ст. 511.

⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»: Закон України від 16 квіт. 2009 р. № 1276-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 38. – Ст. 535.

⁶ Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський [та ін.]; За заг. ред. А. Х. Степанюка. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 337.

покращення правового статусу засуджених КВК України за шість років його дії не зазнав.

У 2010 р. зміни та доповнення до КВК України були внесені ще двома законами. Так, Законом України від 21 січня 2010 р. № 1829-VI¹ в новій редакції була викладена ч. 4 ст. 113 КВК України, в якій зазначається, що кореспонденція, яку засуджені до позбавлення волі адресують Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, Європейському суду з прав людини, а також іншим відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженим особам таких міжнародних організацій та прокуророві, перегляду не підлягає і надсилається за адресою протягом доби з часу її подачі. Не підлягає перегляду і кореспонденція, яку засуджені одержують від зазначених органів та осіб. Стаття 113 КВК України доповнена також частиною п'ятою, в якій зазначається, що кореспонденція, яку засуджені адресують захиснику у справі, що здійснює свої повноваження відповідно до ст. 44 КПК України, також не підлягає перегляду і надсилається за адресою протягом доби з часу її подачі. Кореспонденція, яку засуджені одержують від такого захисника, теж перегляду не підлягає².

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права на листування осіб, які тримаються під вартою, та засуджених осіб: Закон України від 21 січ. 2010 р. № 1829-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 12. – Ст. 115.

² Нагадаємо, що за ст.44 Виправно-трудового кодексу України до 1998 р. не підлягала перегляду тільки кореспонденція, яку засуджені направляли прокуророві. З 1998 р. не переглядається кореспонденція, яка адресована омбудсману відповідно до ст. 21 Закону України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини». Включення у цей перелік Європейському суду з прав людини, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноважених осіб таких міжнародних організацій та захисника є цілком доречим. Між тим зазначимо, що за ч. 2 ст. 91 КВК РФ не переглядається кореспонденція, яка направляється будь-якому захиснику чи іншій особі, яка надає юридичну допомогу на законних підставах, а не тільки захиснику по кримінальній справі. За КВК РФ, крім вказаного вище, не переглядається також і кореспонденція, яка направляється до суду, вищестоящого органу кримінально-виконавчої системи та спостережної комісії, тобто до органів, які здійснюють нагляд і контроль за виконанням кримінальних покарань. Це органи, які в силу своєї компетенції можуть дійсно усунути порушення прав, свобод і законних інтересів засуджених, і відповідно кореспонденція, яка до них направляється, не повинна переглядатися адміністрацією колонії. На нашу думку, позиція російського законодавця із зазначеного питання, виходячи із реалій сьогодення, є більш логічною і правильною.

Найбільш суттєвим законом, який, як вбачається, дійсно покращить правовий статус засуджених, слід визнати Закон України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI¹, на аналізі якого ми більш детально зупинимось у цій статті.

Указаним законом внесено зміни і доповнення у більш ніж 40 статей КВК України, окремі статті чи частини статей викладено в новій редакції, Кодекс доповнено новими статтями. Як вбачається, усі ці нововведення умовно можна поділити на дві групи: 1) які стосуються правового статусу засуджених взагалі і 2) які стосуються правового статусу засуджених до окремих видів кримінальних покарань.

Стосовно правового статусу засуджених взагалі слід зазначити, що уточнено і розширено основи їх правового статусу. Зокрема, найбільш важливим, з нашої точки зору, є наступне:

1) у новій редакції викладено ч. 2 ст. 7 КВК України, в якій зазначається, що засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених КВК України, законами України і встановленими вироком суду. У початковій редакції цієї частини про Конституцію України чомусь забули;

2) стаття 7 КВК України доповнена частиною п'ятою, в якій вказується, що дискримінація засуджених за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняється. Це цілком узгоджується як із Конституцією України (ст. 24), так із Загальною декларацією прав людини (ст. 2) та Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (ст. 14);

3) стаття 11 КВК України доповнена частиною шостою, в якій закріплюється наявність секторної системи у колоніях мінімального і середнього рівнів безпеки, яка запозичена із шведської моделі виконання покарань. Так, на законодавчому рівні встановлено, що у виправних колоніях середнього рівня безпеки можуть створюва-

¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань: Закон України від 21 січ. 2010 р. № 1828-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 12. – Ст. 114.

тися сектори максимального рівня безпеки для відбування покарання чоловіками, засудженими до довічного позбавлення волі, а у виправних колоніях мінімального рівня безпеки можуть створюватися сектори середнього рівня безпеки для відбування покарання жінками, теж засудженими до довічного позбавлення волі. Слід вказати, що подібні сектори вже створені. Наприклад, у Харківській області сектор максимального рівня безпеки для чоловіків, засуджених до позбавлення волі, існує в Темнівській виправній колонії № 100, яка має статус колонії середнього рівня безпеки, а сектор середнього рівня безпеки для жінок, засуджених до позбавлення волі, побудований у Качанівській виправній колонії № 54, яка має статус колонії мінімального рівня безпеки із звичайними умовами. Незрозуміло лише, чому в період 2004–2009 рр. такі сектори створювалися на підставі Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 25 грудня 2003 р. № 275¹, тобто на підставі підзаконного нормативно-правового акта, а не на підставі закону.

З цього приводу відповідні зміни стосовно розподілу засуджених до довічного позбавлення волі по секторах нарешті внесені і у ч. 2 ст. 18 КВК України²;

4) розширено перелік осіб, які мають право відвідувати установи виконання покарань для здійснення контролю без спеціального дозволу. Крім осіб, які були зазначені у первинній редакції ч. 1 ст. 24 КВК України, таке право отримали також: а) спеціально уповноважені представники Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; б) голова, заступники голови та члени Комісії при Президенті України у питаннях помилування; Міністр юстиції України; в) члени Європейського комітету з питань запобігання

¹ Офіц. вісн. України. – 2003. – № 52. – Ст. 2898.

² У ст. 18 КВК України до цього часу залишилась неврегульованою і проблема розподілу засуджених до позбавлення волі за злочини, вчинені з необережності, так як існує протиріччя щодо вибору при розподілі засуджених по видах виправних колоній таких критеріїв, як форма вини і ступінь тяжкості вчиненого злочину. На нашу думку, у ст. 18 слід було б вже давно вказати, що особи, засуджені вперше за злочини, вчинені з необережності, відбувають покарання у колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання незалежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину.

катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; г) голова, заступник голови та члени спостережної комісії, які здійснюють організацію громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань.

У новій редакції викладена ст. 25 КВК України, яка регулює питання участі громадськості у виправленні засуджених та здійсненні громадського контролю за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань. Можна констатувати, що сфера дії громадського впливу як одного із засобів виправлення і ресоціалізації засуджених (ч. 3 ст. 6 КВК України) певною мірою розширена, але щоб ст. 25 КВК України запрацювала, потрібне прийняття ще додатково спеціального законодавства. Наприклад, у Російській Федерації з цього приводу діє Федеральний закон від 10 червня 2008 р. № 76-ФЗ «Про громадський контроль за забезпеченням прав людини в місцях примусового тримання та про сприяння особам, що знаходяться в місцях примусового тримання»¹.

Стосовно правового статусу засуджених до окремих видів кримінальних покарань слід зазначити, що Закон України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI вносить зміни і доповнення до порядку і умов відбування тільки трьох видів кримінальних покарань: а) обмеження волі; б) тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; в) позбавлення волі. Суттєві нововведення стосуються у першу чергу процесу виконання покарання у виді позбавлення волі. Зокрема, найбільш важливим, з нашої точки зору, є наступне:

1) змінюються умови тримання засуджених до довічного позбавлення волі. Так, КВК України доповнено статтею 151¹, в якій зазначається, що: а) засуджені до цього виду покарання після фактичного відбуття п'ятнадцяти років строку покарання можуть бути переведені з приміщень камерного типу, в яких вони тримаються на сьогоднішній день по дві особи, до багатомісних приміщень

¹ <http://www.rg.ru/2008/06/18/prava-cheloveka-dok.html>.

Зауважимо, що даний законопроект до моменту свого прийняття пройшов досить тривалий шлях – був розроблений ще в 2000 р., а перше читання пройшов тільки у 2003 р. (Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации / Науч. ред. А. С. Михлин. – М.: Юрайт, 2008. – С. 91). Скільки ж часу знадобиться нашому законодавцю – наразі невідомо.

камерного типу виправної колонії максимального рівня безпеки; б) у такому разі їм надається дозвіл на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру; в) після відбуття не менш як п'яти років у таких приміщеннях вони можуть бути переведені до звичайних жилих приміщень виправної колонії максимального рівня безпеки. Тобто у засуджених до довічного позбавлення волі розширюється можливість спілкування з навколишнім світом (хоч і з собі подібними) і серед них буде впроваджуватися так звана «групова терапія».

У разі злісного порушення встановленого порядку відбування покарання засуджені можуть бути переведені із звичайних жилих приміщень назад до приміщень камерного типу. Зміна умов тримання не застосовується до засуджених, які хворіють на венеричні захворювання, активну форму туберкульозу та з психічними розладами (ч. 3, ч. 4 ст. 151¹ КВК України).

Ураховуючи те, що з 1996 р. був запроваджений мораторій на виконання вироків, якими засудженим була призначена смертна кара, але цей вид кримінального покарання призначався судами ще до 1999 р.¹ і тільки з 2000 р. був замінений довічним позбавленням волі², найближчим часом певна частина засуджених до довічного позбавлення волі вже зможе претендувати на зміну умов тримання. Результативність цих змін покаже майбутнє;

2) змінено також умови відбування покарання для засуджених до позбавлення волі жінок, які мають дітей. Зокрема, ст. 141 КВК України доповнена новою частиною, в якій зазначається, що засуджені жінки можуть проживати зі своїми дітьми віком до трьох років у будинку дитини, для цього адміністрація виправної колонії створює необхідні умови для проживання і контролю за поведінкою жінок у будинку дитини. За первинною редакцією ст. 141 КВК України жінки (крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти

¹ Розгляд судами загальної юрисдикції справ різних категорій протягом 1990–2000 рр. // Вісн. Верхов. Суду України. – 2002. – № 1. – С. 23; Статистика судимості та призначення мір кримінального покарання // Вісн. Верхов. Суду України. – 2003. – № 4. – С. 36.

² Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України: Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1483-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 17. – Ст. 123.

років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини) могли поміщати своїх дітей до будинку дитини, але спілкуватися могли з ними тільки у вільний від роботи час без права спільного проживання;

3) у засуджених до позбавлення волі з'явилась нова підстава для короткочасних виїздів за межі виправних колоній. Так, ст. 111 КВК України доповнено новою частиною, відповідно до якої засуджені, які працюють та перебувають у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, мають право на щорічний короткочасний виїзд за межі колонії тривалістю 14 календарних днів. Дана норма набуває чинності з 1 січня 2012 р.

З приводу цього нововведення виникають принаймні два зауваження. По-перше, як вбачається з конструкції норми, – це право засуджених, якому повинен кореспондувати обов'язок адміністрації надати виїзд (на відміну від таких підстав для короткочасних виїздів, як смерть або тяжка хвороба близького родича чи стихійне лихо (ч. 1 ст. 111 КВК України), при яких надання дозволу на виїзд залишається правом адміністрації). По-друге, вказана підстава, на нашу думку, по суті є звичайною відпусткою для працюючих засуджених, а у даному випадку – ще й з виїздом за межі колонії. Незрозуміло тільки, чому до цього часу засуджені, які працюють, не мають права на відпустку. Адже в ст. 45 Конституції України чітко написано, що кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. І ніяких обмежень щодо засуджених з цього приводу Основний Закон України не встановлює.

Слід також нагадати, що у Російській Федерації право на щорічну оплачувану відпустку відповідно до ч. 4 ст. 104 КВК РФ мають всі без винятку засуджені до позбавлення волі, які працюють: терміном 18 робочих днів – для тих, які відбувають покарання у виховних колоніях; терміном 12 робочих днів – для засуджених, які відбувають покарання в інших виправних установах. За ч. 5 ст. 104 КВК РФ за певних підстав тривалість щорічної оплачуваної відпустки може бути збільшена до 18 робочих днів, а неповнолітнім засудженим – навіть до 24 робочих днів.

Надання таких відпусток працюючим засудженим є безумовним, а вже надання виїзду засудженим у відпустку за межі виправних установ здійснюється з урахуванням характеру і тяжкості вчиненого злочину, відбутого строку покарання, особи і поведінки засудженого (ч. 5 ст. 97 КВК РФ).

Значені норми є чинними з моменту введення в дію КВК РФ, тобто з 1 липня 1997 р¹. Конституція України набула чинності ще 28 червня 1996 р., КВК України – 1 січня 2004 р., Європейські тюремні правила в редакції 2006 р. рекомендують, що як невід’ємний елемент режиму для засуджених повинна передбачатися система відпусток із установ виконання покарань (правило 103.6)², але, як кажуть, «а віз і нині там»;

4) до прав засуджених до позбавлення волі, передбачених ч. 1 ст. 107 КВК України, додалося право звертатися до адміністрації колонії з проханням внести подання щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання чи заміни невідбутої частини покарання більш м’яким покаранням;

5) число посилок (передач) і бандеролей, що одержують засуджені до позбавлення волі, нарешті не обмежується. Відповідні зміни внесені у статті 112, 130, 138–140, 143, 151 КВК України;

6) засудженим до позбавлення волі надано право на телефонні розмови теж без обмеження їх кількості, але під контролем адміністрації. Відповідні зміни внесені у ч. 5 ст. 110³ та у ч. 1 ст. 130 КВК України. Дана норма набуває чинності також з 1 січня 2012 р.;

7) у новій редакції викладено ч. 3 ст. 113 КВК України, де зазначається, що кореспонденція, яку одержують і надсилають засуджені до відбування покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки із звичайними умовами тримання, середнього та максимального рівня безпеки, підлягає перегляду. З цього робимо

¹ Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации: Официальный текст / Вступ. ст. С. Б. Ромазина и А. С. Михлина. – М.: Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 57, 64.

² Європейські пенітенціарні правила: переглянутий текст Європейських мінімальних стандартних правил поводження з ув’язненими // Закон і обов’язок. – 2006. – № 32–33. – С. 12.

³ У початковій редакції ч. 5 ст. 110 КВК України засудженим надавалося право на чотири телефонні розмови протягом року тривалістю до п’ятнадцяти хвилин кожна.

висновок, що кореспонденція, яку одержують і надсилають засуджені до відбування покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, перегляду не підлягає. У початковій редакції ч. 3 ст. 113 КВК України зазначалось, що вся кореспонденція засуджених до позбавлення волі підлягає перегляду;

8) для засуджених, які не мають робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані в колонії, не є обов'язковою підготовка на курсах професійного навчання робітників на виробництві. Відповідно до змін у ч. 4 ст. 125 КВК України адміністрація колонії повинна надавати тільки можливість такої підготовки, тобто засуджений сам повинен вирішувати, потрібна чи не потрібна йому така підготовка;

9) частина 3 ст. 128 КВК України доповнена положенням про те, що адміністрація колонії не повинна виявляти свого ставлення до певної релігії чи конфесії;

10) до засуджених до позбавлення волі вже не буде застосовуватися такий захід стягнення, як призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень і території колонії, що цілком узгоджується з п. 28.1 Мінімальних стандартних правил поведіння з в'язнями, де встановлюється, що засуджених не слід карати в дисциплінарному порядку роботою з обслуговування установи виконання покарань¹. До засуджених, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, не застосовується також такий захід стягнення, як переведення до приміщень камерного типу (одиначної камери) на строк до трьох місяців. Відповідні зміни внесені у ч. 1 ст. 132 та ст. 145 КВК України;

11) частково змінено у кращу сторону матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі. Зокрема, в ч. 1 ст. 115 КВК України у новій редакції зазначається, що засуджені, як правило, тримаються у приміщеннях блочного типу і норма жилої площі на одного засудженого не може бути менш як чоти-

¹ Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К.: Сфера, 2002. – С. 64.

ри квадратних метри¹. Дані положення набувають чинності теж з 1 січня 2012 р.;

12) певні зміни внесені і в умови тримання засуджених до позбавлення волі у структурних дільницях виправних колоній. Так, відповідно до змін у ч. 2 ст. 99 КВК України встановлено, що засуджені у дільницях соціальної реабілітації тримаються тільки під наглядом²; ч. 4 ст. 94 КВК України доповнено положенням про те, що у виправних колоніях для тримання засуджених жінок дільниця посиленого контролю не створюється; відповідно до нової редакції ч. 2 ст. 97 КВК України у дільниці посиленого контролю виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і виправних колоній середнього рівня безпеки засуджені тримаються в ізольованих жилих приміщеннях, а в дільниці посиленого контролю виправних колоній максимального рівня безпеки – у приміщеннях камерного типу.

Проте граничні строки тримання засуджених у дільницях посиленого контролю, на що вже зверталась увага раніше³, так і не встановлені, що створює адміністрації виправної колонії можливість для зловживань. При бажанні будь-якого засудженого можна визнати таким, що виявив, як це зазначається у ч. 4 ст. 94 КВК України, високий ступінь соціально-педагогічної занедбаності чи потяг до продовження протиправної поведінки, або ж таким, що не проявив готовності до самокерованої соціально-правомірної поведінки, адже ці поняття є не нормативними, а оціночними. І по суті засуджений, виходячи із умов тримання у дільниці посиленого контролю, поміщується у «мікротюрму» на невизначений строк.

¹ Відповідно до ч. 1 ст. 74 ВТК України засудженим до позбавлення волі гарантувалась норма жилої площі на одного засудженого у виправно-трудовах колоніях не менш як два квадратних метри, у виховно-трудовах колоніях і в тюрмах – не менш як два з половиною квадратних метри. У початковій редакції ч. 1 ст. 115 КВК України ця норма була вже збільшена до трьох квадратних метрів.

² У початковій редакції ч. 2 ст. 99 КВК України вказувалось, що засуджені у дільниці соціальної реабілітації тримались під наглядом, а на території житлової зони – ще й під охороною.

³ Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. – Х.: Право, 2004. – Вип. 9. – С. 86.

Що стосується виконання покарань у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців та обмеження волі, то суттєвих змін Закон України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI у норми КВК України не вніс. Стосовно виконання покарання у виді обмеження волі слід зазначити, що уточнено порядок прийняття засуджених до виправного центру. Зокрема, ст. 59 КВК України доповнена частиною першою, в якій зазначено, що всі новоприбулі до виправного центру засуджені тримаються в окремих приміщеннях, де протягом чотирнадцяти діб проходять медичне обстеження для виявлення інфекційних та інших захворювань, а також первинне психолого-педагогічне та інше вивчення, тобто так, як і для засуджених до позбавлення волі.

Розширений також перелік осіб, щодо яких кримінально-виконавча інспекція чи адміністрація виправного центру повинна внести до суду подання про звільнення від відбування покарання. Так, у новій редакції викладена ч. 9 ст. 59 КВК України, де крім інвалідів першої чи другої групи, пенсіонерів, жінок, що завагітніли (початкова редакція), вказуються також і особи, які захворіли на тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання.

З переліку заходів стягнення, що застосовуються до осіб, засуджених до обмеження волі, виключений також такий захід, як призначення на позачергове чергування з прибирання гуртожитку і прилеглої до нього території (ч. 1 ст. 68 КВК України).

У новій редакції викладена ч. 5 ст. 71 КВК України, де зазначається, що на засуджених військовослужбовців поширюються положення КВК України щодо суспільно корисної праці, соціально-виховної роботи, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, громадського впливу, тобто основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених. Військовослужбовці також отримали право вести телефонні розмови без обмеження їх кількості у порядку, встановленому командиром дисциплінарного батальйону (в новій редакції викладена ч. 3 ст. 73 КВК України, яка, на відміну від ч. 5 ст. 111 КВК України, набула чинності з моменту опублікування даного Закону).

Таким чином, у цілому можна стверджувати, що Закон України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI вніс значні зміни щодо розширення

та забезпечення прав засуджених, особливо засуджених до позбавлення волі. Але це поки що тільки на папері. Сподіваємось, що всі зазначені нововведення Державний департамент України з питань виконання покарань належним чином буде реалізовувати і на практиці. Бо останнім часом діяльність Державної кримінально-виконавчої служби України і Державного департаменту України з питань виконання покарань як її центрального органу оцінюється як неефективна¹. Не остання причина такої оцінки полягає і в тому, що чимало слухних пропозицій щодо вдосконалення правового статусу засуджених, гуманізації процесу виконання та відбування кримінальних покарань, які не потребують значних фінансових витрат², залишилися поза увагою Державного департаменту України з питань виконання покарань і до Закону України від 21 січня 2010 р. №1828-VI не потрапили.

Стаття посвячена аналізу змінений і доповнень к Уголовно-исполнительному кодексу України, а именно внесених Законом України от 21 января 2010 г. № 1828-VI «О внесении изменений в Уголовно-исполнительный кодекс Украины относительно обеспечения прав осужденных особ в учреждениях исполнения наказаний».

¹ Степанюк А. Х., Четверикова О. С., Яковець І. С. Ефективність діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України: Наук.-практ. посіб. / За заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х.: Кроссрууд, 2009; Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / В. А. Бадира, О. П. Букалов, А. П. Гель та ін.; За заг. ред. Є. Ю. Захарова. – Х.: Права людини, 2009; та ін.

² Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України // Питання боротьби зі злочинністю: 36. наук. пр. – Х.: Право, 2004. – Вип. 9. – С. 60-93; Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України: Монографія. – Х.: Кроссрууд, 2007; Шинальський О. Додержання вимог під час виконання кримінального покарання // Вісн. прокуратури. – 2007. – № 6. – С. 3-13; Лисодед О. В. Обмеження і позбавлення волі: окремі аспекти правового статусу засуджених // Питання боротьби зі злочинністю: 36. наук. пр. / Редкол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х.: ТОВ «Кроссрууд», 2008. – Вип. 16. – С. 139-145; Гель А. Обмеження волі як покарання, альтернативне позбавленню волі на певний строк: проблеми правової регламентації // Підприємництво, госп-во і право. – 2009. – № 9. – С. 183-187; № 10. – С. 83-86; та ін.

The article is devoted to the analysis of changes and adding to the Criminal-executive Code of Ukraine, namely invested by Law of Ukraine from January, 21, 2010 № 1 1828-VI «About making alteration in the Criminal-executive Code of Ukraine in relation to providing of rights for convict persons in establishments of execution of punishments».

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПРН України (протокол № 3 від 31 травня 2010 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 343.8

А. П. Гель, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства Вінницького національного аграрного університету, м. Вінниця

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЗМІНИ УМОВ ТРИМАННЯ ДО ОСІБ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

У статті аналізуються норми кримінально-виконавчого законодавства України, що регламентують підстави і порядок зміни умов тримання осіб, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі.

***Ключові слова:** кримінально-виконавче законодавство, правова регламентація, покарання, довічне позбавлення волі, зміна умов тримання.*

Постановка проблеми. Рішенням Конституційного Суду України від 29.12.1999 р. № 11рп/99 положення норм Кримінального кодексу України (1960 р.), що передбачали смертну кару як вид покарання, були визнані неконституційними і втратили свою чинність, а Законом України від 22.02.2000 р. № 1483-III «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України» (набрав чинності з 04.04.2000 р.) був запроваджений новий вид покарання, який до цього не був відомий вітчизняному кримінальному законодавству – довічне позбавлення волі. Цим же Законом було визначено, що засуджені до даного виду покарання відбувають його в тюрмах. Більш детально умови і порядок відбування засудженими покарання у виді довічного позбавлення волі були урегульовані Законом України від 11.01.2001 р. № 2214-III «Про внесення змін до Виправно-трудоного кодексу України», а з моменту набрання чинності Кримінально-виконавчим кодексом України (далі – КВК) і до недавнього часу – регламентувалися статтями 150–151 КВК.

Науковцями неодноразово зверталася увага на відсутність у кримінально-виконавчому законодавстві норм, що передбачали б можливість застосування до осіб, які засуджені до найбільш суво-

рого виду покарання такого інституту прогресивної системи відбування покарання, як зміна умов тримання, адже зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі, як свідчить практика, є одним із найефективніших засобів для мотивації правослужняної поведінки засуджених під час відбування покарання, тим більш коли йдеться про засуджених до довічного позбавлення волі, у яких практично відсутня будь-яка перспектива щодо звільнення. В цьому аспекті навряд чи можна вважати ефективною норму, закріплену в ч. 6 ст. 151 КВК України, яка передбачає, що при сумлінній поведінці і ставленні до праці, після відбуття десяти років строку покарання засудженому може бути дозволено додатково витратити на місяць гроші в сумі 20 % мінімального розміру заробітної плати – переведення на так звані поліпшені умови тримання. Взагалі на мою думку, ця норма є архаїзмом та спадщиною радянського виправно-трудового права і вже давно необхідно зняти будь-які обмеження щодо обсягу коштів, які може витратити засуджений в місяць для придбання продуктів харчування, оскільки це необхідно для підтримання належного фізичного здоров'я засуджених, а держава поки що не спроможна забезпечити належного фінансування кримінально-виконавчої системи.

Проте ця сфера кримінально-виконавчого законодавства зазнала суттєвих змін з прийняттям Закону України від 21.01.2010 № 1828-VI «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань», який і передбачив запровадження для засуджених до довічного позбавлення волі інституту зміни умов тримання в межах однієї виправної колонії (далі – ВК). Однак вже навіть на перший погляд стає зрозумілим, що зміни, внесені до КВК України вказаним Законом, не позбавлені певних вад та прогалин, що може вкрай негативно вплинути в подальшому на формування чіткої та однозначної практики їх застосування, або взагалі призвести до порушення законності.

Ступінь наукової розробки проблеми. Окремі проблемні питання виконання покарання у виді довічного позбавлення волі були предметом наукових досліджень у публікаціях Є. Бараша, С. Гізімчука та Д. Говорун, Т. Дуюнової, Л. Мостепанюк, А. Степанюка та

деяких інших вітчизняних учених¹, більшість з яких до речі й пропонували запровадити для засуджених цієї категорії інституту зміни умов тримання. Оскільки відповідні зміни до КВК України набрали чинності лише з 16.02.2010 р., відповідні норми, що регулюють інститут зміни умов тримання для засуджених до довічного позбавлення волі в межах однієї ВК, ще не були предметом детального наукового дослідження.

Мета і завдання статті. Автор ставить перед собою завдання проаналізувати норми кримінально-виконавчого законодавства, що регламентують застосування інституту зміни умов тримання до осіб, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі, виявити їх недоліки та прогалини, і на підставі проведеного аналізу внести пропозиції щодо подальшого удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства.

Виклад основного змісту матеріалу. Відповідно до змін, внесених Законом України від 21.01.2010 р., в даний час порядок і умови виконання та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі регламентуються статтями 150–151² КВК України. Зокрема, ч. 1 ст. 150 КВК України визначає, що чоловіки, засуджені до довічного позбавлення волі, відбувають покарання у секторах максимального рівня безпеки у ВК середнього рівня безпеки та ВК максимального рівня безпеки, а жінки – у секторах середнього рівня безпеки ВК мінімального рівня безпеки та ВК максимального рівня безпеки. У ст. 151² КВК України законодавець закріпив особливості відбування даного виду покарання засудженими жінками, відпо-

¹ Див.: Бараш Є. Організаційно-правові засади виконання та відбування покарання жінками, яких засуджено до довічного позбавлення волі: сучасний стан та шляхи удосконалення / Є. Бараш // Право України. – 2009. – № 4. – С. 158–163. Гізімчук С. Умовно-дostroкове звільнення від покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі / С. Гізімчук, Д. Говорун // Підприємництво, госп-во і право. – 2007. – № 7. – С. 115–118. Дуюнова Т. В. Організація праці засуджених до довічного позбавлення волі / Т. В. Дуюнова // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х.: Кросроуд, 2006. – Вип. 12. – С. 257–261. Мостепанюк Л. Відбування довічного позбавлення волі в Україні та за кордоном: проблеми і перспективи / Л. Мостепанюк // Підприємництво, госп-во і право. – 2004. – № 5. – С. 121–124. Степанюк А. Довічне позбавлення волі як еквівалент смертній карі / А. Степанюк // Вісн. акад. прав. наук України. – 2000. – № 4. – С. 200–211. Царюк С. Особливості виконання покарання у виді довічного позбавлення волі / С. Царюк / Юрид. Україна. – 2008. – № 10. – С. 95–100.

відно до яких вони розміщуються, як правило, у секторах середнього рівня безпеки ВК мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і для них встановлюється режим, передбачений для тримання засуджених у ВК середнього рівня безпеки. Порівняльний аналіз змісту норм, закріплених у статтях 94–101, 139, ч. 1 ст. 151¹ та ч. 2 ст. 151² КВК України дозволяє дійти висновку, що до жінок, засуджених до довічного позбавлення волі можуть бути застосовані всі без виключення складові інституту зміни умов тримання (зміна умов тримання в межах однієї ВК, зміна умов тримання шляхом переведення до ВК іншого рівня безпеки, переведення на поліпшені умови тримання), що передбачені КВК України для осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Зовсім по іншому законодавець регулює питання щодо зміни умов тримання засуджених до цього виду покарання чоловіків. Аналіз норм, закріплених у статтях 151, 151¹ КВК України дозволяє дійти висновку, що зміна умов тримання засуджених чоловіків може здійснюватись наступним чином.

По-перше, норма, закріплена в абз. 1 ч. 6 ст. 151 КВК України, передбачає можливість переведення засудженого на поліпшені умови тримання після відбуття ним 10 років строку покарання за умови сумлінної поведінки та ставлення до праці. Про цю норму вже йшлося вище і ми обгрунтовано дійшли висновку про її низьку ефективність. *Формальною* підставою для її застосування є відбуття засудженим не менш як 10 років строку покарання, *матеріальною* – його сумлінна поведінка та ставлення до праці. Порядок надання права на поліпшені умови тримання визначений у п. 82 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (далі – Правила) – за постановою начальника ВК. У випадку порушення засудженим встановленого порядку відбування покарання ця пільга скасовується також за постановою начальника ВК (ст. 132 КВК, п. 82 Правил).

По-друге, у нормі, що міститься в абз. 2 ч. 6 ст. 151 КВК України, законодавець передбачає можливість надання засудженому права брати участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру після відбуття 15 років строку покарання за умови сумлінної поведінки та ставлення

до праці. *Формальною* підставою для застосування норми є відбуття засудженим не менш як 15 років покарання, *матеріальною* – сумлінна поведінка та ставлення до праці. Разом із тим, на сьогодні ані КВК України, ані Правила не містять норм, які б визначали процесуальний порядок її застосування і можемо лише припустити, що за аналогією з переведенням на поліпшені умов тримання, така зміна умов тримання має застосовуватися за постановою начальника колонії.

По-третє, існує і окрема стаття КВК України – 151¹, яка власне і має назву «Зміна умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі».

Процесуальний порядок зміни умов тримання законодавець закріпив у ч. 1 ст. 151¹ КВК України, яка передбачає, що зміна здійснюється в порядку, передбаченому ст. 100 КВК України – за клопотанням начальника відділення соціально-психологічної служби постановою начальника колонії, погодженою зі спостережною комісією.

У ч. 2 ст. 151¹ КВК України законодавець фактично передбачив для засуджених чоловіків два види (форми) зміни умов тримання в межах однієї ВК. По-перше, абз. 2. ч. 2 ст. 151¹ КВК України встановлює, що після відбуття не менш як 15 років строку покарання засуджені можуть бути переведені з ПКТ, в яких тримаються дві особи, до багатомісних ПКТ ВК максимального рівня безпеки з наданням дозволу на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру. По-друге, згідно абз. 3. ч. 2 ст. 151¹ КВК України після відбуття не менш як 5 років строку покарання у багатомісних ПКТ, засуджені можуть бути переведені до звичайних жилих приміщень ВК максимального рівня безпеки.

Частина 3 ст. 151¹ КВК України встановлює, що засуджені до довічного позбавлення волі, які злісно порушують встановлений порядок відбування покарання, можуть бути також переведені із звичайних житлових приміщень до ПКТ ВК максимального рівня безпеки.

Детальний аналіз норм, які містяться у ч. 2 ст. 151¹ КВК України обґрунтовано породжує цілу низку запитань. *Формальною* під-

ставою для їх застосування є відбуття засудженим відповідного строку покарання: у першому випадку – не менш як 15 років, у другому – не менш як 5 років строку покарання у ПКТ відповідного типу. Проте *матеріальна підстава* для зміни умов тримання законодавцем на рівні КВК України взагалі не визначена, а існуюча редакція розглянутих вище норм передбачає, що право на зміну умов тримання настає для засудженого *автоматично* після відбуття певного строку покарання. Проте логіка підказує, що ці норми не повинні застосовуватися до засуджених, які порушують встановлений порядок відбування покарання. Зовсім незрозуміло також, чому законодавець надання засудженим дозволу на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру передбачив і як *окрему пільгу* у ч. 2 ст. 151 КВК України і як *невід'ємну частину* норми, закріпленої в абз. 2 ч. 2. ст. 151 КВК України. Якщо така пільга може застосовуватися лише одночасно з переведенням засудженого до багатомісних ПКТ, то окреме її закріплення у ч. 6 ст. 151 КВК України взагалі позбавлено сенсу. Необхідно також зазначити, що чинне кримінально-виконавче законодавство не передбачає можливості окремого скасування цієї пільги у разі злісного порушення режиму.

Недостатньо чітко та зрозуміло виписана законодавцем норма, яку містить ч. 3 ст. 151¹ КВК України що передбачає, що у випадках злісного порушення встановленого порядку відбування покарання засуджені можуть бути переведені зі звичайних жилих приміщень до приміщень камерного типу ВК максимального рівня безпеки. Які саме ПКТ у цьому випадку законодавець мав на увазі незрозуміло – адже у ч. 2. ст. 151¹ КВК України законодавець говорить як про ПКТ, у яких засуджені тримаються по дві особи, так і про багатомісні ПКТ. Якщо виходити із законів логіки, то можна припустити, що законодавець все ж таки мав на увазі багатомісні ПКТ, оскільки саме з них засуджені переводяться до звичайних жилих приміщень.

Висновок. Проведене нами дослідження свідчить, що чинне кримінально-виконавче законодавство, яке регулює інститут зміни умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі, містить низку прогалин та неузгодженостей, що може негативно позначи-

тись на формуванні однозначної практики його застосування та призвести до порушення законності.

З метою вдосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства, усунення існуючих прогалин та суперечностей, пропонуємо внести наступні зміни та доповнення до КВК України:

1. З частини 6 ст. 151¹ КВК України слова «а після відбуття п'ятнадцяти років строку покарання – брати участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру» виключити.

2. Абзац 1 ч. 2 ст. 151¹ КВК України викласти у наступній редакції:

«При сумлінній поведінці та ставленні до праці засуджені до довічного позбавлення волі чоловіки можуть бути переведені:»

3. Частину 3 ст. 151¹ КВК України викласти у наступній редакції:

«Засуджені до довічного позбавлення волі, які злісно порушують установлений порядок відбування покарання, можуть бути переведені зі звичайних жилих приміщень до багатомісних приміщень камерного типу ВК максимального рівня безпеки».

В статье анализируются нормы уголовно-исполнительного законодательства Украины, которые регламентируют основания и порядок изменения условий содержания лиц, отбывающих наказание в виде пожизненного лишения свободы.

The norms of Criminal-executive legislation of Ukraine are analysed in the article, which regulate grounds and order of change of terms of persons' maintenance, leavings punishment as lifelong deprivation of freedom.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України (протокол № 2 від 30 квітня 2010 р.).

Рецензент – кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник І. С. Яковець.

УДК 343.8

І. С. Яковець, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

МІСЦЕ СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПРАЦІ В СИСТЕМІ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті розглянуто питання місця праці засуджених до позбавлення волі в системі їх прав та обов'язків; запропоновано та обґрунтовано визначення праці засуджених як виду конституційного права; аргументовано, що законодавчі обмеження стосуються не безпосередньо права засуджених на працю, а лише вільного обрання її видів і форм.

Ключові слова: право на працю, місце роботи засуджених, умови праці засуджених, форми та види праці, обов'язки засуджених, реалізація права на працю.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) одним із засобів виправлення та ресоціалізації засуджених є суспільно корисна праця. Фахівці відзначають, що вона є важливим засобом зміни світогляду кожної людини, в тому числі і засуджених, а ставлення до праці визначає соціальну значимість особистості¹. Натомість кримінально-виконавче законодавство України залишає дуже великий простір для зловживань з боку адміністрації органів і установ виконання покарань у частині залучення засуджених до праці, а практика виконання покарань лише підтверджує це твердження.

КВК України містить низку положень стосовно праці засуджених, в яких, за визначенням науковців і практичних працівників,

¹ Кримінально-виконавче право України : підручник / В. М. Трубников, В. М. Марченко, О. В. Лисодед та ін. ; за заг. ред. В. М. Трубникова. – Х. : Право, 2001. – С. 190.

містяться певні суперечності та непослідовність¹, основними з яких називається неможливість однозначного висновку про правову сутність залучення засуджених до праці – це обов'язок чи право засудженого.

Ступінь наукової розробки проблеми. Найбільш ґрунтовні наукові розробки питання праці засуджених були здійснені ще за радянських часів. Воно піднімалось у працях таких учених у галузі кримінального, виправно-трудоного, кримінально-виконавчого права та кримінології, як Ю. М. Антонян, А. В. Бриллиантов, М. О. Беляєв, С. І. Дементьєв, О. І. Зубков, І. І. Карпець, В. М. Кудрявцев, О. С. Михлін, А. Є. Наташев, І. С. Ной, М. С. Рибак, М. О. Стручков, Ф. Р. Сундуrow, В. І. Селіверстов, В. М. Утевський, та ін.

Але дослідження того періоду відбувались у зовсім інших соціально-економічних умовах, базувались на інших засадах місця праці в житті громадян, а також не враховували останні прогресивні міжнародні здобутки. Тому, незважаючи на значний внесок названих науковців у розробку проблем залучення засуджених до праці, можемо стверджувати, що ця проблема залишається ще й дотепер не досконало вивченою, чим і визначається актуальність даної статті.

Щодо сучасних наукових праць, то окремі аспекти праці осіб, позбавлених волі, були предметом наукових досліджень таких учених, як В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов, Є. М. Бодюл, О. М. Джужа, Т. А. Денисова, О. Г. Колб, О. М. Костенко, В. М. Романов, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников та ін. Але у них також немає однозначної відповіді на питання стосовно місця праці в системі прав або обов'язків засуджених до позбавлення волі.

Мета і завдання статті. Автор ставить перед собою завдання узагальнити існуючі підходи до визначення поняття «суспільно корисна праця засуджених», місця праці у правовому статусі таких осіб та на цьому підґрунті запропонувати власний підхід до розв'язання окресленої проблеми.

¹ Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України : монографія / В. А. Бадира, О. П. Букалова, А. П. Гель та ін. ; за заг. ред. Є. Ю. Захарова. – Х. : Права людини, 2009. – С. 74.

Виклад основного змісту матеріалу. Практично в усі історичні періоди розвитку наукових знань та практики виконання кримінальних покарань основу виховного впливу на осіб, позбавлених волі, становила суспільно корисна праця. Досліджуючи теоретичні та практичні аспекти праці засуджених, О. І. Зубков характеризував її сутність наступним чином: за своєю соціально-економічною та політичною природою – це праця соціалістична, за юридичною сутністю – обов’язкова, за педагогічною природою – виправна¹. Цю думку цілком поділяв й М. О. Стручков, зазначаючи, що будь-яка праця, в тому числі й праця засуджених, є одночасно економічною, правовою та педагогічною категорією².

На підставі аналізу існуючих наукових публікацій Л. Г. Крахмальник³ та В. А. Бадира⁴ доходять аналогічних висновків, що у літературі праця як виправний фактор характеризується з точки зору загальної благодетельності трудової активності для індивідуального і соціального розвитку особистості⁵. На погляд М. І. Демченка, праця в кримінально-виконавчих установах має і надалі розглядатися як ефективний елемент виправного впливу, професійної підготовки і як захід ефективності управління засудженими⁶.

¹ Зубков А. И. Теоретические вопросы правового регулирования труда осужденных в советских исправительно-трудовых учреждениях / А. И. Зубков. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1974. – С. 5.

² Стручков Н. А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью / Н. А. Стручков. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1970. – С. 211; Він же. Курс исправительно-трудового права : Проблемы Особенной части. – Гл. 4. / Н. А. Стручков. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 68.

³ Крахмальник Л. Г. Труд заключенных и его регулирование в СССР / Л. Г. Крахмальник. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1963. – С. 74.

⁴ Бадира В. А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. А. Бадира. – Львів, 2006. – С. 69.

⁵ Зубков А. И. Трудовое перевоспитание заключенных в советских исправительно-трудовых учреждениях и его правовое регулирование / А. И. Зубков. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1970. – С. 7–21.

⁶ Демченко М. І. Шляхи удосконалення моделі сучасної пенітенціарної установи / М. І. Демченко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : щоріч. бюл. Київськ. ін-ту внутр. справ / редкол. : В. М. Синьов (голов. ред.) та ін. – К. : КІВС, «МП Леся», 2003. – № 8. – С. 40–42.

О. О. Рябінін підкреслює, що організація праці засуджених має певне педагогічне навантаження¹.

Вірування у здатність праці засуджених змінювати їхні особистісні якості на краще досить стійкі, внаслідок чого ще й досі в коментарях до КВК різних країн зазначається, що «суспільно корисна праця через свої виключно значні виховні можливості впливу на особу виступає важливим засобом виправлення засуджених»². Поширеними вони є й серед сучасних науковців, які стверджують, що, відносячи працю до засобів виправлення й ресоціалізації засуджених, законодавець виходив з загальноновизнаної думки про те, що праця є важливим та сильним засобом впливу на особу, її свідомість та спосіб життя³, а ставлення до праці визначає соціальну значимість особистості⁴.

До прийняття у 2003 р. КВК України проблеми з визначенням місця праці в системі прав та обов'язків засуджених не виникало взагалі. Чинний на той час Виправно-трудоий кодекс чітко та безапеляційно встановлював: «Кожен засуджений повинен працювати» (ч. 1 ст. 49). При цьому основний аргумент до такого підходу містився в ст. 14 Конституції Української РСР 1978 р.⁵: «Суспільно корисна праця та її результати визначають становище людини в суспільстві». Але за часів незалежності відбулася докорінна зміна поглядів на працю – з обов'язку кожного вона перетворилась на право кожного, а тоталітарний постулат «ув'язнений зобов'язаний працювати та приносити користь суспільству і державі», в умовах ринко-

¹ Рябінин А. А. Исправительно-трудоое (уголовно-исполнительное) право Российской Федерации : учебник / А. А. Рябінин. – М. : Юрист, 1995. – С. 109.

² Научно-практический комментарий Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://znai-zakon.narod.ru/z/52/009.htm>. – Загл. с экрана.

³ Кримінально-виконавче право України : підручник / В. В. Голіна, О. В. Лисодід, Л. П. Оніка та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – С. 190.

⁴ Кримінально-виконавче право України : підручник / В. М. Трубников, В. М. Марченко, О. В. Лисодід, Л. П. Оніка та ін. ; за заг. ред. В. М. Трубникова. – Х. : Право, 2001. – С. 190.

⁵ Конституція Української РСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=888-09>. – Заголовок з екрана.

вих відносин залишився без економічного базису¹. Однак зміна парадигми праці засуджених залишалась незмінною ще достатньо тривалий час – до 2003 р., коли у нормах ст. 107 КВК України з'явилося положення, що засуджені мають право «брати участь у трудовій діяльності». Саме з цього моменту й почалася дискусія стосовно того, чи повинні особи, позбавлені волі, працювати при відбуванні призначеного покарання.

Достатньо велике число науковців та практично всі працівники як Державної кримінально-виконавчої служби, так і судових та правоохоронних органів, сходяться у думці, що засуджені зобов'язані працювати. На підтвердження цієї тези зазвичай наводиться зміст ст. 118 КВК України: «Засуджені до позбавлення волі *повинні працювати* в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії». Необхідно зауважити, що подібне законодавче формулювання раніше завело в глухий кут й автора цієї статті, у результаті чого у попередніх наукових публікаціях вона дійшла не зовсім правильного висновку, що «за режимними вимогами праця засуджених до позбавлення волі має обов'язковий характер (ч. 1 ст. 118 КВК України), хоча у ст. 107 КВК України вказується не на обов'язок, а на право таких осіб брати участь у трудовій діяльності»².

Наступним аргументом на користь визнання праці обов'язком засуджених у спорах виступають міжнародні стандарти, причому їх зміст зазвичай навмисно перекручується задля створення підґрунтя визнання цілком правильними власних поглядів. Так, О. Г. Перминов посилається на те, що принцип обов'язковості праці засуджених не суперечить й міжнародним нормам, цитуючи Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями (далі – МСП) в частині того, що «всі засуджені зобов'язані працювати відповідно до їх фізичних можливостей»³. На нашу думку, саме вилучення на-

¹ Шемратов Д. Работу сидящим! [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gazeta.kz/art.asp?aid=45650>. – Загл. с экрана.

² Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 458.

³ Перминов О. Г. Проблемы реализации уголовного наказания : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.08 / О. Г. Перминов – М. : Рос. гос. ун-тет нефти и газа им. И. М. Губкина, 2002. – С. 183.

веденого положення з контексту й призводить до не зовсім вірного висновку. Так, МСП встановлюють наступні правила¹: 1) праця в'язня не повинна завдавати йому страждань; 2) усі засуджені в'язні повинні працювати відповідно до їхніх фізичних і психічних здібностей, засвідчених лікарем; 3) на в'язнів слід покладати корисну роботу, достатню для того, щоб заповнити нормальний робочий день; 4) робота, якою забезпечуються в'язні, має бути такою, щоб підвищувати або давати їм кваліфікацію, що дозволила б їм зайнятися чесною працею після звільнення; 5) в'язнів, які здатні мати з цього користь, особливо неповнолітніх, треба навчати корисних ремесел. При цьому передбачається, що в'язні повинні мати можливість виконувати роботу за своїм вибором, якщо це сумісно з правильним вибором ремесла і вимогами управління та дисципліни в закладі, а організація і методи роботи в закладах повинні максимально наближатися до тих, що прийняті за стінами закладів, щоб в'язні привчилися таким чином до умов праці на волі. *Не варто* інтереси в'язнів і їхню професійну підготовку підкоряти міркуванням про одержання від в'язничного виробництва (тут і далі курсив мій. – І. Я.).

Тобто головною тезою МСП правил є не обов'язковість праці засуджених, а врахування при цьому їх потреб та можливостей.

У цілому, подібною є спрямованість і Європейських тюремних правил (далі – ЄТП)²: вони пропонують розглядати працю в місцях позбавлення волі як позитивний елемент виправного впливу, професійної підготовки та адміністративного управління; ув'язненим має надаватися достатній обсяг суспільно корисної праці або, наскільки це доцільно, іншої цілеспрямованої діяльності, з тим, щоб вони були зайняті нею протягом робочого дня. І хоча ЄТП, дійсно, містять посилення, що засуджених можна зобов'язати працювати, якщо за висновком лікаря їх фізичне та психічне здоров'я дозволяє

¹ Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_212&p=1271682720954655. – Заголовок з екрана.

² Европейские пенитенциарные Правила. Пересмотренный текст Европейских минимальных стандартных правил обращения с заключенными [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_032&p=1271682720954655. – Загл. с экрана.

(правило 71.2), це правило, на нашу думку, необхідно розглядати у контексті, що «хоча прагнення отримувати фінансовий прибуток від праці ув'язнених може позитивно відбиватися на підвищенні рівня та якості, а також цілеспрямованості професійної підготовки, інтереси ув'язнених та виправний вплив на них не повинні бути підкорені цій меті» (правило 72.2).

Заборона *примусової* праці – один із основним принципів демократії, закріплений у ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Міжнародна Організація Праці визначає примусову працю як виконання роботи під погрозою будь-якого покарання (насильницького впливу). Це визначення містить Конвенція МОП про примусову чи обов'язкову працю 1930 р. Згідно з іншим документом – Конвенцією МОП «Про скасування примусової праці» 1957 р. – кожний член МОП (сторона Конвенції) зобов'язався скасувати всі види примусу та обов'язкової праці як: а) засобу політичного впливу та виховання або як міри покарання за наявність чи за виявлення політичних поглядів або переконань, протилежних установленій політичній, соціальній чи економічній системі; б) методу мобілізації та використання робочої сили для потреб економічного розвитку; в) засобу підтримання трудової дисципліни; г) засобу покарання за участь у страйках; г) форми дискримінації за ознаками расової, соціальної та національної приналежності або віросповідання. Водночас *не вважається примусовою* працею військова служба чи альтернативна служба (невійськова), а також робота чи служба, що виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і надзвичайний стан. Останнє визначення дає деяким фахівцям (приміром, М. С. Рыбаку, О. Г. Перминову, О. М. Зайцевій та ін.) підстави для висновку, що «обов'язкова праця засуджених до позбавлення волі *не може* розглядатися як вид примусової праці»¹.

¹ Рыбак М. С. Ресоциализации осужденных к лишению свободы: проблемы теории и практики : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.08 / М. С. Рыбак. – Саратов, 2001. – С. 330; див. також: Перминов О. Г. Проблемы реализации уголовного наказания : дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08 / О. Г. Перминов. – М. : Рос. гос. ун-тет нефти и газа им. И. М. Губкина, 2002. – С. 184; Зайцева Е. Н. Цели наказания и средства их достижения в исправительных учреждениях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е. Н. Зайцева. – Краснодар, 1998. – С. 82.

Проте існують й інші точки зору на проблему праці засуджених. Так, А. Х. Степанюк¹, коментуючи прийнятий у 2003 р. КВК України, зазначає, що у ст. 118 КВК особам, позбавленим волі, встановлений додатковий обов'язок працювати, хоча в ст. 107 «Права й обов'язки засуджених до позбавлення волі» такий обов'язок не передбачений. Він наголошує, що Конституція України також не передбачає обов'язку працювати, оскільки в ст. 43 закріплене лише право на працю. Крім того, із редакції ст. 118 КВК випливає, що обов'язку позбавлених волі кореспондує обов'язок адміністрації забезпечувати залучення засуджених до праці, що не зовсім відповідає теорії правовідносин, відповідно до якої обов'язку може протистояти право і навпаки. Закріплення в ст. 118 КВК України обов'язку працювати зводить нанівець право «брати участь у трудовій діяльності» (ст. 107 КВК України), оскільки, якщо право стає обов'язком, воно перестає бути власне правом. Мати право – означає мати можливість вибору. Той, на кого покладений даний обов'язок, такої свободи не має².

На думку А. Х. Степанюка, закріплення в нормах КВК України, що є процедурним нормативним актом обов'язку осіб, позбавлених волі, працювати, надає праці засуджених примусового характеру, а за ст. 43 Конституції України, яка взагалі забороняє примусову працю, такою не є праця особи, здійснювана за рішенням суду. Оскільки рішення суду, яким би особа була зобов'язана працювати в місцях позбавлення волі, не виноситься, то і праця, зведена в обов'язок КВК України, набуває ознаки примусової. Загальнообов'язковість праці в діяльності виправних колоній є позаекономічним і позаправовим примусом до роботи, що несумісно з конституційним принципом рівноправності. На цю обставину звернув увагу і В. С. Нерсисянц, який дійшов висновку, що той, хто поза своїм волевиявленням зобов'язаний працювати, хто буде працевлаштований примусово (у даному випадку немає значення – у якості засудженого чи ні), той

¹ Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України / А. Х. Степанюк // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / за ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького та ін. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 61–62.

² Экимов А. И. Справедливость и социалистическое право / А. И. Экимов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. – С. 84.

звичайно не може розглядатися ні як суб'єкт права на еквівалентну оплату його примусової праці, ні як суб'єкт права взагалі¹. У зв'язку з цим, на думку А. Х. Степанюка, редакцію ч. 1 ст. 118 КВК варто було б змінити, вилучивши першу частину речення, замість якої може бути закріплене положення, що загалом відповідало би п. 8 Основних принципів поводження з ув'язненими, а саме: «Необхідно створювати умови, що дають особам, позбавленим волі, можливість займатися корисною оплачуваною працею, за рахунок якої вони зможуть поліпшити свої матеріально-побутові умови і надавати фінансову допомогу своїм родинам і родичам»².

Як цілком правильно відмічає І. Р. Григорян³, при оцінці правильності визнання праці засуджених у місцях позбавлення волі такою, що не є примусовою відповідно до положень Конвенції МОП «Про скасування примусової праці», слід виходити з норм Кримінального кодексу України (далі – КК України), у ст. 61 цього Кодексу передбачено, що покарання у виді обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Позбавлення волі (як на певний строк, так і довічне) полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи (ст. 63 КК України). Тобто, змістом покарань, пов'язаних з позбавленням волі, є ізоляція засудженого від певного оточення, поміщення його на певний строк у спеціальну установу (ст. 63 КК України). Про одночасне покладання на особу обов'язку працювати не йдеться.

Звідси висновок: само по собі позбавлення волі як вид покарання не передбачає автоматичне примусове залучення осіб, до яких застосовується даний вид покарання, до праці. Отож, головною помилкою при поширенні поняття «праця, що не є примусовою» на

¹ Нерсесянц, В. С. Философия права : учеб. для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 149.

² Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – С. 77.

³ Григорян І. Р. Деякі аспекти праці осіб, засуджених до позбавлення волі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=214. – Заголовок з екрана.

працю осіб в місцях позбавлення волі є те, що при цьому зміст даного виду кримінального покарання розуміється ширше, ніж його визначає КК України: під позбавленням волі розуміють не лише безпосередню ізоляцію особи від навколишнього середовища, але й певні інші обмеження, в тому числі й обов'язок працювати. Говорячи термінами логіки, вузькому за змістом поняттю надають значення більш широкого. Крім того, прихильники визначення праці як обов'язку засуджених зазвичай не беруть до уваги положення інших законодавчих актів України, що торкаються цих питань, зокрема, ч. 2 ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення», в якій прямо наголошується, що примушування до праці в будь-якій формі не допускається, за винятком випадків, передбачених законодавством України. Добровільна незайнятість громадян не є підставою для притягнення їх до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Свій конкретний прояв праця знаходить у виконуваній людиною роботі. Ми підтримуємо позицію вчених, які вважають, що на працю покладено виконання виховних функцій, і її використання пов'язано не із засудженням чи карою за злочин, а з її соціальною природою – бути матеріальною підставою виховання особистості та надання особі можливості реалізовувати власні потреби.

Для багатьох засуджених час, проведений у місцях позбавлення волі, може виявитись першою в житті можливістю здобуття професійних навичок та заняття регулярною роботою. Основна мета залучення засуджених до праці полягає в підготовці їх до нормального життя після звільнення, а не в тому, щоб вони заробили кошти для установи виконання покарань чи забезпечили роботу підприємств в інтересах інших урядових підрозділів. Поряд із цим, засуджені до позбавлення волі не повинні проводити дні в одноманітному неробстві. Це важливо як для їх власного благополуччя, так і для підтримання правопорядку в колонії, оскільки нічим не завантажені особи скоріше піддаються депресії та зривам у поведінці. Саме на здатності праці позитивно впливати на свідомість і мораль учасників трудових процесів і ґрунтується використання праці в місцях позбавлення волі як одного із засобів виправлення засуджених.

Виховне значення праці полягає в тому, що участь засуджених у трудових процесах сприяє формуванню та становленню особи, дає можливість людині усвідомити свою корисність для суспільства, укріплює свідомість та почуття відповідальності за доручену справу. У праці формується особистість людини, зокрема, такі її якості, як колективізм (здатність працювати в команді), дисциплінованість, повага до себе та інших.

Але ефективним засобом виховання буде лише добровільна праця, без жодних примусових початків. Отож, головним завданням адміністрації є не просто створення необхідних умов для праці засуджених, а їх *свідоме* залучення до трудової діяльності. Тільки така (свідома та добровільна праця) може визнаватися засобом виправлення й ресоціалізації осіб у значенні КВК України.

Схиляючись у процесі визначення місця праці серед обов'язків та прав засуджених до думки саме А. Х. Степанюка, вважаємо доцільним зробити певне уточнення: правильні в цілому умовиводи цього відомого науковця, потребують дещо іншого обґрунтування. Як видається, підходити до місця і ролі праці при виконанні покарання у виді позбавлення волі необхідно на основі загальних положень про зміст права на працю.

Окремі фахівці стверджують, що «було б неправильним ототожнювати працю засуджених і працю всіх інших громадян України, бо праця засуджених – це особлива праця, і вона має свої, специфічні особливості»¹. На нашу думку, наявність окремих специфічних ознак праці засуджених жодним чином не свідчить про суттєву відмінність її засад та умов від праці вільних громадян.

Як передбачено в Конституції України, засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, які *визначені* законом і *встановлені* вироком суду (ст. 63). З цього витікає, що для обмеження якихось прав чи свобод засудженого є необхідними: 1) наявність закону, в якому було б пряме обмеження тих чи інших прав; 2) визначення у вироку кола прав і свобод, які обмежуються. При цьому засуджений *не позбавляється* прав люди-

¹ Кримінально-виконавче право України : підручник / В. М. Трубников, В. М. Марченко, О. В. Лисодід та ін. ; за заг. ред. В. М. Трубникова. – Х. : Право, 2001. – С. 190.

ни і громадянина, бо в Конституції йдеться лише про можливість їх обмеження¹.

Через свою закріпленість у Конституції, право на працю є конституційним правом, головна особливість якого полягає в тому, що «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» (ст. 64). Право *кожного* на працю, як це чітко визначено в ст. 43 Конституції України, включає у себе можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Тобто, вільний вибір праці та вільно надана згода на працю складають зміст цього права.

Наведений висновок підтверджується й рішенням Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 р. № 8-рп/2007 (справа про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування)², в якому зазначається, що конституційне право громадян на працю означає можливість кожного заробляти собі на життя працюю, вільно вибирати професію чи спеціальність відповідно до своїх здібностей і бажань, реалізовувати свої бажання щодо зайняття працюю за трудовим договором (контрактом) на підприємстві, в установі, організації незалежно від форм власності або самостійно забезпечувати себе роботою. У рішенні ж від 7 липня 2004 р. № 14-рп/2004 (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) Суд сформулював правову позицію стосовно того, що за своєю природою право на працю є невідчужуваним і по суті означає забезпечен-

¹ ОБМЕЖУВАТИ і рідко ОБМЕЖОВУВАТИ, -ую, -уєш, недок., ОБМЕЖИТИ, -жу, -жиш, док., перех. 1. Установлювати певні межі чого-небудь; зв'язувати щось обмежувальними умовами // Не допускати поширення чого-небудь; локалізувати. 2. Бути межею чого-небудь; відділяти, відгороджувати щось від чого-небудь.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 23 Закону України «Про державну службу», статті 18 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», статті 42 Закону України «Про дипломатичну службу» (справа про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v008p710-07>. – Заголовок з екрана.

ня саме рівних можливостей кожному для його реалізації. Виходячи із зазначеної позиції Суд зауважив, що право на працю означає не гарантування державою працевлаштування кожній особі, а забезпечення саме рівних можливостей для реалізації цього права.

Отож, ст. 118 КВК України слід розуміти так: «Засуджені до позбавлення волі повинні працювати *в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колоній*» (з умовним наголосом саме на виділених курсивом словах, а не на словосполучення «повинні працювати»). Інакше кажучи, стосовно засуджених обмежується не можливість вибору (реалізовувати чи ні право на працю; працювати чи ні), а права обрання виду, форми та інших характеристик трудової діяльності. Тобто, якщо засуджений виявив бажання реалізувати своє право на працю, він може зробити це за власним розсудом, але лише у межах місць і робіт, які створені в колонії.

За такого підходу усуваються протиріччя, на які зверталась увага в науковій літературі: можливість обрання моделі поведінки – працювати або ні – створює підґрунтя для *свідомої* участі у трудовій діяльності, що виникає у результаті зміни ставлення до неї; усуває примусовість праці та забезпечує виключення можливості розуміння праці як додаткового елементу кари, своєрідного «доважку» до сутнісних складових покарання у виді позбавлення волі.

Якщо розглядати працю засуджених з позиції обмеження лише вільного її вибору, цілком логічними є й положення:

– ст. 107 КВК України, за якою засуджені мають *право* на участь у трудовій діяльності;

– ст. 13 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», в якій визначено, що підприємства установ виконання покарань є казенними підприємствами, які здійснюють *некомерційну господарську діяльність без мети одержання прибутку* для забезпечення професійно-технічного навчання засуджених та залучення їх до праці;

– ст. 118 КВК України щодо обов'язку адміністрації створювати умови, що дають можливість засудженим займатися суспільно корисною працею. До речі, ця норма закону фактично показує намагання законодавця запровадити реалізацію ст. 43 Конституції України стосовно того, що «держава створює умови для повного здійс-

снення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб».

Нарешті необхідно звернути уваги ще на такий момент. Указуючи на «колізійність» норм, якими регламентована праця засуджених, В. М. Романов пише: «З іншого боку, якщо це право засудженого, то тоді незрозуміло, чому відмова від праці розглядається кримінально-виконавчим законодавством як порушення вимог режиму»¹.

Ми вважаємо, що тут також немає ніякої суперечливості, бо відмова від роботи фактично є страйком. У ст. 17 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» визначено, що страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного *трудового* спору (конфлікту). Стаття 44 Конституції України встановлює можливість заборони страйків на підставі закону. За такого підходу норма ч. 4 ст. 118 КВК України («засуджені не мають права припинити роботу з метою вирішення трудових та інших конфліктів») відповідає названій статті Конституції, бо фактично передбачає заборону на рівні закону страйку чітко визначеної категорії осіб – засуджених, а зміст ст. 133 КВК України в частині притягнення до відповідальності засуджених, які припинили роботу з метою вирішення трудових чи інших конфліктів, – засобом реагування на порушення законодавчих приписів.

До речі, не можна цілком погодитись і з критикою В. М. Романовим норми ст. 133 КВК України, що передбачає сувору відповідальність засуджених за «необґрунтовану відмову від праці» (слід додатково звернути увагу, що карається саме *необґрунтована* відмова). Як витікає зі змісту КВК України, на засуджених в цілому поширюються правила організації праці, встановлені для всіх гро-

¹ Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України : монографія / В. А. Бадира, О. П. Букалова, А. П. Гель та ін. ; за заг. ред. С. Ю. Захарова. – Х. : Права людини, 2009. – С. 75.

мадян України. Але останні також не можуть без наслідків припинити виконання наданої роботи, бо чинне законодавство встановлює перелік випадків, коли це дозволено (приміром, ст. 6 Закону України «Про охорону праці»: Працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я або для людей, які його оточують, або для виробничого середовища чи довкілля. Він зобов'язаний негайно повідомити про це безпосереднього керівника або роботодавця). Іншими словами, ст. 133 КВК України стосується не випадку відмови використати надане право, а виключно моментів, пов'язаних із забезпеченням трудової дисципліни, що не суперечить чинним нормативним актам. Ми переконані, що відмова засудженого від праці на підставі, наприклад, ст. 6 не потягне за собою негативних наслідків, визначених у КВК України.

Висновок. Отож, можемо обґрунтовано стверджувати, що **праця засуджених є їх правом, а не обов'язком**, і чинне кримінально-виконавче та інші галузі законодавства мають всі необхідні підстави для обґрунтування цього твердження.

В статье рассмотрен вопрос места труда осужденных к лишению свободы в системе их прав и обязанностей; предложено и обосновано определение труда осужденных как вида конституционного права; аргументировано, что законодательные ограничения касаются не непосредственно права осужденных на труд, а только лишь свободного избрания его видов и форм.

In the article the question of place of labour is considered convict to imprisonment in the system of their rights and duties; offered and grounded determination of labour convict as a type of constitutional right; it is argued, that legislative limitations touch not directly right convict on labour, but only free electing of its kinds and forms.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України (протокол № 2 від 30 квітня 2010 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 34.08.343

Н. І. Клименко, професор, доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ

ПРИНЦИП ЗМАГАЛЬНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ НА ДОСУДОВИХ І СУДОВИХ СТАДІЯХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Розглядається змагальність як міжгалузевий принцип кримінального процесу, її сутність і реалізація в стадії дізнання, досудового слідства і під час розгляду справи в суді.

Ключові слова: принцип змагальності, кримінальне судочинство, кримінальний процес, суд.

Проблема змагальності кримінального судочинства була предметом дослідження багатьох науковців (Н. С. Алексєєв, В. З. Лукашевич, М. І. Бажанов, Ю. М. Грошевий, Л. М. Карнеєва, І. В. Тирічев, В. П. Божьєв, М. М. Міхєєнко, Ю. П. Аленін, Л. Д. Удалова, В. М. Тертишнік та ін.), роботи яких мали важливе наукове та практичне значення.

Змагальність передбачає таку побудову кримінального процесу, при якій функції обвинувачення і захисту відокремлені від функції вирішення справи, виконуються суб'єктами, що мають рівні права у наданні доказів, їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом (ч. 5 ст. 16¹ КПК України), заявленні відводів і клопотань, виступах у судових дебатах, оскарженні процесуальних рішень (ст. 261 КПК України). Суд створює умови, необхідні для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав, і розглядає справу (ч. 7 ст. 16¹ КПК України). Отже ознаками змагальності є:

1) наявність двох протилежних сторін – обвинувачення і захисту. Для повноцінного змагання необхідна присутність сторін у суді (статті 45, 262, 264, 288–290 КПК України);

2) процесуальна рівність сторін;

3) наявність незалежного від сторін суду, що керує процесом при розгляді кримінальної справи і вирішує справу;

4) елементами змагальності на досудовому слідстві у правовідносинах, де між стороною обвинувачення і захисту стоїть нейтральний арбітр – судовий орган, що приймає рішення у справі¹.

Однією з умов змагальності є диспозитивність у діях сторін, яка полягає в тому, що сфера дії вільного розсуду сторін (диспозитивності) загалом окреслена у ч. 5 ст. 16¹ КПК України, де зазначено, що сторона користується свободою у наданні доказів, їх дослідженні та доведеності їхньої переконливості перед судом. Диспозитивність наявна також і у відносинах сторони обвинувачення і суду при відмові обвинувача від обвинувачення. У такому разі суд не має права вимагати від обвинувача обвинувальної активності (ст. 264 КПК України).

Змагальність судочинства дозволяє сторонам реалізувати повною мірою при розгляді кримінальної справи свої права і законні інтереси, відстоювати свою точку зору перед судом. Віднесення змагальності до числа засад кримінального судочинства окремі вчені іноді ставлять під сумнів. Так, О. Р. Михайленко вважає, що учасники процесу йдуть до суду не змагатися, а відстоювати власні інтереси. Засада – це правове положення, яке підлягає безумовному виконанню, а як же можна примусити сторони змагатися? Вважаємо, що обов'язковість засади змагальності проявляється не в імперативній настанові сторонам змагатися між собою під час провадження у кримінальній справі, а у приписі державним органам і посадовим особам, які здійснюють кримінально-процесуальну діяльність, забезпечити можливість дослідження обставин справи у визначених законом умовах змагальності сторін.

В англійському кримінальному процесі змагальність сторін полягає у чіткому розмежуванні функцій розслідування, збирання та надання доказів і функцій прийняття рішення у справі². Необхід-

¹ Удалова Л. Д. Кримінальний процес України : підручник / Л. Д. Удалова. – К. : Вид-во Палівода, 2007. – С. 47.; Кримінально-процесуальне право України : підручник / за заг. ред. Ю. П. Аленіна. – Х. : Одиссей, 2009. – С. 47.

² Скотинюк Я. Суть і правова природа змагальності сторін у кримінальному процесі України та Англії / Я. Скотинюк // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених : зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2009. – Ч. IV. – С. 203.

ність такого розмежування функцій ґрунтується на тому, що участь особи, яка приймає рішення в процесі збирання доказів негативно впливає на виконання покладеної на неї функції прийняття рішення. Змагальність в англійському кримінальному процесі є і *формою* і *принципом* процесу, нею пронизано процес з самого початку порушення кримінальної справи. Це має бути сприйнято українським кримінально-процесуальним законодавством. Відмінність змагальної форми кримінального процесу в Англії від форми кримінального процесу в Україні полягає в тому, що перевага віддається не стільки ініціативній діяльності правоохоронних органів, скільки самим громадянам: кримінальний процес починається з ініціативи потерпілого, а потім розгортається як суперечка між обвинувачем і обвинуваченим. Вирішальну роль для забезпечення реалізації принципу змагальності та визначення його суті мають обсяг і співвідношення прав сторін. Змагальний процес характеризується таким правовим статусом його основних учасників, який забезпечує виконання функцій обвинувачення, захисту і вирішення справи незалежними один від одного суб'єктами процесу.

На відміну навіть від Конституції РФ, відповідно до Конституції України змагальність та рівність сторін повинні забезпечуватися лише на судових стадіях кримінального судочинства. Це є не зовсім вірним, адже вказані принципи діють і на досудових стадіях процесу. Законодавче закріплення принципів змагальності та рівності сторін у кримінальному судочинстві не може зводитися тільки до Розділу 3 КПК України «Проведення справ у суді першої інстанції». Реалізація цих принципів повинна закладатися на більш ранніх стадіях провадження, тобто на стадії дізнання і досудового слідства, де створюються передумови для здійснення правосуддя. Маючи спільну кінцеву мету, досудове слідство і судовий розгляд кримінальних справ базуються на тих самих принципах і повинні розглядатися як одна система. Вимоги, що висуваються до правосуддя в аспекті захисту прав і свобод громадян, зумовлюють необхідність поширення судової влади і на правовідносини, які виникають у ході досудового слідства. Судовий контроль за діями і рішеннями органів розслідування є одним із найважливіших засобів захисту прав громадян, зміцнення законності і правопорядку.

Відповідно до ст. 38 КПК РФ слідчий є учасником кримінального судочинства зі сторони обвинувачення. Однак він все одно має збирати не лише докази, що підтверджують винуватість обвинуваченого (підозрюваного), а й докази, які спростовують його вину, тобто встановлювати обставини, які виправдовують особу, яка перебуває під слідством. Обвинувачений та його захисник мають право подавати свої докази, які навряд чи можуть бути обвинувальними. Саме в цьому вбачаємо порушення принципу рівності сторін та їх змагальності, бо слідчий одночасно має здійснювати своєрідну функцію захисту. Для його усунення вважаємо необхідним зняти зі слідчого обов'язок виявляти докази, які б виправдовували обвинуваченого (підозрюваного). Встановити в законі обов'язкову участь в розслідуванні кримінальної справи захисника та покласти на нього обов'язок збирати виправдовувальні докази. Для цього необхідно скасувати інститут відмови підозрюваного (обвинуваченого) від захисника¹. Діяльність прокурора як державного обвинувача має розширюватися на досудовому слідстві. Він повинен здійснювати не лише нагляд за законністю, але і порушувати кримінальну справу, притягувати особу як обвинуваченого та складати обвинувальний висновок, щоб повністю виконати функцію обвинувачення. Адже діяльність органу дізнання, слідчого по розслідуванню кримінальної справи – це допоміжна діяльність по здійсненню функції обвинувачення. Прокуратура України повинна функціонувати в рамках загальноєвропейської моделі, але з урахуванням історичної специфіки і особливостей сучасного розвитку України².

Так, в Молдові судово-правова реформа суттєво змінила роль і місце органів прокуратури в здійсненні правосуддя і забезпеченні вільного доступу населення в суди, захисту його інтересів відповідно до закону. З 1 липня 1995 р. був уведений принцип змагальності в суді, у зв'язку з чим введені суттєві зміни в цілу низку законів про

¹ Мотрич А. Змагальність та рівність сторін на досудовому слідстві за законодавством України та РФ / А. Мотрич // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених : зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2009. – Ч. IV. – С. 248–249.

² Сухонос В. В. Прокуратура в механізмі української держави: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / В. В. Сухонос. – О., 2009. – С. 33.

судово-правові органи (в КПК і в Закон Республіки Молдова «Про прокуратуру»). Стаття 29 останнього встановлює, що прокурор підтримує державне обвинувачення під час судового розгляду по всім кримінальним справам на основі «принципу» змагальності. Прокурор має рівні права і обов'язки з іншими учасниками процесу. Прокурор бере участь у дослідженні доказів, наводить нові, висвітлює свою позицію з приводу застосування закону і міри покарання щодо підсудного. Він зобов'язаний відмовитися від обвинувачення або змінити його, якщо в ході судового розгляду з'ясує, що дані слідства не підтверджують обвинувачення, яке пред'явлене підсудному. Тобто, прокурор повинен бути активним у процесі від початку до кінця, надавати докази, переконувати суд щодо своєї думки. В результаті змінилася роль і місце не тільки прокурора, але й самої судової інстанції¹.

Порушення засади змагальності вбачається і в тому, що обвинувачений та його захисник після завершення досудового слідства мають право ознайомитись з матеріалами кримінальної справи, в результаті чого їм стане відомо про всі докази та свідків, які підтверджують винуватість обвинуваченого. При цьому сторона захисту не знайомить обвинувачення із доказами, що підтверджують невинуватість обвинуваченого, і має право подати їх лише під час судового розгляду. З метою усунення вказаного недоліку необхідно встановити обов'язок сторони захисту по пошуку та наданню слідчому (дознавачу) доказів невинуватості підозрюваного (обвинуваченого), а також законодавчо зобов'язати слідчого (дознавача) приєднувати такі докази до матеріалів кримінальної справи. Існують й інші положення, які суперечать принципам змагальності та рівності сторін. З метою їх дотримання на досудовому слідстві необхідно привести їх у відповідність до цих засад.

У той же час аналіз змісту статей 4, 6, 22, 115, 131, 139, 141, 213 КПК України свідчить, що на слідчого покладено обов'язок одночасно виконувати протилежні за своїм змістом функції криміналь-

¹ Сухонос В. В. Прокуратура в механізмі української держави: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.10 / В. В. Сухонос. – О., 2009. – С. 33; Сазонов Б. А. Участие прокурора в суде в условиях состязательности и равенства сторон / Б. А. Сазонов // Прокурорская и следственная практика. – 1998. – № 2. – С. 98–106.

ного переслідування, захисту та вирішення справи по суті, що ускладнює досягнення мети досудового слідства. Слідчий не може одночасно ефективно виконувати зазначені функції. Перебування слідчих в структурі органів, на які покладаються завдання боротьби зі злочинністю, а також їх обов'язок порушувати кримінальні справи, формулювати й обґрунтовувати обвинувачення природно формує обвинувальний ухил досудового слідства, що суперечить функціональному призначенню слідчого.

В європейських країнах суб'єктом провадження слідчих дій є органи судової влади та прокуратури під судовим наглядом. Процесуальне керівництво прокурора досудовим слідством вступає у протиріччя за змістом процесуальної самостійності і незалежності слідчого. На це звертається увага в рішеннях Європейського суду з прав людини. У справах «Скоогстрьом проти Швейцарії» (1948) і «Хубар проти Швейцарії» (1990) зазначається, що слідчий не повинен одночасно виступати в ролі обвинувача. Можна погодитись, що єдиною процесуальною функцією слідчого має стати функція розслідування¹.

Отже слід реформувати процесуальну форму досудового розслідування, в якому слідчий мав би бути відомчо-адміністративно та процесуально незалежним і виконував би одну функцію – розслідування, як встановлення фактичних обставин кримінальної справи, що необхідно закріпити у проекті нового КПК України і в проекті Закону України «Про статус слідчого»². Характерні особливості процесуального статусу органів розслідування у змішаному і змагальному кримінальному процесі можуть бути використані з метою можливого використання позитивного досвіду при реформуванні *правового становища слідчого* в законодавстві України.

¹ Литвинчук О. І. Процесуальний статус слідчого в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. І. Литвинчук. – К., 2007. – С. 1; Клименко Н. І. Процесуальний статус слідчого в кримінальному процесі України в контексті європейського права / Н. І. Клименко // Вісн. МНТУ. – 2009. – № 3. – С. 106–110.

² Мотрич А. Змагальність та рівність сторін на досудовому слідстві за законодавством України та РФ / А. Мотрич // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених : зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2009. – Ч. IV. – С. 248–249.

Захист підозрюваного (обвинуваченого), підсудного здійснюють сам підсудний, його захисник або законний представник. Функція захисту на відміну від функції обвинувачення повинна мати універсальний характер від початку кримінального переслідування до моменту припинення останнього, а в подальшому вона продовжується або завершується залежно від розсуду суб'єктів сторони захисту. Доказова діяльність захисника-адвоката здійснюється у двох формах: а) у формі участі при проведенні слідчих (судових) дій та б) у формі самостійного збирання доказів та роботи з ними. На основі аналізу наукових напрацювань, законодавства та позицій науковців деяких зарубіжних держав (Франції, ФРН, США, РФ) слід ввести адвокатське розслідування як функціональний інститут кримінального судочинства, окремий від функції захисту і в межах його реалізації. Воно буде здійснюватися не поза досудовим слідством чи судовим розглядом справи, а виключно у зв'язку з цими провадженнями та в їх межах і лише в тих справах і в такому обсязі, в яких орган, що здійснює провадження у справі, допускає неповноту, однобічність або обвинувальний ухил, з метою усунення таких явищ та їх подолання¹.

Кримінальний процес є відкритою інформаційно-доказовою системою, тому адвокат вправі збирати будь-які докази, не заборонені законом та у будь-який спосіб (формі) за умови не порушення прав та законних інтересів інших осіб. Він вправі, максимально пристосовуючи свої дії до аналогічних слідчих дій, оглянути загальнодоступні місця, склавши про це протокол огляду, план, схему, здійснити фото-, відеозйомку як додатки до нього і в такому вигляді подати їх як докази слідчому (суду) тощо. Не заборонено захиснику-адвокату збирати самому докази або отримувати їх від підзахисних або інших осіб. Для збирання і закріплення доказів захисник вправі, а в необхідних випадках зобов'язаний залучити фахівців, у тому числі фахівців-криміналістів, щоб забезпечити належний рівень роботи з доказовою інформацією².

¹ Попелюшко В. О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. О. Попелюшко. – К., 2009. – 38 с.

² Там само.

При розгляді справи в суді функції обвинувачення, захисту і вирішення справи не можуть покладатися на той самий орган або на ту саму особу. В судовому засіданні беруть участь *сторона обвинувачення у кримінальній справі* (прокурор, потерпілий, цивільний позивач чи їх представники) і *сторона захисту* (підсудний, його захисник і законний представник, цивільний відповідач і його представник), які користуються рівними правами на заявлення відводів і клопотань, подання доказів, їх участь у дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом, виступ у судових дебатах, оскарження процесуальних рішень суду (п. 4 ч. 2 ст. 129 Конституції України, ст. 261 КПК України).

Розмежування основних процесуальних функцій пов'язане з реалізацією наступних основних правил: 1) здійснення кримінального переслідування тільки стороною обвинувачення; 2) забезпечення обвинуваченому права на захист; 3) здійснення правосуддя тільки судом¹. Вимоги про здійснення кримінального переслідування тільки стороною обвинувачення, тобто прокурором, а також потерпілим, цивільним позивачем та іншими представниками реалізується наступними шляхами:

– у кожному судовому розгляді повинен брати участь обвинувач-прокурор, за винятком випадків, зазначених у законі, або потерпілий, його представник (ст. 267 КПК України);

– суд не має обов'язку за власною ініціативою всебічно і повно досліджувати обставини справи (ст. 22 КПК України);

– настають певні правові наслідки у разі відмови обвинувача від обвинувачення у вигляді обов'язку суду закрити провадження в кримінальній справі, якщо потерпілий не бажає скористатися правом вимагати провадження розгляду справи і підтримувати обвинувачення (ч. 2 ст. 282 КПК України)². Державне обвинувачення в суді здійснює прокурор. Згідно зі ст. 267 КПК України у справах приватного обвинувачення, а також, якщо прокурор відмовиться підтримувати державне обвинувачення – його підтримує потерпілий або його представник.

¹ Удалова Л. Д. Кримінальний процес України : підручник / Л. Д. Удалова. – К. : Вид-во Палівода, 2007. – 352 с.; Кримінально-процесуальне право України : підручник / за заг. ред. Ю. П. Аленіна. – Х. : Одіссея, 2009. – С. 86.

² Там само.

На суд покладено обов'язок не тільки розглянути кримінальну справу і прийняти по ній рішення, але й, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, створити необхідні умови для виконання сторонами їхніх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав. Цей обов'язок суду реалізується шляхом надання йому активних повноважень з дослідження доказів і обставин справи, підтримання порядку під час судового засідання (ст. 271 КПК України).

Через правила змагальності суд не має змоги самостійно вирішувати питання про порушення кримінальної справи за новим обвинуваченням, відносно нової особи за фактом дачі завідомо неправдивих показань, неправильного перекладу і неправдивого висновку (статті 276–279 КПК України). Суд, відповідно до ст. 4 КПК України, зобов'язаний порушити справу тільки в межах своєї компетенції, яка визначена в ч. 1 ст. 27 і ч. 3 ст. 98 КПК України (про злочини, передбачені ст. 125, ч. 1 ст. 126 КК України і ст. 356 КК України щодо дій, якими заподіяно шкоду правам та інтересам окремих громадян). За своєю правовою природою порушення кримінальної справи є функцією кримінального переслідування, яка повинна здійснюватися органами і посадовими особами, визначеними законом, і не належить до судової діяльності по здійсненню правосуддя. Справу на додаткове розслідування суд може направити й за відсутності на те клопотання сторін (ст. 281 КПК України).

Зростає роль суду і у сфері збирання та дослідження доказів. Так, ст. 15 ЦПК України покладає на суд обов'язок, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, створювати необхідні умови для всебічного і повного дослідження обставин справи.

Суд не бере до уваги докази, які одержані з порушенням порядку, встановленого законом. Дослідження доказів відбувається в судовому засіданні. В процесі судового розгляду суд може витребувати докази по справі. Відповідно до ст. 137 ЦПК України у випадках, коли щодо отримання доказів у сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, є складності, суд за їх клопотанням зобов'язаний витребувати такі докази. Це може бути особливий правовий режим інформації, що має доказове значення, ігнорування законних вимог особи, яка клопотала про надання доказів, незадовільний стан здоров'я особи чи її віддалене місце проживання тощо. Підставою

для витребування доказів є заява зацікавленої особи, в якій має бути вказано, який це доказ, підстави витребування і обставини, які цей доказ може підтвердити. Витребування доказів відбувається за ухвалою суду. Вони направляються безпосередньо до суду. Суд може забезпечити докази шляхом допиту свідків, призначення експертизи, витребування та огляду доказів. Заява про забезпечення доказів розглядається судом, який слухає справу, а якщо позов ще не пред'явлено – місцевим загальним судом, у межах територіальної підсудності якого можуть бути вчинені процесуальні дії щодо забезпечення доказів.

Джерелом доказів у справі може бути висновок експерта, а тому суд з'ясовує обставини, що мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, призначає експертизу за *заявою осіб*, які беруть участь у справі. З власної ініціативи суд експертизу не призначає. Якщо сторони домовились про залучення експертами певних осіб, суд повинен призначити їх відповідно до цієї домовленості.

Отже закон (ст. 15 ЦПК України) покладає на суд обов'язок, зберігаючи об'єктивність і неупередженість створювати необхідні умови для всебічного і повного дослідження обставин справи. При переході активності *від суду до сторін*, суд, як і раніше повинен контролювати додержання прав при розгляді справи.

Слід виключити з КПК України ч. 6 ст. 16¹ «Суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, створює необхідні умови для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав» і ст. 296, яка передбачає ініціативу самого суду у витребуванні доказів. Реалізація в законі зазначеної пропозиції не сприяє повному залученню і дослідженню доказів і прийняттю правильного рішення у справі. У кримінальному процесі Англії сторони обвинувачення і захисту приходять у суд зі свідками, письмовими та іншими доказами. Їх представлення є підставою для постановлення виправдувального вироку через недоведеність провини підсудного, а при недостатності виправдувальних доказів – для залишення без уваги доказів захисту. Така система в Англії формувалась століттями і навіть на даний час існує багато проблем у наданні тими ж сторонами доказів суду. Про такі проблеми і виклика-

ні ними зміни свідчить, зокрема, сприйняття консервативним англійським кримінальним процесом такого процесуального принципу, як визнання вини обвинуваченим, що було взагалі несприйнятним раніше в кримінальному процесі Англії.

Суд зараз вільний (і це законодавчо закріплено відповідними статтями в КПК) від обов'язків, що не входять у його функції, зокрема від надання доказів у ході судового розгляду, порушення кримінальних справ у випадку встановлення злочину. Судово-правова реформа зобов'язує суд здійснювати правосуддя в рамках обвинувачення прокурора, уважно вислухати доводи сторін, надаючи можливість кожній з них в рамках закону надавати свої докази, аргументи, оцінити їх і на підставі цього винести свій вердикт – або виправдати обвинуваченого, або засудити. Як свідчить практика, суттєво підвищилась якість і судового процесу.

Отже все кримінально-процесуальне законодавство України має бути спрямоване на забезпечення незалежності суду, зміцнення законності, захисту прав громадян. Проте судова влада, вирішуючи питання забезпечення захисту прав і свобод особи, інтересів суспільства і держави, не може не спиратися в цій діяльності на всю правоохоронну систему.

Рассматривается состязательность как межотраслевой принцип уголовного процесса, его сущность и реализация на стадии дознания, досудебного следствия и во время рассмотрения дела суде.

It is examined controversy as inter-branch principle of criminal procedure, its essence and realization on the stage of inquest, pre-trial investigation and during consideration of case in the court.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ НАПрН України (протокол № 8 від 15 липня 2010 р.).
Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент
Н. В. Сібільова.*

УДК 343.14

Н. В. Глинська, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ІНСТРУМЕНТАРІЙ ОЦІНКИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ПРОКУРОРА

У статті розглянуті питання вимірювання ефективності кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора; розроблено розгорнуту систему показників указаної діяльності, що кореспондують низці локальних критеріїв її результативності.

Ключові слова: інструментарій, критерії, показники, якість, ефективність, кримінально-процесуальна діяльність, органи досудового розслідування, прокурор.

Важко переоцінити значення правильної та об'єктивної оцінки діяльності органів досудового розслідування як для належної її організації, так і для самих правозастосувачів, діяльність яких оцінюється. Разом із тим, чинна система такої оцінки містить низку недоліків, через що не можна адекватно відтворити результативність діяльності органів кримінального переслідування, а значить й оперативно реагувати на прогалини в їх діяльності. Хоча проблема виміру ефективності кримінально-процесуальної діяльності привертала та привертає увагу багатьох учених, на сьогодні немає єдиного цілісного підходу до її вирішення. Зумовлено це, на наш погляд, переважно плутаниною та невизначеністю в самому понятійному апараті, за допомогою якого здійснюється така оцінка. Вказана обставина зумовлює необхідність розробки відповідного інструментарію такої оцінки, а саме: в рамках необхідних та достатніх критеріїв (напрямів оцінки) передбачити систему показників, яка дозволила б визначити ефективність роботи органів досудового розслідування на кожному з виділених етапів, а потім оцінити ефективність провадження досудового розслідування по конкретній справі в цілому.

Перш за все слід наголосити на необхідності розмежування понять «критерій» та «показник» ефективності кримінально-процесуальної діяльності, оскільки вони не є тотожними. Термін «критерій» за своєю суттю є ознакою, спрямованістю, «вимірником» оцінки, в той час як «показник» означає «абсолютну чи відносну величину в такій ознаки, ступінь якості її становища». Власне, напрямів оцінки небагато, чого не можна сказати про показники – кількісна чи якісна характеристика практичної діяльності органів кримінального переслідування з позиції визначених напрямів її оцінки. У зв'язку з об'єктивною поліфункціональністю кримінально-процесуальної діяльності, існуванням низки часткових критеріїв, за якими оцінюється робота органів досудового розслідування та прокурорів на різних етапах, досить різноманітними та численними мають бути й відповідні показники. До системи показників ефективності діяльності органів кримінального переслідування включаються такі одиниці її виміру, які з різних боків (якісного та кількісного) відбивають діяльність цих органів. Якісні показники відбивають сутність явища або процесу в конкретних умовах місця й часу, кількісні – його розмір, відносну й абсолютну величину. Кількісні та якісні показники знаходяться у тісному взаємозв'язку, і лише їх об'єктивна єдність надає можливість адекватно оцінити ефективність діяльності відповідних органів. У той же час, якщо з кількісними показниками ситуація більш-менш визначена¹, то цього не можна сказати про систему параметрів оцінки діяльності з якісної сторони, яка майже зовсім не сформована через домінуючий ще з радянських часів виключно кількісний підхід до виміру. Отже розробка системи якісних показників є одним з основних методологічних завдань на шляху переходу до формування нової концепції оцінки діяльності, основним лейтмотивом якої має стати оцінка роботи за якісними показниками з урахуванням рівня повноти, всебічності та об'єктивності дослідження обставин учиненого злочину. І це зрозуміло, оскільки діяльність органів має оцінюватися перш за все з якісної сторони, оскільки саме якість є фундамен-

¹ Кількісні показники знаходять відбиття у звітах діяльності правоохоронного органу, його структурних підрозділів чи службових осіб (щомісячні, щоквартальні, щорічні) по виконанню покладених на них обов'язків, а також у довідках та інших документах.

том ефективності. Випадкова ефективність, яка досягнута всупереч дотриманню вимог закону кримінального процесу, не потрібна.

При формулюванні системи показників ми виходили з того, що формалізовані статистичні дані не в змозі бути єдиним джерелом інформації для надання адекватної оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування. Основними джерелами інформації для оцінки мають бути державна й відомча статистична звітність; акти прокурорського реагування на порушення законності при провадженні досудового розслідування, рішення, прийняті в порядку відомчого контролю, скарги та клопотання юридичних та фізичних осіб; подання прокуратури та окремі ухвали судів, довідки про рух кримінальної справи; довідки, складені прокурорами за результатом вивчення матеріалів кримінальних справ; результати аналітичного вивчення матеріалів розслідуваних кримінальних справ; результати вивчення громадської думки населення про діяльність того чи іншого органу кримінального переслідування.

Отже, ефективність діяльності органів досудового розслідування та прокурора слід визначати за допомогою відповідної математичної інтерпретації таких показників, що кореспондують виділеним локальним критеріям її результативності.

1. Виявлення злочинів

1.1. Повнота виявлення злочинів:

- дані щодо кількості зареєстрованих заяв, повідомлень про злочини;
- дані щодо характеру прийнятого рішення за результатами їх вирішення;
- дані щодо кількості випадків виявленого приховування злочинів від реєстрації.

1.2. Якість та своєчасність діяльності з виявлення злочинів.

1.2.1. Забезпечення законності при прийманні, реєстрації, перевірці чи вирішенні заяв та повідомлень про злочини:

- відсутність випадків відмови у прийнятті або *приховування від обліку* інформації (*індикатором* є дані щодо кількості прихованих злочинів);
- відсутність випадків фальсифікації матеріалів первинної перевірки;

– відсутність фактів фальсифікації матеріалів при прийманні, реєстрації, перевірці чи вирішенні заяв та повідомлень про злочини¹.

1.2.2. Забезпечення законності та обґрунтованості всіх видів рішень, що приймаються за результатом розгляду заяв та повідомлень про злочини:

– відсутність випадків скасування прокурором постанов про порушення кримінальної справи;

– відсутність випадків скасування прокурором постанов про відмову в порушенні кримінальної справи з одночасним порушенням кримінальних справ, направлених до суду, від загальної їх кількості;

– відсутність випадків скасування судом постанови органу дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи;

– відсутність випадків скасування судом постанов про відмову в порушенні кримінальної справи;

– кількість кримінальних справ, порушених за неякісно зібраними матеріалами дослідчої перевірки, що призвело до обґрунтованого їх закриття за реабілітуючими підставами.

1.3. Забезпечення реалізації прав та законних інтересів усіх зацікавлених осіб на дослідчому процесі, зокрема права на оскарження прийнятого рішення:

– своєчасне повідомлення зацікавлених осіб про порушення кримінальної справи (дотримання органом дізнання, слідчим, прокурором, суддею встановлених у ст. 98² КПК України строків направлення копії постанови про порушення справи особі, щодо якої порушено справу та потерпілому);

– вручення копії постанови про відмову в порушенні кримінальної справи зацікавленим особам та роз'яснення їм права на оскарження прийнятого рішення.

1.4. Дотримання строків на дослідчому провадженні:

– дотримання органом дізнання, слідчим, прокурором строків проведення перевірки заяв (повідомлень) про злочин;

¹ Кожен факт укриття злочину від обліку, прийняття незаконної постанови про відмову в порушенні кримінальної справи, в тому числі й шляхом фальсифікації, розцінюється як порушення законності (п. 3.1 наказу МВС України від 14 квітня 2004 р. № 400 «Про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах внутрішніх справ України заяв та повідомлень про злочини, що вчинені або готуються»)

– дотримання органом дізнання, слідчим, прокурором, судом строків винесення постанови про порушення кримінальної справи за фактом учинення злочину або щодо особи, яка вчинила злочин, чи постанови про відмову в порушенні кримінальної справи;

– дотримання органом дізнання, слідчим строку надання прокуророві копії про порушення кримінальної справи;

– дотримання органом дізнання, слідчим, прокурором, суддею строків вручення копії постанови про порушення справи особі, щодо якої порушено справу, та потерпілому.

2. Швидке та повне встановлення обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі

2.1. Результативність.

Із загальної кількості розслідуваних кримінальних справ:

а) кількість закінчених провадженням справ, направлених прокурору з обвинувальним висновком, постановою про направлення справи до суду для звільнення особи від кримінальної відповідальності, закриття справи у порядку, передбаченому ст. 7³ КПК України, або з постановою про застосування примусових заходів медичного характеру;

б) кількість закритих провадженням справ;

в) кількість *зупинених* провадженням справ.

2.2. Якість встановлення обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі:

– кількість (питома вага) справ, повернутих на додаткове розслідування;

– кількість справ, по яким прокурором змінено початкове обвинувачення в порядку ч. 2 ст. 231 КПК;

– кількість випадків складання прокурором нового обвинувального висновку (ст. 230 КПК).

2.3. Якість складання процесуальних рішень (визначається стосовно всіх (вихідних, проміжних та підсумкових) процесуальних рішень, прийнятих органом досудового розслідування та прокурором на досудовому провадженні).

2.3.1. Відповідність процесуального рішення вимогам закону щодо його форми, зокрема:

– зазначення найменування, дати та місця його складання;

– наявність в ньому необхідних підписів;

- відсутність виправлень (якщо є виправлення – обговорення них);
- наявність у ньому вступної, описово-мотивувальної та резолютивної частин;
- прийняття рішення належним суб'єктом;
- погодження прийнятого рішення у випадках, встановлених у законі, з начальником слідчого відділу чи прокурором.

2.3.2. Відповідність процесуального рішення вимогам закону щодо його змісту, зокрема:

- наявність в процесуальному рішенні фактичного та нормативного обґрунтування, тобто наведення в описово-мотивувальній його частині а) сукупності доказів та взаємопов'язаних з ними доводів, що підтверджують правильність прийнятого рішення; б) посилань на відповідні норми матеріального та процесуального законодавства.

- вказівка в резолютивній частині процесуального рішення порядку та строків його оскарження.

Основним *індикатором* показника якості прийнятих процесуальних рішень є дані щодо кількості *скасованих рішень слідчого про:*

- спрямування розслідування кримінальної справи (спрямування кримінальної справи за підслідністю; об'єднання кримінальних справ; виділення матеріалів кримінальної справи в окреме провадження; зупинення та закриття провадження);
- обрання чи зміну запобіжного заходу;
- проведення окремих слідчих дій;
- допуск та притягнення фізичних і юридичних осіб для участі по справі.

2.4. Законність діяльності органів досудового розслідування під час встановлення фактичних обставин справи:

- відсутність випадків відсторонення слідчих від ведення розслідування через допущені порушення закону;
- відсутність випадків винесення судом окремих ухвал за фактами порушень прав громадян та інших порушень закону, допущених при провадженні дізнання та досудового слідства.

2.5. Дотримання процесуальних строків при провадженні досудового розслідування:

– дані про кількість справ, провадження в яких було завершено понад строки, що визначені процесуальним законом, з них кількість (процентним відсотком) справ:

– розслідуваних у строки понад 2 місяці (із загальної кількості закінчених справ у строк понад 2 місяці з дня встановлення особи, яка вчинила злочин, виділяються справи, які закінчені в такі строки: до 3-х місяців; від 3-х до 6-ти місяців; понад 6 місяців до 1 року; понад 1 рік);

– розслідуваних без продовження строків;

– дані про кількість нерозслідуваних кримінальних справ, у т. ч. зі встановленими особами, які розслідуються понад встановлені терміни на кінець звітного періоду;

– відсутність випадків прийняття поточних процесуальних рішень поза межами строків, установлених у кримінально-процесуальному законодавстві.

3. Встановлення особи, винної у вчиненні злочину

3.1. Результат:

– кількість обвинувачених по справам, направленим прокурору з обвинувальним висновком;

– кількість осіб, виправданих судом чи щодо яких справу закрито за реабілітуючими підставами.

3.2. Якість діяльності органів досудового розслідування із встановлення особи, винної у вчиненні злочину.

3.2.1. Обґрунтованість актів обвинувачення.

3.2.1.1. Обґрунтованість постанови про притягнення особи як обвинуваченого.

3.2. 1.2. Обґрунтованість обвинувального висновку.

3.2.2. Своєчасність пред'явлення обвинувачення:

– відсутність випадків порушення строку пред'явлення обвинувачення, встановленого ст.133 КПК.

3.2.3. Стабільність початкового обвинувачення:

– збіг фабули обвинувачення, сформульованої в постанові про порушення кримінальної справи за фактом учинення злочину, з фабулою обвинувачення, викладеною в обвинувальному висновку;

– збіг фабули обвинувачення, сформульованої в постанові про притягнення особи як обвинуваченого з фабулою обвинувачення, викладеною в обвинувальному висновку;

– відповідність вироку суду позиції державного обвинувача щодо об'єму та кваліфікації обвинувачення, що ставиться підсудному.

4. *Забезпечення прав та законних інтересів учасників процесу*

Загальні показники (щодо всіх учасників процесу)

4.1. *Забезпечення права учасників процесу на предметне оскарження прийнятих процесуальних рішень:*

– оголошення прийнятих рішень учасникам процесу в передбачених законом випадках;

– своєчасне вручення копій процесуальних рішень учасникам процесу в передбачених законом випадках.

4.2. *Своєчасне допущення до справи учасників процесу.*

4.3. *Якість вирішення клопотань, заявлених учасниками процесу в ході провадження по справі:*

– відсутність випадків немотивованої відмови в задоволенні клопотань учасників процесу про: доповнення досудового слідства; зміну кваліфікації злочину; закриття справи; виконання будь-яких слідчих дій чи прийняття процесуальних рішень, забезпечення прав та законних інтересів особи, яка подала клопотання, чи особи, яку він представляє, тощо;

– у разі повторної заяви учасником процесу клопотання, аналогічного тому, у задоволенні якого йому було відмовлено слідчим, на наступних етапах провадження по справі відсутність випадків його задоволення;

– відсутність у справі невирішених клопотань;

– відсутність випадків вирішення клопотань у строк більше трьох діб, установлених ст. 129 КПК.

4.4. *Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві:*

– відсутність випадків задоволення прокурором чи судом скарг осіб, перелічених у ст. 52¹ КПК, на постанову органу дізнання або слідчого про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування;

Показники щодо підозрюваного та обвинуваченого

4.5. Забезпечення прав підозрюваного та обвинуваченого на захист:

– забезпечення підозрюваного, обвинуваченого допомогою захисника в усіх передбачених у законі випадках, зокрема у випадках обов'язкової участі захисника;

– пред'явлення обвинувачення у присутності захисника;

– пред'явлення обвинувачення і матеріалів розслідування для ознайомлення;

– з'ясування стану фізичного та психічного здоров'я обвинуваченого;

– забезпечення права користуватися рідною мовою чи мовою, якою він володіє, і допомогою перекладача (переклад обвинуваченому, який не володіє мовою судочинства, всіх основних процесуальних документів на його рідну мову; наявність на кожному листі протоколу допиту такої особи підпису перекладача);

– врахування позиції підозрюваного, обвинуваченого при визначенні меж дослідження обставин кримінальної справи (чи з'ясовано та перевірено в обвинуваченого його алібі; які докази на його підтвердження він може надати; допит особи у повному обсязі пред'явленого обвинувачення);

– відсутність випадків суттєвого порушення права на захист (допущення участі у справі одного захисника для захисту двох обвинувачених, між показаннями яких є суттєві протиріччя; необгрунтованої заміни захисників, допущених до справи, тощо).

4.6. Законність та обгрунтованість затримання:

– кількість затриманих відповідно до статей 106, 115 КПК;

– кількість осіб, яких звільнено безпосередньо слідчим або органом дізнання, без внесення за згодою прокурора подання до суду в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 165² КПК (у зв'язку з: не підтвердженням підозри щодо вчинення злочину; недоцільністю застосування до затриманого запобіжного заходу у вигляді взяття під варту; закінченням установленого законом строку затримання);

– доброякісність протоколів затримання (вказівка точного часу (день, година, рік, місяць), підстав та мотивів затримання);

- вручення затриманому копії протоколу затримання з переліком його прав та обов'язків;
- відсутність постанови суду про визнання затримання незаконним у порядку ч. 8 ст. 106 КПК.

4.7. Законність та обґрунтованість застосування запобіжних заходів.

4.7.1. Законність та обґрунтованість подань органів досудового розслідування та прокурора про застосування щодо підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді взяття під варту чи продовження строків тримання під вартою:

- відсутність постанов суду про відмову в обранні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту чи про відмову в продовженні строку тримання під вартою, які були залишені без зміни судом апеляційної інстанції в разі їх апеляційного оскарження);

- наведення в поданні слідчого про застосування щодо підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді взяття під варту конкретних доказів та аргументів, що підтверджують висновок про неможливість забезпечення належної поведінки такої особи в разі її залишення на волі до вирішення справи по суті.

4.7.2. Законність та обґрунтованість постанов органів досудового розслідування та прокурора про застосування щодо підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу, не пов'язаного із взяттям під варту:

- відсутність випадків скасування відповідних постанов органів досудового розслідування в результаті їх оскарження чи в порядку прокурорського нагляду;

- наведення в постанові конкретних доказів та аргументів, що підтверджують реальність існування хоча б однієї з обставин, перелічених у ч. 2 ст. 148 КПК

5. *Виявлення та усунення причин й умов, що сприяли вчиненню злочину*

5.1. Активність слідчих щодо винесення подань:

- дані щодо співвідношення кількості кримінальних справ, розслідуваних слідчим, по яким внесено подання, до загальної кількості розслідуваних злочинів.

5.2. Результативність подань:

– дані щодо кількості внесених слідчими подань про усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів, у порядку ст. 23¹ КПК України, та кількості подань, за якими на кінець звітного періоду не отримано в установлений (місячний) строк відповіді про вжиті заходи.

5.3. Якість подання:

– вказівка в поданні на конкретні заходи до усунення обставин, що сприяли вчиненню злочину;

– обґрунтованість подання слідчого про усунення обставин, що сприяли вчиненню злочину (наведення в поданні фактичних даних, які всебічно та повно встановлюють причини й умови, що сприяли вчиненню злочину);

– своєчасність внесення подання (відсутність випадків винесення подання після закінчення досудового розслідування та пред'явлення обвинуваченому та іншим учасникам матеріалів кримінальної справи для ознайомлення).

6. Забезпечення відшкодування шкоди, завданої злочином громадянам, юридичним особам і державі, та виконання вироку в частині конфіскації майна

6.1. Правильність визначення органом досудового розслідування характеру та обсягу завданих злочином збитків:

– збіг даних щодо характеру та розміру шкоди, завданої злочином, установлених органом досудового розслідування, із сумою відшкодування матеріальної та моральної шкоди за рішенням суду, що набуло законної сили.

6.2. Якість діяльності органу досудового розслідування щодо вжиття заходів забезпечення цивільного позову:

– правильне та своєчасне визначення кола осіб, які несуть відповідальність за заподіяну шкоду (визнання конкретної особи цивільним позивачем);

– розшук викрадених у результаті злочинного діяння матеріальних цінностей та повернення їх власнику;

– виявлення всіх можливих джерел відшкодування збитків;

– своєчасність опису й накладення арешту на майно та вклади обвинуваченого, підозрюваного чи осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії;

– суми, добровільно погашені як до порушення справи, так і в процесі слідства, вилучені гроші і цінності для забезпечення відшкодування збитків.

7. Створення необхідних умов для правильного та своєчасного розгляду справи судом

7.1. Недопущення прокурором спрямування до суду справ із наявними в них процесуальними помилками:

- відсутність випадків повернення справ прокурору в порядку ст. 249¹ КПК;
- відсутність випадків відкликання справ прокурором у порядку ст. 232 КПК.

7.2. Правильне визначення органом досудового розслідування кола осіб, які підлягають виклику до судового засідання:

- відсутність випадків зміни переліку осіб, які підлягають виклику до судового засідання прокурором (в порядку ст. 229 КПК);
- відсутність випадків зміни переліку осіб, які підлягають виклику до судового засідання, судом у порядку підготовки справи до судового розгляду (в порядку ст. 253 КПК).

Запропонована система показників при відповідній їх математичній інтерпретації¹ надає достатню можливість для аналізу якості та ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора як по конкретній кримінальній справі (через кількісно-якісну характеристику процесу формування результату конкретного розслідування), так і діяльності кожного працівника за конкретний період (місяць, квартал, півріччя, рік) чи сукупної діяльності указаних органів у районі, місті, області тощо.

Поетапна оцінка діяльності органів за системою показників дозволить контролюючим та наглядовим органам приймати ефективні управлінські рішення по застосуванню заходів усунення виявлених недоліків. У той же час слід зазначити, що органи дізнання, слідчі та прокурор діють у стадіях, що передують кінцевому вирі-

¹ Розробка відповідної методики, призначеної для оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування за системою виділених критеріїв, є окремим самостійним завданням та не входить у рамки даного дослідження. Оцінка не тільки результату, але й якості шляху до нього уявляє собою досить складне завдання для відповідної кількісної оцінки та потребує подальшої розробки з використанням знань інших наук.

шенню справи по суті. Звідси їх відсотковий внесок у досягненні загального результату уявляється можливим виділити лише з певним ступенем умовності, оскільки існує безліч чинників, що в змозі звести на нуль результативність їх діяльності в досудовому провадженні. Це означає, що оцінка їх діяльності може відбуватися ізольовано від результатів вирішення конкретної справи по суті.

В статье рассмотрены вопросы измерения эффективности уголовно-процессуальной деятельности органов досудебного расследования и прокурора; сформулирована развернутая система показателей этой деятельности, коррелирующих соответствующим локальным критериям ее результативности

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ НАПРН України (протокол № 4 від 19 квітня 2010 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор
В. С. Зеленецький.*

УДК 343.18

О. М. Титаренко, начальник територіального управління державної судової адміністрації в Харківській області, м. Харків

ЩОДО ПЕРСПЕКТИВИ РОЗШИРЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОКАРАНЬ, АЛЬТЕРНАТИВНИХ ПОЗБАВЛЕННЮ ВОЛІ, ЯК ПЕРЕДУМОВА РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена питанням реформування судової системи в Україні. Обґрунтовуються та викладаються конкретні пропозиції щодо розширення судової практики застосування покарань, альтернативних позбавленню волі.

Ключові слова: *реформування судової системи; покарання, альтернативні позбавленню волі; апробація; ув'язнення.*

З проголошенням державної незалежності України докорінно змінилася судова система в країні. Відбувся перехід від командно-адміністративної до демократичної форми управління. Процеси, що відбуваються в Україні по реорганізації і демократизації економічного і політичного життя нашої держави, ставлять на порядок дня завдання правового забезпечення удосконалення суспільних відносин, зміцнення законності і правопорядку, успішне вирішення яких без докорінних змін чинного законодавства практично уявити неможливо. По суті йдеться про перехід соціальної системи в якісно новий стан, що не може бути здійснений без скасування застарілих норм, що гальмують суспільний розвиток, прийняття нових та внесення змін до чинних, з тим, щоб вони були здатні сприяти суспільному оновленню.

Необхідність реформування судової влади в країні постала від часу проголошення суверенності й незалежності Української держави, початку процесу реального забезпечення прав і свобод людини і громадянина, затвердження верховенства права в суспільному житті.

Основу судової влади в Україні складають судові органи, які різняться за компетенцією та юрисдикцією, але всі мають одне призначення – захист прав і свобод громадян, конституційного ладу,

національної безпеки, територіальної цілісності, дотримання законності й справедливості в суспільстві. При цьому забезпечення реалізації передбачених Конституцією України прав і свобод людини і громадянина складає головний зміст діяльності органів судової влади. Конституція гарантує право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

На сучасному етапі відбувається пошук місця судової системи в контексті загальної державно-правової реформи. В державі та суспільстві відбувається досить гостра дискусія про практичне оновлення судової системи. Саме тому, актуальність теоретичних і практичних питань, пов'язаних з необхідністю подальшого розвитку та вдосконалення судової системи України, є очевидною. Так, концептуальні засади, напрями й тенденції еволюції судової влади стали об'єктом дослідження таких учених, теоретиків та практиків, як: Я. Зейкан, С. Ківалов, О. Костенко, В. Маляренко, Д. Притика та багатьох інших. Сучасні вітчизняні вчені, практикуючі судді однак є в тому, що на сьогоднішній день існує нагальна потреба ефективного реформування всіх ланок судової системи України, відмінність поглядів полягає лише в обранні певного методу такого реформування.

Згідно з відкритою аналітичною запискою «Функціонування судової гілки влади: проблеми та шляхи підвищення ефективності», що була підготовлена Відділом стратегій розвитку політичної системи Національного інституту стратегічних досліджень України і поширена у відкритих джерелах інформації, основні порушення в діяльності судів можна умовно розподілити на три види:

- 1) недотримання строків розгляду справ;
- 2) невиконання норм про звільнення від кримінальної відповідальності;
- 3) незадовільна якість розгляду справ судами першої інстанції.

Серед причин зазначених порушень слід назвати наступні:

- відсутність чітких обґрунтованих напрямів реформування судової системи;
- недостатнє фінансування;

- перевантаження судів;
- відсутність умов для забезпечення Верховним Судом України однакового застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції;
- недоступність правосуддя;
- неефективний механізм виконання судових рішень;
- недосконалість системи формування суддівського корпусу та механізму дисциплінарної відповідальності суддів.

На сьогодні усі зазначені проблеми здавалося б суто судової системи України мають досить негативний економічний та соціальний вплив на життя українського суспільства. У спадок від тоталітарного минулого Україні залишилася економічно нерентабельна, соціально програшна система виконання покарань та вельми недосконалий кримінальний кодекс (звичайно, були спроби деякого реформування цього нормативного документа в сучасній Україні, але вони не принесли позитивних результатів). Судове засудження та ізоляція людини від суспільства і досі є домінуючою формою покарання навіть за дрібні правопорушення. У той же час судді звільняють від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям або у зв'язку з примиренням потерпілого з особами, які вчинили тяжкі злочини та злочини середньої тяжкості (окремі суди звільняють від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки осіб, які вчинили навіть тяжкі та особливо тяжкі злочини), хоча таке право у судді виникає лише щодо осіб, які скоїли невеликий злочин.

Кримінальний кодекс та ув'язнення є невід'ємним атрибутом будь-якого суспільства впродовж усієї історії існування людства: з появою перших держав виникли правовідносини, які регламентували, що таке «добре» і що таке «погано», і що людині за «погано» може бути. За даними громадських організацій та ЗМІ сьогодні біля 9 млн громадян України мають особистий в'язничний досвід, тобто відбували покарання або тривалий час були під слідством (в середньому до 18 місяців). На кожні 100 громадян України 12 відбували покарання в місцях позбавлення волі строком (у середньому) 4–4,5 роки. Але оскільки визнати людину винною може лише суд, сучасне кримінальне законодавство можна сміливо назвати «машиною для вироблення ув'язнених».

У 2009 р. місцевими судами м. Харкова та Харківської області було засуджено 9391 особу, у тому числі: за злочини невеликої тяжкості – 1539 осіб, середньої тяжкості – 4614, тяжкі злочини – 2919, особливо тяжкі злочини – 319, за злочини, вчинені неповнолітніми, – 516, злочини, вчинені в складі організованих груп, – 49 осіб. Із загальної кількості засуджених призначено покарання у виді позбавлення волі на певний строк до 2122 осіб, а саме: за злочини проти життя та здоров'я – 236; за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості – 38; за злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина – 5; за злочини проти власності – 1049; за злочини у сфері господарської діяльності – 6; за злочини проти громадської безпеки – 45; за злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту – 96; за злочини проти громадського порядку та моральності – 74; за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення – 508; за злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян – 2; за злочини у сфері службової діяльності – 3; за злочини проти правосуддя – 44.

Винесення вироків по справам за вчинення невеликої та середньої тяжкості злочинів, що передбачають ув'язнення людини, є економічно, аксіологічно та соціально необґрунтованим. Якщо підрахувати з економічної точки зору, то утримання, наприклад, однієї особи в СІЗО обходиться державі в 35 грн на добу. У 2009 р. через 32 СІЗО України пройшло майже півмільйона людей (близько половини з яких були звільнені із СІЗО за станом здоров'я або через відсутність складу злочину). Це забрало з кишені суспільства чималі гроші та зруйнувало не одну людську долю.

З соціальної точки зору, в'язниця – це поховання особистості людини (звичайно, можна навести приклади, що люди зберігають свою честь і гідність навіть і в тих страшних умовах, але у будь-якому разі саме перебування людини за ґратами спотворює її внутрішній світ, позбавляє чи пригнічує смак до життя, руйнує систему цінностей тощо). Також не можна забувати і про упередженість щодо тих, хто був під слідством або за ґратами, з боку українського суспільства.

Аксіологічна деградація людини від ув'язнення також не потребує особливих доказів. На сьогодні 90 % тих, хто потрапляє в установи, не володіють жодною робітничою професією або втратили професійні уміння і навички внаслідок довгого непрацевлаштування. В середньому 65–70 % засуджених під час відбування покарання фактично є непрацевлаштованими (а, отже, втрачають уміння і навички, пов'язані з основною професією). Суспільство, в свою чергу, втрачає освічених, дієздатних працівників, які б могли приносити реальну користь суспільству (особливо це стосується представників гуманітарних та творчих спеціальностей, адже, як говорить прислів'я, «від суми та від тюрми не зарікаються») і за ґратами може опинитися представник будь-якого соціального прошарку та рівня освіти). На жаль, сьогодні Державна кримінально-виконавча система України не в змозі забезпечити систему підвищення кваліфікації ув'язнених, забезпечити їм можливість набуття ними соціально потрібних професій чи просто зберегти ментальний та психічний потенціал засуджених.

Позитивним зрушенням в діяльності судової системи України останнім часом можна вважати поширення судової практики застосування покарань, альтернативних позбавленню волі¹. Європейська спільнота розглядає заходи, альтернативні ув'язненню, як основні заходи покарання, які повинні застосовуватися в першу чергу. До позбавлення волі рекомендується вдаватися тільки у виняткових випадках. Причому, міжнародні стандарти не пропонують вичерпний перелік альтернативних санкцій, а відкривають можливість для індивідуального підходу законодавця в кожній конкретній країні. Суспільство повинне усвідомити переваги альтернативних санкцій, які дозволяють коригувати поведінку правопорушника без позбавлення волі, залишити людину в суспільстві і надати можливість свідомо довести своє виправлення, не втративши при цьому соціально корисні і родинні зв'язки.

Пробація (від англ. probation – випробування) – це порівнянно «молода», але ефективна концепція поведінки зі злочинцями, іс-

¹ Див.: Маляренко В. Т. Гуманізація кримінального покарання [Електронний ресурс] / В. Т. Маляренко // Вісн. Центру суддів. студій. – 2004. – № 2–3. – С. 3–5. – Режим доступу: http://probation.at.ua/_ld/0/4_16_Vesnik_2.pdf; Закалюк А. П. Ідеї гуманізму і сучасна практика кримінальних покарань / А. П. Закалюк // Там само. – С. 10–15.

торичний розвиток якої почався в XIX столітті у Великобританії та США. Виникнення пробації було обумовлено певними соціально-економічними і культурними тенденціями. Ринкові відносини, розвиток промисловості, концентрація населення в містах обумовлювали пошук нових підходів у профілактиці та протидії злочинності. У той час реформи у сфері пенітенціарної системи базувалися на ідеях гуманізму. Питання боротьби зі злочинністю стали розглядатися у поєднанні з необхідністю покращення соціальних умов та створення ефективних соціальних служб для певних категорій населення. Суть пробації полягає у встановленні певних обмежень і обов'язків, що покладаються судом на правопорушника в цілях його соціальної реабілітації¹. Крім того забезпечуються заходи, спрямовані на надання різних видів допомоги піднаглядній особі. Служба пробації існує в більшості країн Європи, де співвідношення засуджених до позбавлення волі і осіб, які знаходяться під контролем служби пробації, складає 1 : 2.

В Україні для держави утримання однієї особи за ґратами є в 27 разів дорожчим, порівнюючи з альтернативними видами покарань. Як вже було зазначено, у 2009 р. місцевими судами м. Харкова та Харківської області було засуджено 9391 особу і лише до 1664 осіб застосовувалися альтернативні позбавленню волі види покарання: обмеження волі – до 196 засуджених; арешт – до 218; виправні роботи – до 28; громадські роботи – до 299; штраф – до 923.

Спрямування виконання альтернативного вироку на благоустрій міст, доріг, селищ, окремих районів і об'єктів культурно-економічної діяльності при мінімальних затратах з місцевих бюджетів, дасть можливість виконувати великі обсяги соціально корисних робіт мінімальним коштом (наприклад, тільки за 2009 р., при мінімальному використанні потенціалу кримінально-виконавчої інспекції, до державного бюджету України було перераховано 10 млн грн за участь засуджених у ліквідації наслідків стихійного лиха, розчистку старих гирл малих річок задля відновлення природної дренажної

¹ Див.: Проект Закону України «Про пробацію»: концепція, структура та спрямованість [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://probation.at.ua/news/proekt_zakonu_ukrajini_pro_probaciju_koncepcija_struktura_ta_sprjamovannist/2009-11-09-33

системи українських земель, прибирання вулиць, парків, цвинтарів тощо).

Безумовно, що необхідність змін, спрямованих на збільшення довіри суспільства до судової системи, – це цілком обґрунтоване завдання нинішнього етапу судово-реформаторського руху в Україні. Реформування судової системи не повинне стати просто структурною реформою, необхідним акцентом реформування мусить стати суспільне розуміння суті проблем. Виховання в суспільстві адекватного праворозуміння й чітке застосування норм чинного законодавства – це першооснова якісних змін, а орієнтація судової системи на розширення судової практики застосування покарань, альтернативних позбавленню волі, за невеликої та середньої тяжкості злочини – об'єктивна необхідність та соціальне замовлення держави в цей складний період виходу зі світової економічної кризи та реформування нашої держави. Тому призначення у вирокі покарання, альтернативного позбавленню волі, має стати не приємним виключенням з правил, а свідомим спрямуванням в діяльності суддів, які повинні не лише покарати того, хто скоїв злочин, але і подбати про його подальшу соціальну долю, зберегти людину для родини та країни.

Статья посвящена вопросам реформирования судебной системы в Украине. Обосновываются и излагаются конкретные предложения относительно расширения судебной практики применения наказаний, альтернативных лишению свободы.

The article is devoted to the questions of reformation of the judicial system in Ukraine. Concrete suggestions are grounded and laid out in relation to expansion of judicial practice of application of punishments, alternative imprisonment.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ НАПРН України (протокол № 7 від 8 липня 2010 р.).
Рецензент – кандидат юридичних наук **Н.В. Глинська**.*

УДК 343.985

В. М. Шевчук, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ФУНКЦІЇ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ: НАУКОВІ ПІДХОДИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Досліджуються актуальні проблеми функцій тактичних операцій, аналізуються наукові підходи до визначення поняття функцій тактичних операцій та їх різновидів, пропонуються перспективні напрями дослідження функцій тактичних операцій та їх змісту.

Ключові слова: тактична операція, тактичний прийом, функція, функція тактичної операції.

У теорії криміналістики проблема функцій тактичних операцій при розслідуванні злочинів залишається дискусійною. У криміналістичній літературі ці питання розглядаються дещо фрагментарно або в порядку постановки проблеми.

Вперше у криміналістиці функції тактичних операцій досліджував А. В. Дулов, який зазначив, що при розробці тактичної операції потрібно враховувати і функціональну підструктуру – певну залежність, сукупність функцій, які виконуються при реалізації даних тактичних засобів. Виділення технологічної підструктури забезпечує ретельне і глибоке вивчення проблем взаємодії між різними особами, які беруть участь у проведенні тактичної операції. Кожний тактичний засіб реалізується через дії людей – функції при проведенні тактичної операції. Неоднаковий зміст цих функцій¹. Разом із тим, автор не називає конкретні функції тактичних операцій та не розкриває їх змісту. Розглядаючи функції таких тактичних засобів, він пов'язує їх з діяльністю учасників тактичної операції, при цьому зауважує, що доцільно так побудувати структуру тактичних операцій, щоб найбільша кількість її учасників наділялась функціями не тільки проведення дій, але й прийняття рішень, правильність

¹ Див.: Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. – Минск : Изд-во БГУ, 1979. – С. 92–96.

яких уже контролюється слідчим, який має право або погодитись із запропонованим рішенням, або прийняти інше¹.

Досліджуючи деякі питання перспектив розвитку теорії тактичних операцій, В. І. Шиканов у 1983 р. вказав на актуальність та необхідність дослідження функцій тактичних операцій як одного із найбільш перспективних напрямів розробки концепції тактичних операцій у криміналістиці. У зв'язку з цим автор зазначає, що функції тактичних операцій багатогранні. Це і засіб організації діяльності слідчого з урахуванням вимог криміналістичної праксеології. Це і форма співробітництва слідчого з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ. Це, нарешті, і надійний засіб, призначений оптимізувати процес розслідування злочинів на основі останніх досягнень системології, пов'язаної з сучасним етапом науково-технічної революції².

Досить своєрідним, на наш погляд, є визначення функцій тактичних операцій. Функції тактичних операцій розглядаються як «засоби» та «форми» прояву таких тактичних засобів, через їх властивості, як один із аспектів, сторін розглядуваної категорії. Очевидно, таке розуміння у повній мірі не відображає правильне розуміння сутності, природи та поняття функцій тактичних операцій.

Таке розуміння розглядуваної категорії підтримує й О. Є. Михальчук, який указує, що функції тактичних операцій розглядаються у криміналістиці широко і багатоаспектно. Останні виступають уже не тільки як засіб вирішення тактичного завдання загального або менш загального плану. Зокрема, розглядають як: 1) засіб реалізації методів розслідування (А. В. Дулов, Г. А. Мурадова); 2) засіб (і форма) взаємодії слідчого з органом дізнання, державними установами і організаціями, окремими громадянами (І. Ф. Герасимов, А. В. Дулов, В. І. Шиканов); 3) засіб організації діяльності слідчого з урахуванням вимог криміналістичної праксеології (В. І. Шиканов); 4) засіб оптимізації і алгоритмізації процесу розслідування (Г. Г. Доспулов, А. В. Дулов, В. І. Шиканов); 5) засіб реалізації тактичних

¹ Див.: Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. – Минск : Изд-во БГУ, 1979. – С. 93.

² Див.: Шиканов В. И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений / В. И. Шиканов. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1983. – С. 45.

і стратегічних рішень (М. П. Яблоков); 6) організаційний і тактичний засіб ліквідації протидії з боку правопорушників (А. В. Дулов); 7) засіб і міра оцінки «комплексів трудових затрат слідчого» (Б. Г. Кульчицький); 8) особливий прийом вирішення окремих паралельних завдань розкриття і розслідування (А. Д. Трубачов); 9) не тільки засіб, але й процедура вирішення конкретного тактичного завдання (В. Є. Корноухов); 10) найбільш раціональна форма використання сил і засобів правоохоронних органів (В. І. Шиканов); 11) засіб забезпечення з'ясування певної обставини чи обставин, які мають значення для справи (В. О. Образцов, В. Б. Ястребов); 12) засіб забезпечення найбільш ефективних результатів по збиранню доказів і оперуванню ними (Є. П. Іщенко); 13) засіб підвищення ефективності планування розслідування (Б. Г. Кульчицький) тощо¹.

У своїх роботах М. Є. Мерецький, обґрунтовуючи концепцію вчення про окрему теорію оперативно-тактичних комбінацій у розслідуванні злочинів, вказує на *регулюючу* функцію при усуненні конфліктів, які виникають при взаємодії правоохоронних органів².

Криміналістичні операції, на думку І. М. Комарова³, виконують *інформаційно-пізнавальну, конструктивну, організаційну та регулятивну* функції. Автором зазначається, що вказані функції відображають закономірності збирання, дослідження та оцінки із системи криміналістичної характеристики злочинів і криміналістичної характеристики їх розслідування необхідної кримінально-значущої інформації, її використання у досудовому провадженні, що дає

¹ Див.: Михальчук А. Е. Тактические комбинации при производстве следственных действий / А. Е. Михальчук ; под ред. В. В. Степанова. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – С. 25.

² Див.: Мерецкий Н. Е. Применение оперативно-тактических комбинаций в расследовании преступлений : монография / Н. Е. Мерецкий. – Хабаровск : Дальневост. юрид. ин-т МВД РФ, 2000. – 314 с.; Він же. Применение оперативно-тактических комбинаций в раскрытии и расследовании преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Н. Е. Мерецкий. – М., 2000; Він же. Криминалистика и оперативно-тактическая комбинация : науч.-практ. пособие / Н. Е. Мерецкий. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 289–301.

³ Див.: Комаров И. М. Криминалистические операции в досудебном производстве : монография / И. М. Комаров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С. 88, 110–120; Він же. Проблемы теории и практики криминалистических операций в досудебном производстве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / И. М. Комаров. – Барнаул, 2003. – С. 14, 24, 28, 29, 110–120.

змогу визначити закономірності предмета криміналістики, які відбивають криміналістичні операції як комплексного способу вирішення системних завдань досудового слідства. Ними виступають закономірності збирання, дослідження та оцінки необхідної кримінально-значущої інформації із процесів цілісного його руху в ситуаціях учинення злочинів і закономірності оптимального використання цієї інформації у ситуаціях розслідування для вирішення системних завдань досудового провадження¹.

Заслуговують на увагу дослідження А. Р. Белкіна², який тактичні комбінації (операції) поділяє залежно від функцій на: *рефлексивні; забезпечувальні; контрольні*. Але автор, на жаль, не розкриває їх змісту.

Досліджуючи проблеми розслідування злочинів організованих груп і злочинних організацій, В. Ю. Шепітько відзначає, що тактичні операції при розслідуванні злочинів можуть різнитися за характером спрямованості (*пізнавальні тактичні операції, пошукові*, такі, що виконують *організаційні* функції). Автор до пошукових тактичних операцій відносить: «Груповий обшук», «Початковий – повторний обшук», «Обшук-затримання», «Допущення обшуку з негативним результатом»³.

Розвиваючи такий підхід, С. Ф. Здоровко, при аналізі тактичних операцій у структурі методики розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами, залежно від характеру спрямованості таких операцій акцентує увагу на *пізнавальних, пошукових, розшукових* і таких, що виконують *організаційні* функції⁴.

¹ Див.: Комаров И. М. Проблемы теории и практики криминалистических операций в досудебном производстве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / И. М. Комаров. – Барнаул, 2003. – С. 27, 28.

² Див.: Белкин А. Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2005. – С. 164.

³ Див.: Шепітько В. Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями : монографія / В. Ю. Шепітько. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2000. – С. 41–44, 62, 63.

⁴ Див.: Здоровко С. Ф. Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції) / С. Ф. Здоровко. – Х. : Гриф, 2004. – С. 31.

Викликають певний інтерес дослідження зазначених проблем М. В. Салтевським¹, який у підручнику «Криміналістика» присвятив підрозділ «Тактичні операції і тактичні комбінації: функції, властивості і види». Автор зазначає, що тактична операція і тактична комбінація, незважаючи на знаряддеву і сутнісну відмінності, мають низку загальних (схожих) *функціональних властивостей*. Зокрема, тактична операція і тактична комбінація це: 1) діяльнісні категорії, що розкривають функціональну сторону тактичних засобів; 2) специфічні системи пізнавальних засобів криміналістичної тактики, що мають цільову впорядкованість для вирішення завдань, що виникають у процесі розслідування злочинів; 3) тактичні засоби, які характеризуються однаковою властивістю цілісності, тобто повне досягнення мети можливо тільки при реалізації функцій усіх елементів системи. Разом з тим, у наступному підручнику у 2005 р. автором питання функцій тактичних операцій уже не розглядається й іменуються вони властивостями².

Виходячи з вищенаведеного, на наш погляд, можна дійти висновку, що в основному функціональне призначення тактичних операцій у криміналістичній літературі висвітлюється науковцями через перелік вузького кола їх функцій або функціональних властивостей, без глибокої теоретичної розробки. В інших випадках функції тактичних операцій розглядаються як «засоби» та «форми» прояву таких тактичних засобів. Такий підхід відображає лише одну зі сторін, один із багатьох аспектів розглядуваної категорії. Це практично не дає повного уявлення про правильне розуміння природи, сутності функцій тактичних операцій у слідчій діяльності, про їх багатогранність та багатоаспектність, складну систему таких функцій як єдиний цілісний комплекс явищ (самих функцій) та процесів (зв'язків між ними), що відображає суттєві сторони, поняття, роль та функціональне призначення розглядуваних тактичних засобів.

У системі тактичних засобів тактичним операціям притаманний цілий комплекс різноманітних властивостей та форм прояву, які продиктовані потребами практичної діяльності і обумовлені, в першу чергу, тактичними завданнями, слідчими ситуаціями, етапами

¹ Див.: Салтевський М. В. Криміналістика : підручник : у 2 ч. / М. В. салтевський. –Х. : Консум, 2001. – Ч. 2. – С. 81, 82.

² Див.: Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. –К. : Кондор, 2005. – С. 308, 309.

розслідування та видом злочину. Разом із тим, стосовно тактичних операцій, має йтися про різновиди, характер, ступінь впливу та проявів цього тактичного засобу на слідчу ситуацію і вирішення тактичних завдань розслідування, тобто про функціональну роль та призначення тактичних операцій. Необхідно відзначити, що саме функції тактичних операцій дозволяють розкрити особливості даного тактичного засобу, встановити його природу, найбільш істотні сторони і риси. Функції тактичних операцій визначають їх призначення і роль у системі тактичних засобів. Усе це свідчить про необхідність вивчення та дослідження всіх різновидів функцій тактичних операцій з метою розробки ефективних рекомендацій по їх проведенню.

Зважаючи на зазначене, очевидно, що проблема функцій тактичних операцій у криміналістиці ще не знайшла повного вирішення і, враховуючи її велике значення для підвищення ефективності процесу розслідування, потребує більш активних наукових досліджень. У зв'язку з цим А. В. Дулов правильно зазначає, що встановлення функцій у свою чергу дає можливість правильно визначити напрям і зміст усіх досліджень¹, у тому числі дослідження та розробок криміналістичної теорії тактичних операцій. Це переконливо свідчить про актуальність та необхідність дослідження функцій тактичних операцій, їх системи, як одного з найбільш перспективних напрямів розробки концепції тактичних операцій у криміналістиці.

Вивчаючи проблему функцій тактичних операцій, визначення та побудови її системи, насамперед слід з'ясувати поняття, сутність та природу категорії, що досліджується. Недостатня розробленість цього питання в криміналістиці призводить до різних підходів у назвах криміналістичних понять, вносить плутанину, штучність і багатозначність у застосуванні термінів², що обумовлює необхідність дослідження і визначення поняття «функції тактичних операцій».

¹ Див.: Дулов А. В. Криминалистика : учеб. пособие / А. В. Дулов, Г. И. Грамович, А. В. Лапин и др. ; под ред. А. В. Дулова. – Минск : НКФ «Экоперспектива», 1996. – С. 9.

² Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. : Общая теория криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – Т. 1. – С. 275–277; Радецька В. Я. Мова науки криміналістики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Я. Радецька; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2002. – С. 1, 7; Шевчук В. М. Методологія криміналістики: дискусії, «новації», перспективи / В. М. Шевчук // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол. В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 18. – С. 197, 198.

У літературі для позначення цієї категорії криміналістики вживаються різні терміни: «функція», «роль», «призначення», «функціональна структура», «функціональна роль», «функціональні властивості», «функціональна спрямованість», «функціональне призначення», «функціональне навантаження» тощо. Настільки різноманітний зміст терміна «функція» призводить до помилок у його тлумаченні і безпредметних дискусій. З метою уникнення такого недоліку при визначенні функцій тактичних операцій, спочатку необхідно з'ясувати сутність та поняття розглядуваної категорії.

Функція як наукова категорія містить багато сторін та аспектів. Під функцією у загальноприйнятому значенні зазвичай розуміють обов'язок, коло діяльності, призначення чого-небудь або кого-небудь, виконувана робота ким-небудь, призначення у системі¹, роль, значення чого-небудь². Найчастіше даний термін вживається при відображенні основного напрямку діяльності.

У сучасній філософській, методологічній та науковознавчій літературі термін «функція» (від лат. *functio* – здійснення, виконання, вчинення) застосовується у самих різних значеннях. У більшості випадків це поняття визначається як відношення (взаємозв'язок) двох або групи об'єктів, у якому зміна одного з них супроводжується змінами іншого³. В іншому випадку функція трактується як зовнішній прояв властивостей якого-небудь об'єкта в певній системі відносин⁴ або як вплив одного на інший елемент цілісної системи,

¹ Див.: Большой словарь иностранных слов / сост. А. Ю. Москвин. – М. : Изд-во Центр полиграф, ООО «Полюс», 2001. – С.718 – 816 с.; Словарь иностранных слов. – М., 1988. – С. 556.

² Див.: Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. Российская АН.; Российский фонд культуры; 3-е изд., стереотипное / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова – М. : АЗЪ, 1995 – С. 847; Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В27 В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – С. 1335.

³ Див.: Сидоренко О. П. Філософія : підручник / О. П. Сидоренко, С. С. Корлюк, М. С. Філянін ; за заг. ред. О. П. Сидоренка. – К. : Знання, 2008. – С. 36, 37, 869. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – С. 719; Данильян О. Г. Основы философии : навч. посіб. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко – Х. : Право, 2003. – С. 22–25; Философский энциклопедический словарь / сост. : Губский Е. Ф., Кораблева Г. В., Лутченко В. А. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 498.

⁴ Див.: Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – С. 526.

а також її взаємодія з іншими системами (речами), що забезпечує її стійке існування¹.

У теорії систем та системного аналізу² функція – це спосіб прояву активності системи, стійкі активні взаємовідносини речей, при яких зміни одних об'єктів призводять до зміни інших. Під функцією системи розуміють: дію системи, її реакцію на середовище; різноманітність станів виходів системи; при описовому чи дескриптивному підході до функцій вона виступає як властивість системи, яка проявляється в динаміці; як процес досягнення цілі (мети) системою; як узгоджені між елементами дії в аспекті реалізації системи як цілого; траєкторію руху системи, яка може описуватись математичною залежністю, формулою, яка пов'язує залежні та незалежні перемінні системи. Функції виражають поведінку системи, причому ця поведінка при позначенні її функцій стає упорядкованою, закономірною та організованою, тому функції являють собою напрями активності системи, яка взаємодіє з середовищем.

У зв'язку з цим В. Ю. Шепітько³ справедливо зазначає, що визначення функціональної спрямованості тактичних прийомів указує на необхідність з'ясування їхньої ролі та призначення. В. О. Коновалова, А. М. Сербулов акцентують увагу на тому, що тактичні прийоми виконують різні функції, які є залежними від особливостей природи процесуальної дії, її цільової спрямованості й ситуаційної обумовленості. Застосування тактичних прийомів передбачає логічну залежність між метою й функціями, для яких вони призначені, і тією слідчою ситуацією, а далі й ситуацією процесуальної дії, у яких вони використовуються⁴. Це у повній мірі відноситься і до тактичних операцій, зокрема, визначення функціональної спря-

¹ Див.: Шептулин А. П. Диалектический метод познания / А. П. Шептулин. – М., 1983. – 320 с.

² Див.: Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие / Ю. П. Сурмин. – К. : МАУП, 2003. – С. 132–137.

³ Див.: Шепітько В. Ю. Теория криминалистической тактики : монографія / В. Ю. Шепітько. – Х. : Гриф, 2002. – С. 45. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – С. 63.

⁴ Див.: Коновалова В. Е. Следственная тактика: принципы и функции / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. – К. : РИО МВД СССР, 1983. – С. 127.

мованості тактичних операцій обумовлює необхідність з'ясування їх ролі та призначення у процесі розслідування злочинів.

Враховуючи вищенаведене, на нашу думку, при криміналістичній трактовці визначення функцій тактичних операцій необхідно враховувати, що:

1) функції тактичних операцій *являють собою прояв властивостей, ролі та призначення* цього тактичного засобу у процесі розслідування злочинів. Різновиди проявів властивостей, ролі та призначення системи «тактична операція» можуть бути самими різноманітними і у процесі розслідування злочинів можуть відображатися в основних напрямках діяльності, які обумовлені ступенем узагальнення функцій, їх обсягом та складом, положенням та відносинами функцій у тактичній операції тощо. У зв'язку з цим правильно зазначає В. Г. Афанасьєв, що: «Функція системи являє собою прояв властивостей, якостей системи у взаємодії з іншими об'єктами системного та несистемного порядку, є відображенням певної відносно стійкої реакції системи на зміну її внутрішнього стану та її внутрішнього середовища, реакція на впливи із середини та ззовні»¹;

2) функції тактичних операцій *являють собою основні напрями діяльності у процесі реалізації цих тактичних засобів*, їх призначення у системі «тактична операція». У цьому напрямку важливо враховувати діяльнісний підхід до визначення тактичної операції та її функцій. Так, В. О. Образцов² розглядає тактичну операцію як відносно самостійну специфічну структуру діяльнісного типу, реалізовану слідчим для рішення якої-небудь задачі розслідування в умовах сформованої ситуації. Автор акцентує увагу на існуванні закономірних нерозривних зв'язків і відносин між елементами, її складовими, дозволяючи сприймати таку складову частину процесу розслідування як певну цілісність, самостійну, специфічну структуру діяльнісного типу. Тому, на наш погляд, однією із ознак функцій тактичних операцій виступають окремі сторони, характеристики діяльності слідчого та інших суб'єктів проведення

¹ Афанасьєв В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – С. 133.

² Див.: Образцов В. А. Криминалистическое учение о тактической операции / В. А. Образцов // Криминалистика ; под ред. В. А. Образцова. – М. : Юристъ, 1995. – С. 79.

тактичних операцій як комплексу, системи узгоджених між собою однойменних і різнойменних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та превентивних заходів, спрямованих на вирішення окремого тактичного завдання розслідування в даній слідчій ситуації. Виходячи з цього, можна розглядати наступні функції: пізнавальну, прогностичну, регулятивну, організаційну, конструктивну, комунікативну, пошукову, профілактичну;

3) функції тактичних операцій *виступають тактичним засобом впливу на слідчу ситуацію*. Такий тактичний вплив обумовлений, у першу чергу, слідчою ситуацією, яка склалася на момент розслідування кримінальної справи, та завданнями, які необхідно вирішувати при застосуванні такого тактичного засобу. У даному випадку операції виступають як система тактичного впливу на інформаційний блок слідчої ситуації з метою регулювання розслідування, спрямованого на збирання доказової інформації і встановлення істини по справі. Вплив може бути спрямований на один або декілька інформаційних компонентів слідчої ситуації, на встановлення однієї або декількох ознак злочину, що розслідується. Функція характеризує такий взаємозв'язок двох (групи) об'єктів, у якому зміна одного з них супроводжується змінами іншого. Це пов'язано з пізнанням і вивченням взаємозв'язків досліджуваних об'єктів, а саме тактичних операцій, тактичних завдань та слідчих ситуацій, тобто зі «встановленням таких залежностей (функцій), які дають можливість у дослідженнях закономірно переходити в ряду об'єктів від одного до іншого»¹. При цьому тактичні операції виконують цілий ряд функцій одночасно або окремо (ізолювано), або в залежності від наявної слідчої ситуації та обставин послідовно;

4) функції тактичних операцій *спрямовані на вирішення тактичних завдань розслідування*, які виступають в якості мети даної операції. Функції не існують самі по собі, вони взаємодіють із елементами системи і спрямовані на вирішення певних завдань, визначають властивості, роль та призначення досліджуваного об'єкта тобто тактичної операції. М. В. Савельєва, О. Б. Смушкін за функціональною спрямованістю завдань, які вирішуються тактичними

¹ Див.: Філософія : підручник / О. П. Сидоренко, С. С. Корлюк, М. С. Філіян та ін. ; за заг. ред. О. П. Сидоренка. – К. : Знання, 2008. – С. 36–37.

операціями, вирізняють функції, спрямовані на: а) забезпечення збирання інформації відносно конкретного об'єкта (факту); б) встановлення факту безпосереднього контакту особи з об'єктами, які є елементами структури злочину; в) пошук відсутніх джерел важливої для криміналістики інформації; г) одночасне виявлення необхідних для розслідування об'єктів¹. Виходячи з цього, слідчий у процесі вирішення вищезазначених завдань реалізує наступні функції: 1) цільові – встановлення фактів, висунення версій та ін.; 2) забезпечуючі – створення умов для проведення ефективного комплексу дій та заходів; 3) контрольні – співвіднесення, перевірка одержаних результатів, вирішення завдань². Інакше кажучи, з'ясувавши та уявляючи собі тактичні завдання, які необхідно вирішити у процесі розслідування, можна з'ясувати, які функції може виконувати тактична операція в процесі її проведення.

Таким чином, враховуючи вищенаведене можна зробити висновок, що *функції тактичних операцій* – це прояви властивостей, ролі та функціонального призначення тактичних операцій, які спрямовані на реалізацію цілей розслідування, вирішення окремих тактичних завдань, ситуаційно обумовлені та пов'язані з об'єктами впливу і відображають основні напрями діяльності у процесі їх проведення.

Функції тактичних операцій складають певну систему, тобто єдиний цілісний комплекс явищ (самих функцій) та процесів (зв'язків між ними), що відображає суттєві сторони, природу, сутність та функціональне призначення розглядуваних тактичних засобів. Системність функцій тактичних операцій вбачається передусім у їх єдності, яка обумовлена взаємозв'язками і взаємозалежностями між функціями як елементами системи розслідування. Система функцій тактичних операцій являє собою багатоаспектне утворення, досить складну систему, яка визначає сукупність функцій, що виконуються при реалізації даних тактичних засобів. Тому тактичні операції за сферою, напрямиами тактичного впливу та діапазоном застосування у процесі розслідування злочинів є поліфунк-

¹ Див.: Савельєва М. В. Криміналістика : учебник / М. В. Савельєва, М. В. Смушкіна. – М. : Дашков и К^о, 2008. – С. 312.

² Див.: Александров Д. О. Юридична психологія : підручник / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. – К. : КНТ, 2007. – С. 204–208.

ціональними тактичними засобами здійснення досудового слідства, які ефективно використовуються для вирішення окремих тактичних завдань і мають багатofункціональне призначення, знаходяться у взаємодії, взаємозв'язку, забезпечують оптимізацію, ефективність процесу розслідування.

Исследуются актуальные проблемы функций тактических операций, анализируются научные подходы определения понятия функций тактических операций и их разновидностей, предлагаются перспективные направления исследования функций тактических операций и их содержания.

It is probed issues of the day of functions of tactical operations, scientific approaches of determination of functions concept of tactical operations and their varieties are analysed, perspective directions of research of functions of tactical operations and their maintenance are offered.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 29 березня 2010 р.).

*Рецензент – доктор юридичних наук, професор **В. Ю. Шепітько**.*

УДК 34(430+436)

Г. Г. Мошак, завідувач кафедри – професор Одеського національного морського університету, м. Одеса

ПРИВАТНОПРАВОВІ ЗАСОБИ У ЗАПОБІЖНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ ФРН І АВСТРІЇ

У статті розглядаються результати дослідження практики використання поліцією ФРН і Австрії засобів приватного права у запобіганні злочинності.

Ключові слова: поліція, запобігання злочинності, засоби приватного права.

Використання приватноправових засобів органами внутрішніх справ у запобіганні злочинності є важливою частиною забезпечення правопорядку і актуальною темою, яка на зіставних матеріалах не досліджувалася. Аналіз поліцейських програм, проектів, доповідей і оглядів, настанов, статистики, фахових публікацій та інших німецькомовних матеріалів дозволяє викласти деякі результати та міркування.

Федеральне відомство кримінальної поліції у ФРН (приблизно, 5 тис. службовців, 262 млн євро – бюджет 2008 р.) здійснює запобіжну діяльність у трьох основних напрямках: наукова і інформаційна служба запобігання злочинності; проектування; робота з колективами.

У ході здійснення уніфікованої програми «Поліцейське запобігання злочинності» (скорочена назва – «ПроРК») до населення, засобів масової інформації й інших установ доводяться форми проявів злочинності і можливості боротьби з нею¹. Здійснювана Федерацією і Землями програма «ПроРК»² націлена також на надання допомоги населенню і містить ряд приватноправових елементів. Поліція визнає в крадіжці або проникненні в приміщення зі зломом не лише спричинення майнової шкоди, але і порушення тих цивільно-правових норм, якими забороняється вторгнення у приватне життя

¹ Режим доступу: <http://www.polizei.propk.de> – Назва з екрана.

² Режим доступу: <http://PolizeilicheKriminalpraeventionderLänderunddesBundes,ZentraleGeschäftsstelle,Taubenheimstraße85,70372Stuttgart> \\
www.polizei-beratung.de – Назва з екрана.

і житло громадянина. При цьому не залишається без уваги психічний стан обкраденої людини, розуміння якого поліція підкреслює і враховує у своїй роботі з потерпілим. У 300 довідково-консультативних поліцейських відділках, що беруть участь у реалізації Програми, для громадян надаються компетентні, нейтральні і безкоштовні консультації про те, як уберегти майно від кишенькових злодіїв, трюкачів, осіб, що обманюють біля квартир, від крадіжок у крамницях та із автомобілів, крадіжок зі зломом і проникненням, про способи маркування коштовних речей і т. п.¹

Застосування поліцією приватноправових засобів для запобігання злочинів врегульовано системою норм, описане в літературі, включається до коментарів законодавства та пропагандистської роботи. Вивчення «Настанов Гессенській поліції щодо запобігання домашньому насильству»² та інших матеріалів підтверджує наведену тезу.

«Настанови» ґрунтуються на Законі Землі Гессен про суспільну безпеку та порядок³ і інших нормативних актах. У них розглядається поліцейське поняття домашнього насильства, роль поліцейських службовців у його запобіганні, вказівки щодо часових, особистісних, просторових аспектів запобігання, наводяться різні роз'яснення (наприклад, про пропорціональність застосування засобів примусу), додаються форми поліцейських документів, приводиться інша інформація про порядок застосування Закону про цивільно-правове запобігання домашнього насильства⁴. Даються типові рекомендації щодо поведінки поліцейських у випадку домашнього насильства, щодо консультацій та допомоги галузевими установами. «Настанови» поліції мають 6 додатків, у яких викладаються причини насильства, деталі розвитку «спіралі» насильницьких відносин.

¹ Режим доступу: <http://www.polizei.prok.de> – Назва з екрана.

² Polizeiliche Handlungsleitlinien zur Bekämpfung häuslicher Gewalt Arbeitsfeld der Bekämpfung häuslicher Gewalt informieren über ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.polizei.hessen.de/internetzentral/binarywriterservlet?imgUid_ Назва з екрана.

³ Hessisches Gesetz über die öffentliche. Sicherheit und Ordnung (HSOG). Vom 26. Juni 1990. GVBl. I S.

197, 534 in der Fassung vom 31. März 1994

⁴ Gewaltschutzgesetz – Gesetz zur Verbesserung des zivilgerichtlichen Schutzes bei Gewalttaten und Nachstellungen sowie zur Erleichterung der Überlassung der Ehwohnung bei Trennung (GewSchG, BGBl. I, S. 3513 v. 11. Dezember 2001).

У «Настановах» також роз'яснюється зміст та даються окремі вказівки щодо порядку застосування параграфів 1–4 Закону (GewSchG, Gewaltschutzgesetz). Підкреслюється, що видання приписів (вимог) щодо усунення порушення чи утримання від певних дій передбачається матеріально-правовими нормами, які містять параграфи 823, 1004 Німецького цивільного уложення. Поліцейські одержують право діяти, якщо виникла реальна (конкретна) загроза (в значенні § 31 абз. 2 Закону Землі Гессен про суспільну безпеку та порядок) тілесній недоторканості, життю чи свободі, яка походить від проживаючих у тому ж житлі. При неясній ситуації відносно того, хто є злочинцем, а хто – жертвою, або чи дійсно спричинена шкода охоронюваним благам – видворення з житла чи відміна (заборона) піклування не застосовуються.

Один з елементів запобігання правопорушень та злочинів з приватноправовою складовою є поширення листівок, флаєрів, пам'яток, що стосуються типових ситуацій, наприклад, як вберегтися від злочинів, пов'язаних з цивільно-правовими угодами, чи як захистити себе від домашнього насильства. Вони поширюються у ФРН на німецькій та інших мовах спеціалізованими установами на шталт Берлінського центру втручання при домашньому насильстві і з яких видно роль поліції й інших учасників запобігання правопорушенням та злочинам. Поліція в пам'ятках рекомендує, як застосовувати Німецьке цивільне уложення, інші акти цивільного законодавства, застерігає про здійснення невігідних правочинів. У пам'ятці, орієнтованій на запобігання легковірному акцепту (прийняття) помилкової оферти (пропозиції здійснити правочин), містяться описи окремих сумнівних випадків, а також рекомендації, що допомагають визначитися в питанні, які з надісланих рахунків не слід оплачувати. Поліція рекомендує посилатися на параграфи 119 і 123 Німецького цивільного уложення як нормативну підставу відмови від платежу. При вирішенні питання про здійснення або про відмову від правочину поліція рекомендує скористатися інформаційними послугами відповідної торговельно-промислової палати, Центральної служби споживачів, Німецького союзу захисту від економічних злочинів і ін. У цій же пам'ятці наводиться зразок листа-відмови від сумнівного правочину¹. У переліку рекомендацій з теми «обман»

¹ Programm Polizeiliche Kriminalprädvention INFOBLATT Thema: Offertenschwindel [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.polizei-beratung.de/file_service/.../MERKBLATT_4 – Назва з екрана.

розкриваються заходи його запобігання при інвестуванні, операціях з чеками і кредитними картками, при так званих «правочинах біля воріт». «Довідник для журналістів» (компактне зібрання рекомендацій поліції, випуск 2008 р. – інформація про типові теми запобігання злочинності, на 65 сторінках) повідомляє тим, хто дав себе втягнути в угоди «біля воріт», що вони на підставах параграфів 312, 355 НЦУ на протязі двох тижнів мають право відмовитись від угоди (про купівлю чи поставку в кредит та щодо різноманітних послуг) без повідомлення причин¹. Інша брошура надає рекомендації як уберегти себе у період старості.

Складовим елементом запобігання являються поліцейські рекомендації, які надаються населенню щодо окремих виробів, що можуть використовуватися для захисту від злочинів. Зокрема, Центральна поліцейська консультативна установа дає за дорученням Управління кримінальної поліції Землі Баварія «переліки виробників» «... випробуваних і сертифікованих товарів, що перешкоджають протиправному проникненню» (дверей, вікон, ролетів, профілів циліндрів і т. п.). Списки рекомендованих виробників товарів знаходяться у поліцейських консультативних установах².

У запобіганні «сталкінгу» (агресивного нав'язливого докучання) поліція рекомендує звертатися до суду з заявою про видачу розпорядження «сталкеру» припинити протиправні дії. У випадку ігнорування ним розпорядження суду, потерпілому рекомендується звернутися в поліцію для здійснення кримінального переслідування³. У пам'ятках поліції є рекомендації про те, як вберегтися від помилок при документальному оформленні прибутку, від обману при передачі завдатку, від так званих «нігерійських листів» т. п.⁴ Поліція Німеччини здійснює й інші організаційні, інформаційні і пропагандистські заходи запобігання злочинності, які містять приватноправові елементи. Їх характеризує скоординований і науково обґрунтований характер.

¹ Handbuch Journalisten [2008_02_14]. Pdf S.10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Polizei beratung.de> – Назва з екрана.

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polizei.bayern.de/schutz/technik> – Назва з екрана.

³ INFOBLATT Thema: Stalking [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polizei-beratung.de> – Назва з екрана.

⁴ Merkblätter des ProPK [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polizei-beratung.de/mediathek/> – Назва з екрана.

Одним із видів запобігання правопорушень та злочинів із приватноправовим елементом є добровільна поліцейська служба. Вона у ФРН відрізняється назвою та деякими деталями у Гессені, Баварії, Саксонії, Баден-Вюртембергу, однак сутність зводиться до наступного. Поліція організовує короткотермінове (2–3 тижні) навчання добровольців (від 18 до 65 років), які на суспільних засадах здійснюють охорону порядку в суспільних місцях шляхом патрулювання. Головна задача добровільних помічників поліції – відвернення небезпеки злочину чи правопорушення.

Добровільні поліцейські службовці не мають права дізнання та слідства, здійснення ними безпосереднього примусу допускається, але обмежується. Використовується добровільний помічник поліції не більше 40 годин на місяць. Передбачено відшкодування, яке у Гессені становить 7,0 євро за 1 годину, в Саксонії – 5,11 євро. У літературі підкреслюється, що добровільна поліцейська служба не є професією, а функцією¹.

Поліція надає переваги добровільній поліцейській службі перед діяльністю приватних служб безпеки і аргументує позицію меншими затратами, але долі лукавства тут не приховати. Поліція контролює і грошові потоки і людей, зарахованих до добровільної служби, тоді як у випадку з приватними структурами безпеки вона задовольняється тільки контролем виконуваних обов'язків. Правовий статус здійснюваних функцій добровільними поліцейськими службовцями є вивченим не достатньо. Залишається не з'ясованим питання про перевагу приватноправового чи публічно-правового у їх діяльності. На поверхні двоякість положення поліцейської добровільної служби, оскільки публічну функцію виконують приватні особи. Питання про те, чи це приватизація запобіжної діяльності чи публіцизація приватної роботи – залишається дискусійним, його розв'язання вплине на статус та розвиток застосування приватноправових засобів для потреб кримінології.

З середини 2004 р. у Німеччині відбуваються дебати про «нову архітектуру безпеки», зокрема щодо ролі, місця і функцій поліції та інших структур, включаючи приватні служби безпеки у нових умо-

¹ Freiwilliger Polizeidienst – Wikipedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wikipedia.de> – Назва з екрану.

вах. Зміна ситуації з безпекою пов'язана з реакцією на терористичні акти та інші події. У цей же час поліція одержала ряд додаткових повноважень і нових функцій. В дискусії відображається загроза правам людини в інтенсивному розвитку зв'язків поліції з таємними службами, у наданні повноважень для ведення дізнання без конкретної підозри, в інших обмеженнях прав і свобод громадян. До складових «нової архітектури безпеки» відносять також негативні наслідки «європеїзації» поліцейської системи. У західноєвропейських державах здійснено ряд заходів, які зблизили стандарти діяльності поліцій країн ЄС під впливом характерного для Західної Європи процесу технологізації, спеціалізації, особливо в здійсненні таємних операцій і організаційної централізації. Діяльність поліцій країн ЄС детально врегульовано законодавчо. В багатьох країнах Європи діють норми, якими навіть інформаційне вторгнення врегульовано, але поліцейських зловживань уникнути не вдається.

Здійснений автором статті аналіз показує, що поліцейське запобігання нещасних випадків з дітьми у кримінологічній літературі німецькомовних країн розглядається як важлива складова безпеки громадян. Комісаріат запобігання, який діє в складі поліції міста Рейн-Зиг на кольоровій, з картинками листівці звертає увагу власників басейнів, садових озер, баків для дощової води, що цим «безпечним» водам повинна надаватися особлива увага і наводить 13 правил купання. Перше і друге правило: спершу охолоди себе перед заходом у воду і негайно залиш воду, якщо змерз¹. Особливо відомим в Європі є досвід запобігання нещасних випадків з дітьми та дорослими, який накопичено колективом «Австрійського центру запобігання злочинності та допомоги потерпілим» під керівництвом Г. Ебеншвайгера – службовця поліції м. Грац. З питань запобігання у 2009 р. ним було організовано проведення Австрійського міжнародного конгресу, в 2010 р. планується проведення Другого Австрійського міжнародного конгресу під егідою Міністерства внутрішніх справ Австрії, товариства із ФРН «День превенції» та ін. У запобіганні нещасних випадків з дітьми міститься приватноправова складова, яка стосується приватної поведінки та приватного впливу на конкретну небезпечну

¹ Режим доступу: <http://www.polizei-rhein-sieg.de>. – Назва з екрана.

ситуацію. В сучасних суспільствах ризику зростає значення, роль та персональна відповідальність приватних осіб за власний вибір безпечного варіанту поведінки.

Г. Ебеншвайгер у 90-ті роки почав з того, що поєднав поліцейські заходи з діяльністю органів виконавчої влади та з стимульованою ним активністю населення у питаннях суб'єктивного сприйняття небезпеки та особистої захищеності. Запобігання нещасних випадків Г. Ебеншвайгер вважає важливою частиною запобіжної поліцейської діяльності, вивчає і здійснює її у створеному ним «Австрійському центрі запобігання злочинів та допомоги потерпілим» в масштабах країни. Аналіз програми Г. Ебеншвайгера «Безпечний Штаермарк» показує, що вона функціонувала в складі чотирьох частин: оповіщення; серцево-легеневої невідкладної допомоги; ранньої дефібриляції шляхом використання напівавтоматичної рятувальної апаратури; використання лікарів швидкого рятування на цілодобово діючій мережі пунктів лікарської допомоги та діяльності добровільних організацій. Подібної мережі добровільних оперативних служб цілодобового рятування немає ніде в Європі. Також і проміжок часу між початком рятувальних робіт з моменту одержання повідомлення – є найкоротшим в Європі, у середньому від 7 до 12 хвилин (в Європі у середньому 45 хвилин). Необхідність запобігання нещасних випадків Г. Ебеншвайгер аргументує з допомогою статичних показників. Співставлення статистики МВС Австрії і Інтерполу щодо показників безпеки показує, що в Штаермарку вони являються кращими, ніж середні показники по Австрії. На 100 000 населення зареєстровано 4472 кримінальних дій, тоді як середній по Австрії показник – 5975.

У запобіганні нещасних випадків важливим є своєчасне втручання та ґрунтовна підготовка. Ніде так, як у Штаермарк, стільки осіб багато та активно приймають участь у добровільній суспільній роботі. Більше ніж 200 000 чоловіків та жінок в 15 000 об'єднаннях (Червоний Хрест, пожежна безпека тощо), де вони на суспільних засадах у будь який час знаходяться в готовності до дій. 19 листопада щорічно відзначається «день суспільної роботи», найактивнішим вручають медалі. Однак і в Австрії воно не є легкою справою, оскільки населення вважає, що саме виконавча влада і тільки вона

відповідальна за безпеку громади. Г. Ебеншвайгер переконує, що ця думка відноситься до минулого, безпека – це приватна і особиста справа кожного окремо взятого. Для загострення у населення сприйняття безпеки він здійснює багато суспільної роботи і інформує про це громадян та залучає їх до співпраці.

В Австрії поліцейська робота із запобігання злочинів міцно пов'язана з попередженням правопорушень та небезпечних ситуацій, з безпекою громадян. Вона опирається на приватну активність громадян у сфері безпеки кожного. Підкреслюється необхідність запобігання небезпечних станів і важливість правильних дій у разі їх настання. Для наглядності поліція застосовує умовний образ «хаотичної сім'ї», члени якої діють нерозумно, все навпаки, помиляються, в чому лише можливо помилятися – розтинають палаючу деревину, керують мопедом без будь яких правил тощо. При цьому є нагода продемонструвати саме правильні дії рятувальних служб. Зосередження Г. Ебеншвайгера і «Австрійського центру запобігання злочинів та допомоги потерпілим» саме на сім'ї як показовому об'єкті запобіжній діяльності є доказом розуміння її вирішального значення у відверненні небезпеки, правопорушень та злочинів.

В Україні у 2007 р. смертність від утоплень була приблизно у 6 раз більшою, ніж в Австрії (потонуло 4247 людей¹, що в розрахунку на 100 000 населення складає 9,24, тоді як в Австрії, де щорічно тоне 120 людей – цей коефіцієнт складає 1,5). Міліція не здійснює помітного населенню запобігання нещасних випадків на воді, можливо, воно існує в службових паперах. Аналіз австрійською поліцією небезпечних ситуацій, які найчастіше приводили до утоплень, привів її до необхідності упередження стрибків у холодну воду, оскільки чоловіків тоне в 3 рази більше, ніж жінок.

В Австрії 15 000 чоловік відносяться до рятувальників на воді. Перше добровільне товариство рятувальників зародилося у м. Лінц у 1957 р. і з тих пір спасло 7000 людей, навчило плавати 500 000 людей, які також навчилися плаванню при рятуванні. Дуальна система (передбачає поєднання теорії та практики; Австрійська систе-

¹ Статистика смертності и травматизма в Украине в 2007–2008 годах (для учета в страховых тарифах) 07.07.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forINSURER.com> – Назва з екрана.

ма порятунку на воді також виходить із цієї системи) успішно використовується для навчання плаванню та плаванню при рятуванні в комбінації з діяльністю служби рятування на воді. До основних засобів запобігання утоплень відноситься навчання якомога більшого числа людей плаванню та особливостям плавання при рятуванні. Для досягнення цілі здійснюється роз'яснення населенню небезпеки на воді і під водою, вимоги до початкового плавання та до його вдосконалення, плавання при рятуванні, управління човном, рятувальне занурення, планування та організація рятування.

У ФРН, Австрії та інших країнах відверненню катастроф на воді допомагає координація дій служб спасіння з поліцією, дослідження у галузі рятування на водах, розвиток та випробування приладів та засобів рятування, співробітництво з національними та зарубіжними організаціями. Запобігання нещасних випадків та травматизму на загальноєвропейському рівні здійснюється міжнародними організаціями, зокрема ВОЗ, яка вказує, що травматизм в Україні (як і в інших країнах СНД) є одним з найбільших в Європі і світі і продовжує зростати, у той час як у Західній Європі – скорочуватися. Найбільший ризик приходиться на дітей, людей похилого віку та бідних¹.

На вдосконалення поліцейської діяльності виділяють шість важливих факторів, які в останні роки привели до суттєвих загальних змін у поліції: зростання професіоналізації, вдосконалення суспільного стилю управління, нові технології, великі зміни поліцейської культури і багатосторонність діяльності, перш за все взаємодія з приватними охоронними структурами. З причини кращої оплати праці спостерігається зростання відтоку робочої сили із поліцейських державних структур у приватні охоронні агентства².

¹ Травматизм и насилие в Европе В чем важность этой проблемы и что можно сделать [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euro.who.int>. – Назва з екрана.

² Thomas Feltes und Maurice Punch. – Good People, Dirty Work? Wie die Polizei die Wissenschaft und Wissenschaftler die Polizei erleben und wie sich Polizeiwissenschaft entwickelt // Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform 6, 2005, S. 26-45 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ruhr-uni-bochum.de/makrim/pdf/ma_krim_Feltes_Punch.pdf. – Назва з екрана.

Вивчення досвіду німецької і австрійської поліції може сприяти вдосконаленню застосування приватноправових засобів в Україні у запобіганні злочинності.

В статье рассматриваются результаты исследования практики использования средств частного права полицией ФРГ и Австрии.

In article results of research of application of means of private law are considered by police of Germany and Austria.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри цивільного і трудового права Одеського національного морського університету (протокол № 4 від 18 травня 2010 р.).

Рецензенти – кандидат юридичних наук, професор Д. П. Калянов; кандидат юридичних наук, доцент О. Ю. Шостко.

УДК 343.9:001.7(4)

Т. Є. Дунаєва, науковий співробітник лабораторії дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Інститут вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ СУДОВИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Стаття присвячена аналізу європейського досвіду реформування судових та правоохоронних органів.

Ключові слова: *європейський досвід, реформування, правоохоронні органи, судові органи.*

Проблема реформування системи судових і правоохоронних органів України набуває дедалі більшої актуальності у загальному процесі демократизації суспільства та держави, а також їх трансформації у зв'язку з необхідністю наближення до європейських стандартів.

Окремим науковим і прикладним проблемам реформування судових і правоохоронних органів приділялась певна увага у роботах зарубіжних і вітчизняних учених: О. М. Бандурки, В. І. Борисова, Ф. Вільямса, О. В. Губанова, В. С. Зеленецького, О. Г. Кальмана, Н. П. Матюхіної, М. І. Мельника, С. С. Мірошниченка, А. Осетинського, О. С. Проневича, С. Седого, Н. В. Сібільової, М. Сірого, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, Л. Філіпса, В. І. Шакуна, О. Ю. Шостко, О. Н. Ярмиша та інших учених.

Саме судова і правоохоронна системи покликані захищати права людини та надбання демократії цивілізованої держави. Проте реформування судових і правоохоронних органів залежить не лише від концептуального та нормативно-правового забезпечення їх діяльності. Реформуючи ці системи, потрібно розв'язати низку нагальних проблем: однією з яких є подолання корупції у судових і правоохоронних органах та їх комерціалізації, запобігання впливу на їхню діяльність кримінальних і бізнесових структур; забезпечення прозорості діяльності усієї вертикалі правоохоронних органів для громадських інституцій; скорочення чисельності працівників

правоохоронних органів з метою підвищення ефективності їх діяльності та рівня матеріального забезпечення; розробка механізму цивільного демократичного контролю за діяльністю правоохоронних органів (це забезпечить парламентський контроль та участь у призначеннях і звільненнях керівників правоохоронної системи, а також їх звітність). Подоланню корупції сприятиме і реструктуризоване бюджетне планування, а також постійне фінансування судових і правоохоронних органів у повному обсязі. Потрібно також посилити контроль за виконанням законів України, за якими працівники судових і правоохоронних органів не мають права брати участь у будь-якій підприємницькій діяльності.

Слід наголосити на важливості захисту прав людини, який є стратегічною складовою судово-правової реформи в Україні, що спрямована на утвердження справедливого правосуддя. Непослідовність та недосконалість законодавчого регулювання судоустрою та правоохоронної діяльності в Україні є закономірним наслідком того, що не існує чітко окреслених і науково виважених методологічних засад дослідження правоохоронної та судової сфери діяльності. Порушення права громадян на належний судовий захист, непоодинокі випадки корупції в судах, занадто тривалий судовий процес, неефективність процедур судового розгляду, перегляду й виконання судових рішень – все це потребує законодавчого вдосконалення.

Як зазначає А. Осетинський, європейські стандарти побудови системи правосуддя, передбачаючи втілення принципу спеціалізації у діяльності судів та суддів, водночас залишають широке поле для його диференціації з огляду на специфіку національних економіко-правових реалій та історичних передумов конкретної країни¹.

Згідно з рекомендаціями ЄС та РЄ суди України повинні стати більш незалежними від виконавчої влади та правоохоронних органів. Повинні бути запроваджені демократичні механізми судового нагляду за такими процесуальними діями, як прослуховування, обшук, затримання, арешт осіб, що обвинувачуються у вчиненні злочинів.

¹ Осетинський А. Сучасні проблеми реформування системи правосуддя у контексті адаптації до європейських стандартів / А. Осетинський // Право України. – 2008. – № 4. – С. 12.

Необхідність системних реформ правоохоронної сфери виходить з міжнародних обов'язків України, в першу чергу, з членства у Раді Європи. Наша держава повинна виконувати універсальні вимоги відносно правоохоронної системи країн-учасниць. Одними з основних є Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи 1402(1999) «Контроль внутрішніх служб безпеки в країнах – членах Ради Європи», 1713 (2005) «Про демократичний контроль над сектором безпеки в країнах-членах», Рекомендація Рес (2000) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Роль прокуратури в системі кримінального правосуддя»¹. Рекомендація ПАСЕ (1402 (1999)) містить вимоги відносно необхідності реорганізувати роботу українських спецслужб².

Але для вступу до Європейського Союзу треба реформувати законодавство та систему правоохоронних органів згідно з критеріями, які висуваються для цього і були ухвалені у Копенгагені (1993).

Копенгагенські критерії розподілено на три групи: політичні, економічні та законодавчі. Ми розглянемо лише першу і третю групи критеріїв. Перша група – політичні критерії. Вони передбачають стабільність установ, що гарантують верховенство права, дотримання прав людини, повагу та захист прав меншин. Саме їх основні складові, зокрема, передбачають гарантії незалежності судової влади, поліпшення функціонування судів, створення надійно діючих інститутів у сфері юстиції і внутрішніх справ, посилення боротьби з корупцією, захист основних свобод. Звертаючись до досвіду країн – нових членів ЄС двох останніх етапів розширення, саме ці формулювання визначили концептуальну спрямованість судової реформи (яка, втім, триває й після фактичного набуття членства у ЄС). Третя група критеріїв – законодавчі – означають необхідність визнання, прийняття та застосування *aquis communautaire*

¹ Петриченко О. Реформированию – системный подход / Олег Петриченко // Юрид. практика. – 2008. – 23 дек. – № 52–53 (574–575). – С. 17; Сирый Н. Проект УПК: назад в будущее? [Електронний ресурс] / Сирый Николай // Юрид. практика. – 20.12.05. (№ 51). – Режим доступу: <http://www.yurpractika.com/article.php?id=10005497> – Заголовок з екрана.

² Сирый Н. Проект УПК: назад в будущее? [Електронний ресурс] / Сирый Николай // Юрид. практика. – 20.12.05. (№ 51). – Режим доступу: <http://www.yurpractika.com/article.php?id=10005497> – Заголовок з екрана.

(спільного доробку), який власне є комплексом, спільною правовою системою ЄС¹.

Аналіз досвіду цих країн, а також попередній період реформування системи правосуддя в Україні свідчить, що засадничою умовою ефективної реформи є реалізація заходів у взаємозалежних та рівнозначних за важливістю сферах, які можна представити такою формулою: «створення системи підготовки та добору суддів – боротьба з корупцією – удосконалення організації системи правосуддя та статусу суддів – процесуальна реформа – удосконалення системи фінансування та матеріально-технічного забезпечення правосуддя – реформа суміжних інститутів»².

Важливим елементом реформування правової системи України є участь у конвенціях Ради Європи, які встановлюють спільні стандарти для європейських країн. Однак навіть після ратифікації Верховною Радою України, зокрема, таких документів, як Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією³, Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією⁴, Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом⁵. Однак низка їх положень у нашій державі не виконується, оскільки не внесені відповідні зміни в кримінальне, кримінально-процесуальне законодавство, інші нормативні акти⁶. До цього часу не проведено також належного реформування прокуратури.

¹ Осетинський А. Сучасні проблеми реформування системи правосуддя у контексті адаптації до європейських стандартів / А. Осетинський // Право України. – 2008. – № 4. – С. 5–6.

² Там само. – С. 6–7.

³ Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією [Електронний ресурс] від 27.01.1999 р. : ред. від 18.10.2006 р. : офіц. пер. // Верховна Рада України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_101. – Заголовок з екрана.

⁴ Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією [Електронний ресурс] : прийнята 04.11.1999 р. : ред. від 16.03.2005 р. : офіц. пер. // Верховна Рада України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_102. – Заголовок з екрана.

⁵ Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів одержаних злочинним шляхом [Електронний ресурс] : від 08.11.1990 : в ред. від 17.12.1997 р. : офіц. пер. // Верховна Рада України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_029&p=1220602795792424. – Заголовок з екрана.

⁶ Шостко О. Ю. Нормативно-правові акти Європейського Союзу і Ради Європи у сфері протидії організованій злочинності / О. Ю. Шостко, Т. Є. Дунаєва // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х., 2008. – Вип. 16. – С. 92–102.

Правоохоронні органи багатьох розвинених країн останнім часом зазнають якісних змін, які стосуються змісту й орієнтирів роботи. Реформування поліції спрямоване на зміну пріоритетів її діяльності – з державно орієнтованих на суспільно орієнтовані. Актуальність реформ зумовлена тим, що традиційні стратегії поліцейської діяльності вже не задовольняють суспільство, яке розвивається в демократичному напрямі¹. Д. Грін зазначає, що більшість поліцейських відомств відчуває інформаційний голод, не може точно ідентифікувати проблеми. Часто їм бракує адміністративної та культурної гнучкості для миттєвого реагування на обстановку, що швидко змінюється².

У прийнятій Концепції реформування кримінальної юстиції України³ вперше визначено поняття «системи кримінальної юстиції». У країнах ЄС в систему кримінальної юстиції входять поліція, суди, державні обвинувачі, державні захисники, органи виконання покарань, органи пробації. О. Ю. Шостко проаналізувала діяльність органів кримінальної юстиції європейських країн у сфері протидії організованій злочинності, зокрема, Австрії, Великої Британії, Греції, Італії, Іспанії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Франції, Швейцарії, Болгарії, Польщі, Сербії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Хорватії, Чехії⁴. Автор дійшла висновку, що у кожній країні Європейського Союзу існує специфічна побудова органів, які відносяться до системи кримінальної юстиції⁵. На нашу думку, українським законодавцям і практикам теж слід ураховувати як досвід розвинених європейських країн, так і надбання вітчизняних учених та практиків,

¹ Бесчасний В. Міжнародний досвід у діяльності міліції України [Електронний ресурс] / Віктор Бесчасний // Віче. – 2010. – № 3. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1780/>. – Заголовок з екрана.

² Greene J. Evaluating Planned Change Strategies in Modern Law Enforcement: Implementing Community-Based Policing / J. Greene // Brodeur J.P. – 1998. – P. 146.

³ Концепція реформування кримінальної юстиції в Україні [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 08.04.2008 р. № 311/2008 // Президент України Віктор Ющенко : офіц. інтернет-представництво. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/7703.html>. – Заголовок з екрана.

⁴ Більш детально про систему кримінальної юстиції в європейських країнах та Україні див.: Шостко О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах : монографія / О. Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – С. 282–329.

⁵ Там само. – С. 284.

зокрема, як уже зазначалось, специфіку національних економіко-правових реалій та історичних передумов нашої держави.

Правоохоронні органи багатьох країн узяли на озброєння і сьогодні активно реалізують так звану модель Community Policing, що є синтезом традиційних тактик боротьби зі злочинністю та участі громадськості у цій роботі. «Community Policing», по суті, стала новою філософією поліцейської діяльності, за якою поліція сформована згідно з принципом децентралізації її структури, діє на проактивній основі в тісній співпраці з громадянами, спільно визначаючи проблеми та розв'язуючи їх. Відповідно до цієї моделі відбулися зміни в роботі з персоналом поліції. Дослідження переконують, що за такої концепції підвищується задоволеність поліцейських своєю роботою, позитивно змінюється мотивація їхньої праці, розширюється роль працівників поліції в суспільстві, поліпшуються взаємини як між самими поліцейськими, так і між поліцейськими й громадянами¹. Проте правоохоронна система України щільно суміщена з військовою організацією та утворює з нею єдиний сектор безпеки².

Наприклад, про ефективне реформування правоохоронних органів у Німеччині свідчить створена Центральна психологічна служба поліції Баварії, яка швидко та гнучко реагує на актуальні потреби практичних підрозділів. Так, у цій країні жодне планування великих заходів або акцій не обходиться без участі психологів у робочій групі або оперативному штабі поліцейських сил³.

Досвід Франції свідчить про функціонування поліції наближення – незброєного органу правопорядку. Французька поліція наближення (проксиміте) – форма децентралізованої поліції, яка віддає перевагу переконанню, профілактиці та співпраці з громадою, а не застосуванню примусових заходів. Вона максимально спирається на розвиток системи патрулів. Її працівник згідно з чіт-

¹ Бесчасний В. Міжнародний досвід у діяльності міліції України [Електронний ресурс] / Віктор Бесчасний // Віче. – 2010. – № 3. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1780/> – Заголовок з екрана.

² Петриченко О. Реформированию – системный подход / Петриченко Олег // Юридическая практика. – 2008. – 23 дек. – № 52–53 (574–575). – С. 17.

³ Бесчасний В. Міжнародний досвід у діяльності міліції України [Електронний ресурс] / Віктор Бесчасний // Віче. – 2010. – № 3. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1780/> – Заголовок з екрана.

ко визначеними функціями планує свою роботу, яка є більш творчою, ніж у того ж таки дільничного. Наприклад, на дільниці поліцейського наближення проходить автотраса, і в одному з її місць постійно трапляються ДТП. Завдання офіцера – вжити всіх заходів, щоб зняти проблему, відреагувати на потреби громади. У процес планування досягнення цієї мети ніхто з керівництва не втручається. Фахівець проксиміте є самостійним у виборі інструментарію, який зрушить тривожну ситуацію¹.

Слід зауважити, що у відділі поліції наближення її працівники, зазвичай, довідок про виконану роботу не складають – про темп та якість роботи офіцера можна довідатися з окремого графіка, де позначаються індикатори ситуації з моменту початку її вирішення і до сьогодні². Отже, все це свідчить про якість та ефективність роботи такої поліції.

Зарубіжний досвід, зокрема Польщі, свідчить, що переважна більшість правоохоронців працює в структурах, підпорядкованих місцевим органам влади (відповідно воєводствам, округам, графствам і місцевим владам), у компетенції яких є адміністративні правопорушення і нетяжкі злочини. Саме місцеві органи влади (переважно представницькі) затверджують на посадах начальників управлінь поліції та поліцейських дільниць і приймають рішення про їхнє звільнення. У Польщі щонайменше раз на рік начальники поліції подають звіти про свою роботу, інформують воєводу (керівника регіону), окружну місцеву владу про стан громадського порядку на своїй території.

Важлива роль належить податковим органам. У країнах ЄС податкові органи перебувають переважно у складі міністерств фінансів у системі виконавчої влади, оскільки виконують фіскальні функції. В Україні, навпаки, Державна податкова адміністрація України займає одне зі значних місць у правоохоронній системі. Державна податкова адміністрація України у своїй діяльності багато в чому перебирає на себе суддівські функції. Проте боротьбу з корупцією у органах ДПА веде її структурний елемент – податкова міліція, що

¹ Седой С. Яка міліція нас потрібна? [Електронний ресурс] / Седой Станіслав // □ Дзеркало тижня. – 2010. – 23–29 січня. (№ 2). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1050/68297/> – Заголовок з екрана.

² Там само.

не відповідає принципу зовнішнього контролю за діяльністю будь-якого державного органу.

Тож у результаті реформування українських правоохоронних органів відповідно до демократичних стандартів, прийнятих у країнах ЄС, з фактично правозастосовних органів вони мають стати справді правоохоронними, які надаватимуть громадянам соціальні послуги, передусім з охорони прав і свобод особи.

Потрібно розвивати співробітництво нашої держави в рамках плану дій «Україна–ЄС». У рамках участі України в Раді Європи слід запровадити єдиний для представників усіх правоохоронних органів етичний кодекс, на основі наявного Кодексу поліцейської етики Ради Європи, в якому визначити принципи стосунків між правоохоронними органами та громадянами, норми і правила публічної поведінки правоохоронців.

Слід наголосити на важливості рекомендацій GRECO, зокрема тих, де порушуються питання щодо незалежності судових органів і прокуратури, доступу до інформації (зокрема, статистичної звітності), що знаходиться у розпорядженні державних органів влади, процедур укладання державних угод, реформи державного управління та державної служби, кодексів етики тощо. Позитивним моментом у напрямі інформаційного забезпечення є створення в Україні Єдиного державного реєстру судових рішень, до якого є вільний доступ за допомогою мережі Інтернет.

Як стверджує В. Ф. Нестерович, у практиці країн Європи щодо конституційно-правового регулювання лобіювання загальноприйнятим є виокремлення як об'єктів лобіювання лише органів виконавчої та законодавчої влади. Специфіка ж українського лобіювання полягає у тому, що воно здебільшого здійснюється поза правовим, вузько груповим і латентним способом та не у властивих для легітимованого лобіювання органах державної влади – судах¹. На нашу думку, слід унеможливити на законодавчому рівні таку практику.

Підсумовуючи, зауважимо, що проблема реформування правоохоронних органів України потребує спільних зусиль широкого

¹ Нестерович В. Ф. Органи судової влади як об'єкти лобіювання в Україні – виклик національній правовій системі / В. Ф. Нестерович // Вісн. Верхов. Суду України. – 2010. – № 3 (115). – С. 40.

спектра державних структур усіх гілок влади. Реформування правоохоронної системи і системи судоустрою має бути узгоджене. Одним із пріоритетів реформування має бути цивільний та демократичний контроль над правоохоронними органами. Зважаючи на те, що європейська інтеграція є державним пріоритетом, реформування судових і правоохоронних органів необхідно здійснювати, враховуючи досвід країн Європи, перш за все, колишнього соціалістичного блоку з центральносхідної Європи, які нині є членами ЄС або кандидатами на вступ до цієї організації.

Статья посвящена анализу европейского опыта реформирования судебных и правоохранительных органов.

The article is devoted to the analysis of European experience of reformation of judicial and law-enforcement bodies.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 7 від 2 червня 2010 р.).

*Рецензент – кандидат юридичних наук **О. Ю. Шостко**.*

УДК 341.645.5

В. П. Кононенко, кандидат юридичних наук, адвокат, м. Харків**ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ
ЯК ДЖЕРЕЛО КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

У статті робиться висновок, що практика Європейського суду з прав людини є джерелом тлумачення Конвенції 1950 р., а рішення Суду – прецедентами її тлумачення. Звідси витікає, що практика Суду є джерелом кримінально-виконавчого права.

Ключові слова: джерело права, судова практика, кримінально-виконавче право, виконання покарань, примусове годування.

Оскільки з моменту ратифікації Верховною Радою України Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція) вона стала частиною національного законодавства, нагальною потребою стало з'ясування змісту цього міжнародного правового документа й основних механізмів реалізації його норм. Відповідно до ст. 19 Конвенції та протоколів до неї для забезпечення виконання договірними сторонами своїх зобов'язань створюється Європейський суд з прав людини (далі – Суд, Європейський суд), який функціонує на постійній основі¹.

Ратифікувавши Конвенцію, Україна взяла на себе зобов'язання подвійного спрямування: по-перше, сьогодні вона повинна привести національне законодавство у відповідність до Конвенції, по-друге, ліквідувати будь-які порушення прав та свобод людини, що захищаються нею на власній території. З урахуванням того, що багато норм Конвенції 1950 р. мають оцінний характер, суттєво підвищується значення судових рішень для розуміння її змісту, а також протоколів до неї. Оцінні поняття відбивають юридичну особливість дій, явищ, об'єктів, але при цьому їх ознаки формально не визначені.

Сьогодні досить актуальним є питання впливу практики Європейського суду на національне законодавство України. Проблем

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод / Проти катувань. Європейські механізми запобігання катуванням та поганому поведженню / Харк. правозах. гр. – Х. : Фолио, 2005.

інтерпретації й застосування Конвенції 1950 р. Європейським судом вивчалися українськими фахівцями В. М. Ватаманюком, В. Є. Мармазовим, С. В. Шевчуком та ін. Її аналізували й такі російські науковці, як А. Б. Венгеров, Є. Врублевський, Ю. Д. Ільїн, В. О. Туманов, азербайджанський учений Л. Г. Гусейнов, західні фахівці Ж.-Л. Бержель, В. Бертам, Ф. Тетчер та ін. Але вплив практики Європейського суду з прав людини на кримінально-виконавче право наразі ще не вивчав, незважаючи, що це могло б допомогти практичним працівникам у вирішенні складних питань, регламентація яких національним законодавством розроблена недостатньо, що тягне за собою порушення прав людини та постановлення Європейським судом рішень проти України.

Так, в рішенні по справі «Невмержицький проти України»¹ від 5 квітня 2005 р. Європейський суд з прав людини відповідно до ст. 41 Конвенції призначив сплатити заявнику 1000 євро на відшкодування матеріальної шкоди, 20 000 євро як компенсацію моральної шкоди і 5000 євро на відшкодування судових витрат.

Згідно з матеріалами справи, заявник кілька разів упродовж перебування під вартою відмовлявся, на знак протесту, від вживання їжі. У зв'язку з цим його було піддано примусовому годуванню, стосовно якого Суд вказав, що такий медичний захід, як примусове годування, в принципі, не вважається поведженням, яке принижує людську гідність. Проте його застосування обов'язково має відповідати певним умовам. По-перше, має бути однозначно встановлена необхідність його застосування. По-друге, воно має відповідати певним процедурним гарантіям. Зокрема, спосіб такого примусового годування не повинен перевищувати ту межу суворості, яку Суд означив у своїх попередніх рішеннях з цього питання.

Суд зазначив, що Уряд не зміг довести необхідність застосування до заявника цього заходу з медичних міркувань. Не було жодним чином взято до уваги наполегливу і свідому відмову заявника від вживання їжі. Тому Суд дійшов висновку, що примусове годування заявника не відповідало меті якнайкращого забезпечення його інтересів і було свавільним.

¹ Усю інформацію з практики Європейського суду з прав людини можна знайти на офіційному сайті Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/echr/Homepage_EN.

Європейський суд припустив, що спосіб примусового годування відповідав вимогам відповідної інструкції про застосування такого заходу. Втім зауважив, що застосування таких обмежувальних засобів, як кайданки, роторозширювач, а також гумова трубка, що призначена для встромляння у стравохід, може бути визнаним катуванням у сенсі ст. 3 Конвенції, особливо у випадку, коли ці засоби застосовуються силоміць для подолання опору пацієнта.

Стосовно примусового годування пана Невмержицького Суд зазначив, що його застосування без належних для цього медичних підстав, а також насильне застосування відповідних обмежувальних засобів під час такого годування становили суворе поведження того рівня, який має бути кваліфікований як катування. Тому Суд постановив, що мало місце порушення ст. 3 Конвенції. І така позиція Європейського суду не нова: ще 20 років тому була розглянута справа «Х проти Німеччини» (*X v. Germany*) (1984) щодо ситуації, коли перебуваючи за ґратами, Х оголосив голодування і в'язнична адміністрація годувала його примусово. Заявник скаржився на погане поведження. Скаргу було відхилено і, аргументуючи це рішення, комісія зазначила: «На думку Комісії, примусове годування особи не має ознак приниження, які за певних обставин можна вважати забороненими ст. 3 Конвенції. З іншого боку, Конвенція зобов'язує Високі Договірні Сторони захищати гарантоване ст. 2 право кожного на життя. За певних обставин такий обов'язок вимагає від Договірної Сторони певних конкретних дій, зокрема дієвих заходів із рятування життя людини, яку органи влади взяли під варту. Коли, як це відбулося в даній справі, затримана особа проводить голодування, це може неминуче призвести до конфлікту між правом людини на фізичну недоторканність та обов'язком держави за ст. 2 Конвенції – конфлікту, який не вирішується самою Конвенцією.

Цей конфлікт було вирішено через передбачену можливість примусового годування затриманої особи, якщо ця особа, внаслідок голодівки, опиняється перед загрозою розладу здоров'я перманентного характеру, і примусове годування навіть обов'язкове, якщо існує очевидна загроза життю цієї людини. Оцінити згаданий вище стан має лікар, під доглядом якого перебуває особа, але, в остаточному підсумку, рішення про примусове годування може прийматися лише після отримання відповідного судового дозволу... Комісія

переконалася, що органи влади діяли, виключно виходячи з основних інтересів заявника, коли вирішували, чи виконати волю заявника щодо відмови від будь-якої їжі, що загрожує небезпекою виникнення тривалих розладів його здоров'я або навіть смертю, чи вжити заходів задля забезпечення його виживання, хоча такі заходи можуть посягнути на людську гідність заявника». Отже, якщо б норми Конвенції у тому вигляді, як їх інтерпретує Європейський суд були дотримані національними правозастосувачами, порушенню Конвенції 1950 р. можна було запобігти і держава не втратила б 26 000 євро, не говорячи вже про шкоду, завдану її міжнародному іміджу. Отже, треба визнати, що практика Європейського суду з прав людини є джерелом тлумачення Конвенції 1950 р., а рішення Суду – прецедентами її тлумачення, і саме з огляду на це суди України та правозастосувачі повинні застосовувати практику ЄСПЛ.

Зокрема, щодо примусового годування Суд встановив обов'язок надання медичного висновку про необхідність його застосування та отримання судового дозволу на його проведення. Таким чином, практика Європейського суду по даній категорії справ є джерелом кримінально-виконавчого права України, а правові позиції, висловлені судом щодо примусового годування, мають нормативну силу.

В статье делается вывод, что практика Европейского суда по правам человека является источником толкования Конвенции 1950 г., а решения Суда – прецедентами ее толкования. Отсюда следует вывод, что практика Суда является источником уголовно-исполнительного права.

In the article drawn a conclusion, that practice of the European Court on human rights is the source of interpretation of Convention, 1950, and Court decisions – by the precedents of its interpretation. A conclusion follows from here, that practice of Court is the source of Criminal-executive right.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПРН України (протокол № 2 від 30 квітня 2010 р.).

Рецензент – кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник І. С. Яковець.

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 347.962

Л. М. Москвич, кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри організації судових та правоохоронних органів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

СУД ЯК СКЛАДНИЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН

У цій статті автор зробив спробу проаналізувати зміну соціально-культурного статусу суду в умовах трансформації суспільства та ступінь реалізації повноважень судової влади в повсякденних практиках. Досліджуються фактори, що впливають на результати процесів легітимації судової влади у конкретному соціумі: 1) місце й роль судів у системі публічної влади (історично-традиційний зріз); 2) рівень правової культури самих суддів.

Ключові слова: *судова влада, судова система, судова політика, легітимність судової влади.*

Весь комплекс заходів, спрямованих на виокремлення судової влади зі складу правоохоронної системи та досягнення нею незалежності проводиться з початку 1990-х років шляхом певних інстанційних перетворень. Разом із тим адміністративна зміна правового і економічного статусу суду ще не забезпечує його ефективної трансформації і зміну його статусу в соціальній системі в цілому – його місця в системі поділу влад, взаємовідносини з законодавчою і виконавчою владою та суспільством; можливість самостійно визначати характер правозастосування і давати експертизу законотворчості, що обумовлює моральну оцінку судової влади з боку суспільства.

Аналізу зміни ролі суду в умовах трансформації суспільства приділяли увагу в своїх наукових дослідженнях Ю. М. Грошевий, В. В. Городовенко, І. Є. Марочкін, С. В. Прилуцький, Н. В. Сібілова, М. І. Сірий та інші науковці та практики. У цій статті ми спробуємо

дати оцінку місця суду в умовах становлення правової держави та зміну його статусу в системі поділу влади та трансформації суспільства.

Сьогодні судова влада є однією з основних складових політичного устрою країни і визначається самостійними завданнями та засобами їх виконання, відповідною системою у механізмі державних органів та специфічною діяльністю, що прямо впливає на соціальні та політичні процеси держави. Вона виникла й розвивалася в різних інституціональних формах, тому несе на собі відбиток відмінних за своїм змістом правових і політичних систем, однак зараз вона так чи інакше залучена до найскладніших соціально-економічних та духовних процесів, впливає на спосіб організації юридико-культурного соціуму. Судова влада виступає вінцем злагодженості законодавчої та виконавчої влади, політичної стабільності та збалансованості країни, а також є показником рівня правової культури громадянського суспільства.

Основним призначенням судової влади є розв'язання юридичних спорів та конфліктів у суспільстві, що мають правовий зміст. У конституційній державі юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судова юрисдикція є комплексним поняттям і визначає компетенцію судів у різних вимірах: предмета судового розгляду та предмета судової діяльності, інстанційності побудови судової системи та її територіальності.

Разом із тим, реалії сьогодення яскраво показують, як складні політичні, економічні та соціальні процеси впливають на організацію та функціонування судової влади, а також як остання прямо впливає на зазначені процеси. Як справедливо зазначив з цього приводу Голова Верховного Суду України В. В. Онопенко, «суд відіграє особливу роль у суспільстві та державі. Він може вирішити долю окремої людини, а може змінити напрям розвитку всієї держави. Нині суд своїм рішенням може істотно впливати на політичні, економічні, правові, соціальні та інші процеси. Така тенденція є об'єктивною і закономірною для держави, яка претендує на статус правової та демократичної»¹.

Дійсно, сучасна соціальна держава передбачає «юридизацію» багатьох сфер суспільних відносин через зростання обсягу законо-

¹ Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 4 (80). – С. 2.

давства, що призводить до «юридизації» політики через активне втручання влади у цей процес. Причому суди проводять власну політику – судову.

Судова політика є різновидом правової політики і включає принципи, засоби, форми функціонування та шляхи розвитку судової влади¹. Можна виокремити такі види судової політики: 1) зовнішня; 2) внутрішньо-організаційна; 3) процедурна (процесуальна).

Зовнішня судова політика реалізується у побудові взаємовідносин судової влади з іншими гілками та органами державної влади; засобами масової інформації, неурядовими громадсько-політичними чи правозахисними організаціями, політичними партіями; органами судової влади інших країн, міжнародними організаціями та їх органами тощо.

Судова влада займає активну позицію щодо формування єдиної концепції політичного життя країни². Обмежуючи судову юрисдикцію питаннями права, судова влада все ж таки здійснює контроль і за законністю у сфері політики: саме суд повинен контролювати законність створення політичних партій, забороняти неконституційні партії, гарантувати дотримання політичних прав громадян.

Крім розв'язання правових спорів, що виникають між гілками влади, судова влада в багатьох країнах наділена правом законодавчої ініціативи, судова практика визнається одним із джерел права тощо. В Україні зараз також у широких юридичних колах обговорюється питання повернення права законодавчої ініціативи Верховному Суду України, що має стати важливим засобом гармонізації правової системи країни та оптимізації законодавчого процесу.

Внутрішньо-організаційна судова політика реалізується при розв'язанні питань у галузі судоустрою. У цьому аспекті виокремлюються відносини між органами судового управління, суддівського самоврядування та іншими інститутами самоорганізації судової влади. Прикладами зазначеного виду судової політики є процеси

¹ Луць Л. А. Забезпечення принципу незалежності суддів в українській національній правовій системі / Л. А. Луць // Вісн. Центру суддів. студій. – 2007. – № 10. – С. 6.

² Рішення VIII позачергового З'їзду суддів України «Про концептуальні засади подальшого здійснення судової реформи в Україні» від 7 грудня 2007 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12 (88). – С. 16–18.

кадрового забезпечення судів, призначення на адміністративні посади, запровадження спеціалізації судів та суддів, підготовка, підвищення кваліфікації, атестація суддів та оперативних працівників суду тощо. Також в рамках внутрішньо-організаційної судової політики вирішуються питання сталості та єдності судової практики, доступності суду та судових рішень, методологічного забезпечення функціонування судів.

Процедурний аспект судової політики розкриває вплив судової влади на правову систему країни через здійснення правосуддя та формування судової практики, судову правотворчість та судове право. Судова влада, в рамках функції правосуддя, покликана забезпечувати політичну стабільність країни, захищаючи конституційний лад від узурпації та зловживання владою з боку політичних партій чи груп, окремих інститутів публічної влади (президента, парламента, уряду та ін.). Правосуддя завершує формування права шляхом уточнення, доповнення або коригування закону: воно уточнює закон, визначаючи та опрацьовуючи можливі альтернативи його тлумачення й обирає найбільш вдалу серед них форму.

Завдання судочинства, а надто – вищих судів, не вичерпується лише тлумаченням і заповненням прогалин у кожному конкретному випадку. Правила, за якими заповнено прогалини й розтлумачено норми, претендують на те, аби бути належно застосованими у кожному наступному випадку, вони мають виходити з принципу однакового застосування та бути чинними не лише для конкретного реального випадку чи норми, а й для типових ситуацій. Такі підходи або сформульовані за їхньою допомогою норми ведуть до створення не лише чинного в конкретному випадку (і сформульованого як конкретний судовий вирок чи рішення), а й до загального суддівського права¹.

Однак, при тлумаченні і конкретизації норм права у процесі судочинства є велика небезпека перетворення судових органів у законодавців, які здійснюють політичну функцію. Величезний вплив конституційних судів на політичний процес можна пояснити змістом їх повноважень: вони можуть проголосити нечинними правові акти, що прийняті органами державної влади, які посідають вищі щаблі

¹ Циппеліус Р. Юридична методологія / Райнгольд Циппеліус. – К. : Реферат, 2004. – С. 117.

державної ієрархічної системи. Дуалізм судової діяльності при здійсненні конституційного правосуддя полягає в тому, що, з одного боку, суд приймає справу до розгляду та виносить рішення, керуючись правовими нормами, а з іншого – його рішення мають величезне політичне значення. Як зауважує В. С. Шевчук, наявність політичних, правових, фінансових гарантій принципу незалежності конституційних судів у поєднанні з великим значенням та політичним впливом їх рішень можуть створити небезпечну ситуацію з втручанням суддів у політичний процес. Це може спричинити виникнення недовіри до їх діяльності, а також ініціювати суспільно-політичну дискусію про необхідність їх існування або суттєве обмеження їхніх повноважень¹. Тому, як зауважують В. Я. Тацій та Ю. М. Тодика, Конституційний Суд повинен вміти «самообмежувати» себе, не брати на себе здійснення не властивих йому завдань і функцій².

У конституційному праві Японії вважається, що суди не можуть займатися правотворчістю та втручатися у діяльність уряду в таких важливих сферах життєдіяльності держави, як міжнародні відносини, національна безпека та поточна діяльність урядових структур. Суди Індії, якщо у процесі здійснення правосуддя виникають питання, що стосуються діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади, перевіряють відповідність лише цілей цієї діяльності конституції, але не вдаються до деталізованого аналізу засобів та методів досягнення цих цілей. Відповідно до положень Закону про Конституційний суд Італії, конституційна юрисдикція виключає будь-яку оцінку політичного характеру, а в ст. 3 Федерального Закону про Конституційний суд Російської Федерації встановлено, що суд вирішує винятково питання права.

Конституційний Суд України також почав формулювати основи доктрини «політичного питання», наприклад, у рішенні по справі про вибори народних депутатів України від 26 лютого 1998 р. за № 1-рп/98. У пункті 5 мотивувальної частини цього рішення Суд

¹ Шевчук С. В. Концепція самообмеження суду: доктрина «політичного питання», «політичної доцільності» та «поля розсуду держави» / С. В. Шевчук // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 3 (46). – С. 20–32.

² Тацій В. Питання меж тлумачення Конституційним Судом Конституції та законів України / В. Тацій, Ю. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 4 (27). – С. 35.

окремо зазначив, що питання чотиривідсоткового бар'єру, який мають подолати політичні партії та виборчі блоки для отримання мандатів по загальному багатомандатному виборчому округу, «є питанням політичної доцільності, і воно має вирішуватися Верховною Радою України»¹. Отже, Конституційний Суд України, стежачи за дотриманням законодавцем своїх повноважень, допускає самообмеження своєї компетенції щодо вирішення питань, які лежать виключно в межах політики, діючи виключно в правовому полі.

Виключення з компетенції суду окремих питань існує і в практиці міжнародних судових установ, якими сприйнята доктрина «поля розсуду держави»².

Тобто, світова та українська практика свідчить, що суди не можуть вирішувати справи, в яких порушуються політичні питання, оскільки вони мають вирішуватися політичними гілками влади (законодавчою та виконавчою). Самообмеження суддів полягає в їх невторчання при здійсненні правосуддя в політичну сферу, оскільки вони не обираються народом і не несуть відповідальність за свою діяльність перед виборцями.

Отже, судова влада – це особливий, але самостійний учасник політичного життя країни, який активно впливає на правову систему країни, її організацію, розвиток та стабільність. Сила судової влади в демократичних та правових державах полягає у її авторитетності – беззаперечному визнанні її рішень як державою, так і суспільством (легітимність судової влади). Саме в цьому проявляється правова культура того чи іншого народу.

Відповідно до свого статусу суд є публічною установою, що забезпечує правопорядок та законність в державі. Саме суд, розв'язуючи правові конфлікти, отримав можливість впливати на зміст та характер суспільно-політичних відносин, формуючи тим самим правову культуру членів суспільства. Розв'язуючи правові конфлікти, суд застосовує загальну правову норму до конкретної ситуації, сам формує загальнообов'язкові правила вирішення кон-

¹ Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997–2001 / Відп. ред. П. Б. Свєграфов. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 128.

² Шевчук С. В. Концепція самообмеження суду: доктрина «політичного питання», «політичної доцільності» та «поля розсуду держави»/ С. В. Шевчук // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 3 (46). – С. 20–32.

кретної ситуації. Застосовуючи норми права, суд здійснює функцію соціального контролю, забезпечуючи необхідний ступінь однамітної поведінки громадян відповідно до правових приписів. Суд ставить під захист закону такі індивідуальні потреби, задоволення яких не завдає збитків суспільству. Зумовлені цими потребами індивідуальні інтереси й суб'єктивні цілі підтримуються і захищаються судом. Здійснюваний судом соціальний контроль поширюється на поведінку не тільки громадян, але й посадових осіб.

Судова влада володіє унікальним інструментарієм для формування власного іміджу. Разом із тим у суспільстві спостерігається дуже низький рівень довіри до цієї гілки влади. У свідомості громадян зберігаються стійкі соціальні стереотипи: уявлення про варіативність правової норми залежно від інтерпретації судді; уявлення про корумпованість судів; виправданість репресивного характеру права тощо. Це ускладнює утвердження суспільної довіри до судової системи, визначає низький рівень правосвідомості громадян і кон'юнктурне застосування правових норм. Досвід особистої взаємодії з судом призводить не до подолання стереотипів, що склалися, а навпаки, укріплює впевненість в їх актуальності і збільшує коло їх прибічників. У цьому контексті суспільство розуміє необхідність переходу до реститутивної моделі правосуддя, але реальна судова влада оцінюється як репресивна.

Досягнення і підтримання суспільної довіри до суду вимагає не лише відкритості, але і публічності судової влади, яка обов'язково включає як змістовний компонент – управління комунікацією. А це передбачає опрацювання та реалізацію спеціальної інформаційної політики, спрямованої на позиціонування власної репутації (яка презентується як позитивний імідж суду), і управління сприйняттям інформації про діяльність суду. Для більш змістовного зв'язку судової влади і громадськості необхідне застосування соціальних технологій, зокрема: опитування громадської думки, технології організації й проведення зустрічей із громадськістю, технології роботи зі ЗМІ, технології телевізійних виступів «перших осіб», які представляють судову владу країни, проведення теледебатів, технології інформаційного впливу на громадян за допомогою мережі Інтернет, що дозволить судовій владі укріпитися в системі держав-

ної влади, підвищити свій авторитет, підтримати принцип зворотного зв'язку з громадськістю.

Під час характеристики й оцінки діяльності судової влади, її авторитетності неможливо залишити без уваги проблему впливу засобів масової інформації на правосуддя. Засоби масової інформації так чи інакше присвоюють собі функцію відкритого роздуму про ті чи інші напрями діяльності суду з точки зору правосудності їх рішень. Водночас ЗМІ формують громадську думку щодо діяльності судової влади. Контент-аналіз багатьох ЗМІ дає можливість зробити висновок про те, що в цілому мають місце взаємна недовіра й підозрілість у відносинах між ЗМІ та суддями. Цю недовіру з боку суддів можна пояснити також гіпертрофованим почуттям професійної суверенності, посягання на яку вважається неприпустимим. У свою чергу, журналісти, наділені наданим їм правом вільного огляду і висвітлення в засобах масової інформації соціальних процесів, не можуть миритися з тими обмеженнями, які встановлює для них суд під час реалізації права вільно збирати і поширювати відомості, мати до них необмежений доступ. Відбувається трансформація свободи журналіста в публічне владне право, що сприймається з боку суду як посягання на імунітет судової влади. Якщо закон надає право втручання у простір судової влади через свободу слова, думки, доступний пошук інформації у цій публічній сфері і свободу її поширення, то таке втручання повинне здійснюватися в межах етичних норм, а також за визначеними правилами інформаційного доступу до правосуддя, виходячи з загальноприйнятих моделей, відповідно до чинного законодавства як щодо доступу до інформації, так і щодо способу, методу і характеру її поширення засобами масової інформації.

Вважаємо, що політико-правова і соціокультурна легітимність судової влади, її авторитет, місце в системі інститутів публічної влади визначаються щонайменше двома критеріями:

а) відтворенням і стійкістю цієї інституціонально-правової форми на більш-менш тривалому проміжку часу, існуванням національного державно-правового простору, наявністю певної наступності (структурно-організаційної, юридичної, ресурсної й ін.);

б) позитивною оцінкою інституціональної конфігурації судової влади, ступеня її наближеності до інтересів суспільства, доступнос-

ті й соціально-правовій результативності, що об'єктивується через стан правопорядку в цілому, рівень правосвідомості населення, визнання ефективності правосуддя.

Легітимність судової влади завжди матиме незавершений характер, тому що проходить в умовах стратифікованого соціуму, в якому не може бути абсолютного збігу інтересів індивідів і їхніх груп, їхніх оцінок правового й політичного життя. Крім цього, процеси легітимації поєднані з особливостями включеної в конкретний соціальний простір правової реальності, що визначає специфічність юридичної інституціоналізації дій, відносин, змісту.

Наприклад, у країнах західної політико-правової традиції інститут судової влади в ході свого становлення поступово набув універсального значення: саме специфіка здійснення правосуддя, оцінка ефективності цього процесу більшістю населення, його стиль стають свого роду індикатором якості здійснення публічної влади, є найважливішим показником рівня розвитку механізму захисту прав і свобод людини й суспільства, визначають можливості й правові способи впливу останніх на структури виконавчої й законодавчої влади.

Щодо ознак національної системи судової влади, то остання є складним багаторівневим політико-правовим феноменом, що характеризується співвідношеннями політико-правових традицій і інновацій, реформаторсько-контрреформаторськими процесами, покликаними в рамках визначеної законом компетенції здійснювати розв'язання юридичних конфліктів. В Україні можна виокремити боротьбу двох основних тенденцій реформування судової системи: копіювання, тобто запозичення готових зарубіжних моделей, і збереження й послідовну модернізацію національних традиційних структур. Вважаємо, що саме недооцінка проблеми оптимального співвідношення традиційних та інноваційних елементів у судовій системі, відсутність необхідної концептуальної основи модернізації її структур створюють основу для різного роду делегітимаційних процесів, призводять до відчуження населення від національної судової системи, нерозуміння її значимості й розчарування в отриманих результатах.

Легітимація інститутів судової влади обумовлена специфікою й рівнем розвитку правової культури суспільства й особистості.

Правова культура є наскрізним елементом, що пронизує законність, правопорядок, правові відносини, що мають місце в конкретному соціумі. Тому до факторів, що впливають на результати процесів легітимації судової влади у конкретному соціумі, слід віднести: 1) місце й роль судів у системі публічної влади (історично-традиційний зріз); 2) рівень правової культури самих суддів, що проявляється у ціннісних орієнтаціях, адекватному розумінні судьями своїх функцій, у суворому додержанні принципу верховенства права, навіть якщо це суперечить політичній доцільності, що виникла в той чи інший момент, і т. д. Трансформація інституту судової влади в системі політичної влади була нами проаналізована вище, тому зупинимося на другому факторі – рівні правової культури судді.

Правова культура судді є важливим чинником, що визначає зміст логічного й історичного компонентів праворозуміння, а також пронизує в силу самої своєї природи особистісну складову судової практики. Рівень правової культури судді обумовлює відповідність напряму правового пізнання, яке він здійснює при виборі та застосуванні юридичної норми, світоглядним, філософським, політичним установкам, які, як правило, істотно впливають на хід судового розгляду й зміст судового рішення.

Формування правової культури судді – це певний соціально-психологічний процес, що складається з трьох основних етапів:

- 1) перетворення зовнішнього впливу на факт свідомості;
- 2) збереження і акумуляція перетвореного зовнішнього впливу в свідомості;
- 3) перетворення загальної правової культури особи на професійну правову культуру судді.

Правова культура судді обумовлює особливе професійне бачення фактичних обставин справи, найбільш значущих та істотних для встановлення істини по справі. Правова культура судді справляє величезний вплив на ефективність здійснення правосуддя, стабільність судової практики.

Вплив правової культури судді на зміст судової практики простежується на всіх етапах судової діяльності (встановлення обставин справи, вибір норми права, застосування права і формулювання рішення), є однією із засад реалізації судом у процесі правозасто-

сування таких оціночних і абстрактних категорій закону, як справедливість, розумність і сумлінність. У цьому контексті актуалізується питання введення у систему добору суддів надійних інструментів профвідбору, навчання та підвищення їх кваліфікації.

В этой статье автор сделал попытку проанализировать изменение социально-культурного статуса суда в условиях трансформации общества и степень реализации полномочий судебной власти в современной практике. Исследуются факторы, влияющие на результаты процессов легитимации судебной власти в конкретном социуме: 1) место и роль судов в системе публичной власти (исторически-традиционный срез); 2) уровень правовой культуры судей.

In this article author has done the attempt to analyse change social-cultural status of the court in condition of the transformations society and degree to realization judicial authorities in modern practical person. They are researched factors, influencing upon results of the processes to socializations judicial authorities: 1) place and role court in system public authorities (historically-traditional cut); 2) level legal culture judge.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри організації судових та правоохоронних органів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 11 від 14 травня 2010 р.).
Рецензенти – кандидат юридичних наук, професор **І. Є. Марочкін**; кандидат юридичних наук, доцент **Н. В. Сібільова**.*

УДК 343.364

М.В. Шенітько, аспірант Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України, м. Харків

РОДОВИЙ ТА ВИДОВИЙ ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ «ЗАВІДОМО НЕПРАВДИВЕ ПОКАЗАННЯ» (СТ. 384 КК УКРАЇНИ)

Стаття присвячена проблемам визначення родового та видового об'єкта злочину, передбаченого ст. 384 КК України – «Завідомо неправдиве показання», пошуку місця даного злочину в системі злочинів проти правосуддя.

Ключові слова: злочини проти правосуддя, завідомо неправдиве показання, родовий об'єкт, видовий об'єкт

Центральне місце серед елементів складу злочину займає об'єкт злочину. Це викликано тим, що «об'єктом злочину завжди виступає те благо, якому злочином загрожується реальна шкода чи створюється загроза її заподіяння»¹. Саме об'єкт злочину лежить в основі криміналізації та декриміналізації суспільно небезпечних діянь, визначення їх тяжкості, відмежування злочинів від інших правопорушень, кодифікації кримінального законодавства, кваліфікації злочинів, він впливає на формування санкцій статей КК України, на міру покарання, що обирається винному².

Проблема визначення сутності об'єкта злочину певним чином досліджувалася в кримінально-правовій літературі. Цим питанням присвятили наукові праці відомі вчені-криміналісти³: Б. С. Нікіфоров⁴, А. А. Піонтковський⁵, В. К. Глістин⁶, М. Й. Коржанський,

¹ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / [Баулін Ю. В., Борисов В. І., Тютюгін В. І. та ін.]; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [4-те вид., перероб. і допов.] – Х.: Право, 2010. – С.96. (456 с.)

² Пинаев А. А. Курс лекцій по общей части уголовного права / Анатолий Алексеевич Пинаев. – Кн. 1 «О преступлениях». – Х.: Харьков юридический, 2001. – С. 71. (207 с.)

³ Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Николай Иосифович Коржанский. – М., 1980. – 248 с.

⁴ Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Борис Сергеевич Никифоров. – М.: Юрид. лит., 1960. – 230 с.

⁵ Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / Андрей Андреевич Пионтковский. – М., 1961. – 666 с.

⁶ Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений) / Владимир Кузьмич Глистин. – Ленинград.: изд-во ЛГУ, 1979. – 128 с.

В. Я. Тацій¹ та ін. Разом з тим на сьогодні існують різні підходи щодо розуміння поняття та диференціації об'єктів злочину. Тому існують певні складнощі у визначенні об'єкта злочину в контексті його родової та видової належності.

Важливим терміном, від якого залежить зміст поняття родового об'єкта «Завідомо неправдивого показання» (ст. 384 КК України) є «правосуддя». За Тлумачним словником В. І. Даля «правосуддя» – це правий суд, справедливий вирок, рішення за законом, за совістю, правда². С. І. Ожегов визначав це поняття як діяльність правових, судових органів³. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови наводиться кілька розумінь поняття «правосуддя»: 1) суд, судова діяльність держави, юстиція // установи, які здійснюють судову діяльність держави; 2) розгляд судових справ, судочинство; 3) справедливий суд⁴. В Юридичній енциклопедії В. Т. Маляренко надає дещо звужене розуміння правосуддя – «правозастосовча діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави»⁵. Така сама позиція розглядається в Словнику термінів з теорії держави і права – це діяльність державних органів – судів по розгляду та вирішенню в судових засіданнях у встановленому законом порядку цивільних та кримінальних справ⁶.

Отже, з огляду вказаних джерел, поняття «правосуддя» може розглядатися з точки зору декількох розумінь. Така сама тенденція існує й в законодавстві України.

¹ Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / Василий Яковлевич Тацкий. – Х.: Выща школа, 1988. – 198 с.

² Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т., Т. 3. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1956. – С.377-380. (555 с.)

³ Ожегов С. И. Словарь русского языка / под. ред. Н. Ю. Шведовой. – 16-е изд., испр. – М.: Рус. Яз., 1984. – С. 499. (797 с.)

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 917. (1440 с.)

⁵ Юридична енциклопедія: в 6 т./ редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т.5. – К.: «Укр. енцикл.», 2003. – С. 50-51. (736 с.)

⁶ Словарь терминов по теории государства и права: учебное пособие / рук. авт. кол. Н. И. Панов. – Х.: Основа, 1997. – С.121. (190 с.)

Так, у ст. 124 Конституції України зазначається, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Проте у розділі XVIII Особливої частини КК України «Злочини проти правосуддя», ми бачимо такі норми, які припускають кримінально-правову охорону не тільки діяльності суду. Серед них можна назвати: «Завідомо незаконні затримання, привід, арешт або тримання під вартою» (ст. 371 КК України), «Завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину» (ст. 383 КК України), «Розголошення даних досудового слідства або дізнання» (ст. 387 КК України), «Злісна непокора вимогам адміністрації виправної установи» (ст. 391 КК України) тощо. Отже, за нормами розділу XVIII Особливої частини КК України охороняється діяльність не тільки судових органів, а й органів, які сприяють здійсненню правосуддя – досудових органів, дізнання та органів, що забезпечують виконання судових рішень. В. І. Борисов зазначає, що цими відносинами охоплюється не лише «здійснювана суворо відповідно до закону діяльність судової влади, а й органів, що сприяють процесуальній діяльності з виконання судом функцій правосуддя (органів прокуратури, досудового слідства і дізнання), а також органів, що виконують винесені судами вироки, ухвали, постанови та інші судові рішення»¹.

На нашу думку, поняття «правосуддя» в чинному законодавстві про кримінальну відповідальність слід розглядати з точки зору «широкого» розуміння даного терміну. Отже, таке поняття має охоплювати не тільки діяльність суду з розгляду та вирішенню справ, а й діяльність органів досудового слідства, дізнання, а також органів щодо виконання судових рішень. З точки зору кримінального права, така охорона суспільних відносин у сфері правосуддя зумовлена їх важливістю, а також загальними, специфічними завданнями, які стоять перед вказаними органами.

Намагання науковців визначити найбільш точне формулювання родового об'єкта злочинів проти правосуддя призвели до групування позицій за їх критерієм близькості поглядів. Так, до першої групи слід віднести позицію Я. М. Кульберга, який під родовим об'єктом злочинів

¹ Борисов В. І. Проблеми затримання та взяття під варту на досудовому провадженні по кримінальній справі / Вячеслав Іванович Борисов, Наталія Валеріївна Глинська, Володимир Серафимович Зеленецький, Ольга Георгіївна Шило. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – С. 117. (352 с.)

проти правосуддя розуміє «інтереси правосуддя»¹. Між тим Ш. С. Рашковська визначає родовий об'єкт цих злочинів дещо по-іншому – суспільні відносини, що забезпечують інтереси правосуддя².

Іншої думки дотримуються І. С. Власов та І. М. Тяжкова, які вважають, що визначення даного поняття має бути іншим та розуміють його як діяльність по здійсненню завдань правосуддя уповноваженими на це органами³. О. І. Чучась зазначає, що до сфери кримінально-правової охорони підпадають не всі суспільні відносини, що виникають в процесі функціонування суду, а також органів дізнання та досудового слідства, прокуратури, органів та установ, виконуючих вироки та рішення, а тільки ті, які з'являються під час здійснення цими органами специфічних завдань правосуддя⁴. Втім деякі автори звертають увагу, що коли мова йде про правосуддя як об'єкт кримінально-правового захисту, тоді дане поняття охоплює відносини, що виникають не тільки під час розгляду та вирішення адміністративних, цивільних, арбітражних та кримінальних справ, але й під час здійснення функції судового контролю, в тому числі й конституційного⁵. Стосовно позиції зазначених авторів щодо звуження поняття родового об'єкта до обмеження діяльності уповноважених органів лише здійсненням завдань правосуддя, виникає питання: чи існують такі суспільні відносини, які б не відповідали завданням правосуддя? Виходячи з законодавчих визначень завдань судочинства та Закону України «Про судоустрій та статус суддів», що

¹ Кульберг Я. М. Преступления против правосудия / Яков Моисеевич Кульберг. – М.: Госюриздат, 1962. – С. 18-19 (63 с.)

² Рашковская Ш. С. Преступления против правосудия: учеб. пособие / Ш. С. Рашковская. – М., 1978. – С.6.

³ Власов И. С. Ответственность за преступления против правосудия / Илья Семенович Власов, Ирина Михайловна Тяжкова. – М.: Юрид. лит., 1968. – С.27 (135 с.)

⁴ Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учеб. / [Журавлев М. П., Наумов А. В., С. И. Никулин и др]; под. ред. А. И. Рарога. – [6-е изд., перераб. и доп.] – М.: Проспект, 2010. – С. 621. (704 с.)

⁵ Полный курс уголовного права: В 5 т. / под. ред. А. И. Коробеева. Т.V: Преступления против государственной власти. Преступления против военной службы. Преступления против мира и безопасности человечества. Международное уголовное право. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – С.204. (951 с); Горелик А. С. Преступления против правосудия / Александр Соломонович Горелик, Любовь Валентиновна Лобанова. – СПб., 2005. – С. 26 (491 с.).

є формами здійснення правосуддя, можна дійти висновку, що немає таких суспільних відносин у сфері правосуддя, які б не відповідали завданням правосуддя. Тому вказувати на завдання правосуддя у понятті родового об'єкта злочину є недоречним, тому що не у всіх формах здійснення правосуддя (наприклад, господарське судочинство) взагалі визначено ці завдання у законодавчому порядку.

В. І. Борисов має власну позицію щодо родового об'єкта вказаних злочинів і визначає їх як «суспільні відносини, що забезпечують інтереси правосуддя»¹. Дещо іншої думки дотримується В. І. Тютюгін – «суспільні відносини, що забезпечують нормальну діяльність у сфері здійснення правосуддя»². Схожа позицію у М. М. Голоднюка – це суспільні відносини, що забезпечують нормальне функціонування органів правосуддя³. О. О. Кваша під час визначення родового об'єкта акцентує увагу на суб'єктивному складі органів правосуддя і зазначає, що це «відносини у сфері нормальної діяльності: 1) судових органів; 2) органів дізнання, досудового слідства, прокуратури; 3) органів, що здійснюють виконання ухвал, постанов, вироків, інших судових рішень і призначених покарань»⁴. Слід зазначити, що за вказаними позиціями В. І. Тютюгіна, М. М. Голоднюка та О. О. Кваши⁵, є незрозумілим використання терміну «нор-

¹ Борисов В. І. Проблеми затримання та взяття під варту на досудовому провадженні по кримінальній справі / Вячеслав Іванович Борисов, Наталія Валеріївна Глинська, Володимир Серафимович Зеленецький, Ольга Георгіївна Шило. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – С. 117. (352 с.)

² Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / [Баулін Ю. В., Борисов В. І., Тютюгін В. І. та ін.]; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [4-те вид., перероб. і допов.] – Х.: Право, 2010. – С.506. (608 с.)

³ Курс уголовного права: В 5 т. / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. – М., 2002. – Т. 5. – С. 145.

⁴ Кваша О. О. Поняття злочинів проти правосуддя / О. О. Кваша // Правова держава: Щорічник наук. пр. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України України, 2005. – Вип. 16. – С. 381.

⁵ Близькою позицію розуміння родового об'єкта злочинів проти правосуддя як нормальну діяльність у сфері здійснення правосуддя є позиція М. Х. Хабібুলліна, який вважає даним об'єктом – правильна діяльність органів правосуддя. Саме тому, аргументи, які наводяться до позиції В. І. Тютюгіна, М. М. Голоднюка, О. О. Кваши також слід відносити до думки М. Х. Хабібулліна. Див.: Хабибуллин М. Х. Ответственность за заведомо ложный донос и заведомо ложное показание по советскому уголовному праву / Миннула Халиуллович Хабибуллин. – Казань: изд-во КГУ, 1975. – С. 10. (160 с.)

мального» щодо функціонування та діяльності відповідно. Така неясність впливає з оціночного характеру даного терміну та відсутністю змістового навантаження в даних випадках.

Слід констатувати, що злочини проти правосуддя можуть досягнути на будь-яку частину суспільних відносини в сфері правосуддя. Дане положення підтверджується кількістю злочинів, які утворюють систему у розділі Особливої частини КК «Злочини проти правосуддя» від початку роботи органів дізнання до виконання судових рішень. Таким чином, частково необхідно погодитися з позицією В. І. Тютюгіна (родовий об'єкт – «суспільні відносини, що забезпечують нормальну діяльність у сфері здійснення правосуддя»), який, на нашу думку, більш вдало визначив родовий об'єкт злочинів проти правосуддя. Виходячи із такого підходу, вбачається можливим визначити родовий об'єкт злочинів проти правосуддя як суспільні відносини у сфері забезпечення здійснення правосуддя. При такому формулюванні, термін «забезпечення» вказує на регулятивну та охоронну функцію права, а «здійснення» відображає певну динаміку діяльності судових органів та органів, які сприяють правосуддю.

Ми вважаємо, що використання словосполучення «у сфері» під час зазначення назви самого розділу буде більш правильним порівняно із тим словосполученням, яке використовується на даний час. Така позиція пов'язується з теорією суспільних відносин об'єкта злочину, а також самим їх визначенням. Суспільні відносини виникають між соціальними спільностями, групами, колективами людей та усередині них в процесі сумісної діяльності¹. Слід погодитись з А. П. Закалюком, що вчиненню злочинів надається соціальна ознака². Отже, більш вдалим є використання словосполучення «у сфері», тому що злочинність також складає частину суспільних відносин, а це означає, що неправильним буде вказувати на даний елемент складу злочину через суспільні відносини, використовуючи термін протилежності – «проти». Крім того, термін «у сфері»

¹ Краткий словарь по философии / под общ. ред. И. В. Блауберга, И. К. Пантина. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – С. 226. (432 с.)

² Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. – Кн.1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки/ Анатолій Петрович Закалюк. – К.: Видавничий Дім «ІнЮре», 207. – С. 123. (424 с.)

вже відомий законодавцю України тому, що в назвах розділів Особливої частини КК України, він вживає цей термін 6 разів.

Таким чином, родовим об'єктом даної групи злочинів мають виступати суспільні відносини у сфері забезпечення здійснення правосуддя. Таке визначення родового об'єкта має відобразитись й на назві відповідного розділу Особливої частини КК України і має бути сформульовано як «Злочини у сфері забезпечення здійснення правосуддя».

Деякі науковці вважають за необхідне виокремлювати в структурі родового об'єкта злочинів видовий об'єкт. На думку Є. О. Фролова, видовий об'єкт має відображати один й той самий інтерес учасників даних відносин або виражати деякі тісно пов'язані інтереси одного й того ж об'єкта¹. В. Я. Тацій, в свою чергу, акцентує увагу на тому, що видовий об'єкт може існувати з метою з'ясування груп суспільних відносин, що входять в родовий об'єкт та побудови наукової системи окремих злочинів, що посягають на один та той самий родовий об'єкт².

Наука кримінального права має достатньо велику кількість класифікацій злочинів проти правосуддя на види, в яких беруться за основу різноманітні критерії. Так, Я. М. Кульберг залежно від суб'єкта злочину вказує на такі групи злочинів проти правосуддя: 1) злочини проти правосуддя, що вчиняються службовими особами; 2) злочини проти правосуддя, що вчиняються окремими особами³. Ш. С. Рашковська під час дослідження злочинів проти правосуддя пропонує дещо схожу класифікацію⁴. В. К. Глістін вважає за необхідне розширити класифікацію та додає додаткову групу злочинів – злочини, що являють собою ухилення від відбування покарання⁵.

¹ Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Евгений Александрович Фролов // Сборник научных трудов Свердловского юридического института. – Свердловск, 1969. – Вып. 10. – С. 203-204.

² Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / Василий Яковлевич Тацій. – Х.: Выща школа, 1988. – С. 88.

³ Кульберг Я. М. Преступления против правосудия / Яков Моисеевич Кульберг. – М.: Госюриздат, 1962. – С. 25-61 (63 с.)

⁴ Рашковская Ш. С. Преступления против правосудия / Ш. С. Рашковская. М., 1978. С. 15-16.

⁵ Курс уголовного права. Часть Особенная. – Л., 1978. – Т. 4. – С. 321-322.

І. С. Власов та І. М. Тяжкова в основу класифікації пропонують брати «подібність безпосередніх об'єктів певних злочинів даної групи, що виразилося в тому, що вказані об'єкти являють собою різноманітні форми існування однієї й тієї ж умови успішної діяльності по здійсненню завдань правосуддя, що порушуються даними злочинами». Виходячи з вказаного критерію науковці будують таку систему злочинів проти правосуддя: 1) злочини проти правосуддя, що перешкоджають використанню працівниками правосуддя їх прав для здійснення завдань правосуддя, але не всупереч їм; 2) злочини проти правосуддя, що перешкоджають надходженню у розпорядження правосуддя доброякісних та правдивих свідчень від громадян; 3) злочини проти правосуддя, що порушують безперешкодне отримання правосуддям свідчень про злочин та обставини його вчинення; 4) злочини проти правосуддя, що перешкоджають здійсненню державного примусу, що виражається у вирокі або рішенні суду, в постанові суду або прокурора¹. Також, виходячи з безпосередніх об'єктів злочинів проти правосуддя, В. І. Тютюгін виокремлює 5 груп злочинів: 1) злочини, які посягають на конституційні принципи діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури й суду²; 2) злочини, які посягають на життя, здоров'я, особисту безпеку, власність суддів, народних засідателів, присяжних та інших учасників судочинства; 3) злочини, які посягають на відносини, що забезпечують одержання достовірних доказів та істинних висновків у справі; 4) злочини, які посягають на відносини, що забезпечують своєчасне розкриття та припинення злочинних посягань; 5) злочини, які посягають на відносини, що забезпечують належне виконання рішень, вироків, ухвал, постанов суду і призначеного покарання³. Л. В. Іногамова-Хегай пропонує дещо іншу

¹ Власов І. С., Тяжкова І. М. Ответственность за преступления против правосудия / Илья Семенович Власов, Ирина Михайловна Тяжкова. – М.: Юридическая литература, 1968. – С. 51-53. (135 с.)

² Позицію щодо виокремлення злочинів, які посягають на конституційні принципи діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури й суду підтримує В. І. Борисов. Див.: Борисов В. І. Відповідність кримінального закону конституційним принципам здійснення правосуддя в Україні / Вячеслав Іванович Борисов // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр./ ред. кол.: В. І. Борисов та ін. – Х. Право, 2009. – Вип. 18. – С. 3-14.

³ Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / [Баулін Ю. В., Борисов В. І., Тютюгін В. І. та ін.]; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [4-те вид., перероб. і допов.] – Х.: Право, 2010. – С.506-507. (608 с.)

класифікацію: 1) злочини, що посягають на відношення, що забезпечують нормальне здійснення правосуддя судом; 2) злочини, що забезпечують нормальну діяльність органів прокуратури, попереднього слідства та дізнання по здійсненню правосуддя; 3) посягання на відношення, що забезпечують нормальну діяльність органів по виконанню судового акта; 4) посягання на відношення, що забезпечують нормальну діяльність усіх органів по здійсненню правосуддя, чи органів суду, прокуратури та попереднього слідства чи органів прокуратури, попереднього розслідування та виконуючих судові акти¹.

Виходячи з того, що «в Особливій частині кримінальних кодексів усі склади злочинів розташовані в певній системі», а «в основу цієї класифікації кладеться поділ злочинів за розходженням в об'єкті посягання»², на нашу думку, єдиним можливим критерієм класифікації на видові об'єкти є критерій подібності безпосередніх об'єктів злочинів «у сфері здійснення правосуддя», – у зв'язку з тим, що лише така класифікація відповідає системі побудови Особливої частини КК України.

Відповідно до зазначених раніше класифікацій, можна зробити висновок, що серед злочинів «у сфері забезпечення здійснення правосуддя» існує така група злочинів, які посягають на докази. Крім того, важливо підкреслити, що такі групи відрізняються певною специфікою і відповідно мають різний об'єм. Слід акцентувати увагу, на тому, що в юридичній літературі достатня увага приділяється проблемі злочинного впливу під час одержання доказів³.

¹ Уголовное право Российской Федерации: учебник. Т. 2: Особенная часть / под ред. Л. В. Иногамовой-Хегай. М., 2002. С. 360.

² Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / Андрей Андреевич Пионтковский. – М., 1961. – С.146. (666 с.)

³ Баев О. Я. Посягательства на доказательственную информацию и доказательство в уголовном судопроизводстве (правовые и криминалистические средства предупреждения, пресечения и нейтрализации последствий: проблемы и возможные решения) / Олег Яковлевич Баев. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 432 с.; Трухачев В. В. Преступное воздействие на доказательственную информацию: правовые и криминалистические средства предупреждения, выявления и нейтрализации / Вадим Викторович Трухачев. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2000. – 232 с.; Щур Б. В. Тактика нейтрализации протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами / Богдан Володимирович Щур; за ред. В. Ю. Шепітька: монографія. – Х.: Гриф, 2005. –176 с. та ін.

Так, О. Я. Баєв встановлює класифікацію злочинів, які впливають на доказову інформацію та докази. Вчений виокремлює протиправні посягання на доказову інформацію та докази, що вчиняються професійними учасниками кримінального судочинства та посягання на доказову інформацію, що вчиняються непрофесійними учасниками кримінального судочинства та іншими особами. Таким чином, можна зробити висновок, що дана класифікація засновується на суб'єктному критерії. До посягань на доказову інформацію, що вчиняються непрофесійними учасниками кримінального судочинства та іншими особами автор включає: 1) «співучасть після факта» як посягання на доказову інформацію; 2) завідомо неправдивий донос про вчинення злочину; провокацію хабара або комерційного підкупу. Разом з тим О. Я. Баєв до «співучасті після факта» як посягання на доказову інформацію включає такі злочинні посягання: 1) приховування злочинів та придбання чи збут майна, завідомо здобутого злочинним шляхом; 2) недонесення про злочин; 3) підкуп чи примус до давання показань або до неправильного перекладу; 4) завідомо неправдиве показання, висновок експерта, спеціаліста або неправильний переклад; відмова свідка або потерпілого від давання показань.¹ Таким чином, дана класифікація має кілька рівнів, що дозволяє назвати її завершеною та у вищому ступіні раціональною. Однак, слід зазначити, що для кримінального права вона має дещо недосконалий характер у зв'язку з тим, що її першокритерієм є учасники (суб'єкти) правосуддя, що не поєднуються із системою побудови кримінального кодексу.

На нашу думку, справедливим буде окреслення видового об'єкта злочину, що охоплює «Завідомо неправдиве показання» (ст. 384 КК України) як суспільні відносини по забезпеченню формування доказів під час здійснення правосуддя. Причому, сутність даних суспільних відносин залежить від розуміння поняття «формування» доказів, яке в свою чергу нерозривно пов'язано із доказуванням. Проблема щодо розуміння доказування в юридичній літературі до-

¹ Баєв О. Я. Посягательства на доказательственную информацию и доказательства в уголовном судопроизводстве (правовые и криминалистические средства предупреждения, пресечения и нейтрализации последствий: проблемы и возможные решения) / Олег Яковлевич Баев. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 48-157. (432 с.)

сліджується досить давно¹. Р. С. Белкін надає таке визначення доказування – це процес встановлення об'єктивної істини по кримінальній справі, змістом якого є збирання, дослідження, оцінка та використання доказів. Орган дізнання, слідчий здійснює доказування під час провадження розслідування, учасники судового засідання – в судовому слідстві. З одного боку, доказування слугує встановленню фактів, обставин, їх сутності, оцінці їх значення для встановлення істини (пізнавальний бік доказування), з другого – фіксації у встановлених законом порядку та формах отриманих результатів для надання їм статусу судового доказу (посвідчувальний бік доказування)². На нашу думку, саме процес «формування» доказів й охоплює «збирання, дослідження, оцінку та використання».

Окреслення видового об'єкта злочинів як суспільних відносини, що забезпечують формування доказів під час здійснення правосуддя крім «Завідомо неправдивого показання» (ст. 384 КК) дозволяють об'єднати достатньо велику кількість злочинів, що посягають на збирання, дослідження, оцінку та використання доказів (ст. ст. 371, 372, 373, 383, 385, 386, 387, 396 КК України). Okремо слід звернути увагу на те, що в системі злочинів, які посягають на формування доказів під час здійснення правосуддя не знайшов відображення такий злочин як «Фальсифікація доказів». Це означає, що особи, які здійснюють досудове слідство та дізнання, а також судовий розгляд не можуть бути притягнуті до «спеціальної» кримінальної відповідальності за такий незаконний вплив на докази як фальсифікація. Відповідно, необхідно заповнити дану законодавчу прогалину та внести необхідні зміни в розділ XVIII Особливої частини КК України.

Визначення видового об'єкта, який включає в себе серед інших «Завідомо неправдиве показання» (ст. 384 КК) дозволяє завершити класи-

¹ Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / Михаил Соломонович Строгович. – М.: изд-во АН СССР, 1958. – С. 163; Гродзинский М. М. Государственный обвинитель в советском суде / Морис Маркович Гродзинский. – М.: Юриздат, 1954. – С. 12; Ларин А. М. Доказывание на предварительном расследовании в советском уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Ларин Александр Михайлович. – М., 1961. – С. 9; Белкин Р. С. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы) / Рафаил Самуилович Белкин, Абрам Ильич Винберг. – М.: Юридическая литература, 1969. – С. 6 (216 с.); Белкин Р. С. Собирание, исследование и оценка доказательств / Рафаил Самуилович Белкин. – М.: Наука, 1966. – 296 с. та ін.

² Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Рафаил Самуилович Белкин. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – 2-е изд. доп. – С. 60-61. (334 с.)

фікцію усіх злочинів «у сфері забезпечення здійснення правосуддя». За критерієм подібності безпосередніх об'єктів вказаних злочинів також можна виокремити наступні видові об'єкти: 1) суспільні відносини, що забезпечують вирішення завдань суду¹ під час здійснення правосуддя (ст. ст. 375, 376, 376¹, 377, 378, 379, 380, 381 КК України); 2) суспільні відносини, що забезпечують вирішення завдань, які стоять перед захисником² (представником) особи під час здійснення правосуддя (ст. ст. 374, 397, 398, 399, 400 КК України); 3) суспільні відносини, що забезпечують виконання судового рішення під час здійснення правосуддя (ст. ст. 382, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395 КК України).

Таким чином, визначення родового та видового об'єкта злочину «Завідомо неправдиве показання» (ст. 384 КК України) дозволяє встановити систему злочинів XVIII розділу Особливої частини КК України та місце даного виду злочину в структурі інших злочинів.

Стаття посвячена проблеме определения родового и видового объектов преступления, предусмотренного ст. 384 УК Украины – «Заведомо неправдивое показание», поиску места данного преступления в системе преступлений против правосудия.

The article is devoted to the problems of determination of subsume and specific object of a crime, foreseen by the Article 384 Criminal Code of Ukraine – «Deliberately false evidence», to the search of a place of this crime in the system of crimes against justice.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 14 від 08.09. 2010 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор В.І.Борисов

¹ Відповідно до ст. 2 («Завдання суду») Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7.07.2010 р. №2453-VI – суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

² Відповідно до ст. 1 («Адвокатура України та її завдання») Закону України «Про адвокатуру» від 19.12.1992 р. №2887-XII адвокатура України покликана сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу.

УДК 343.1 *О. В. Верхогляд*, аспірантка кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЗАСТАВОДАВЦЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

На підставі аналізу чинного законодавства та наукової літератури у статті розглянуто питання про коло осіб, які можуть бути заставодавцями; правовий статус заставодавця; процесуальне оформлення передачі та прийняття застави; порядок зберігання і повернення майна, внесеного в якості застави.

Ключові слова: заставодавець, правовий статус, майнові права, безпека, конфіденційність, предмет застави.

Одним із запобіжних заходів, передбачених КПК України, є застава. За ступенем тяжкості кримінально-процесуального примусу вона виступає найбільш суворим запобіжним заходом, який не пов'язаний із затриманням і взяттям під варту. Застава є специфічною формою примусу, яка поєднана з певними правообмеженнями у сфері економічних інтересів особистості. Як і будь-який примус, «забезпечується примусовою силою держави, державним апаратом, здатним примушувати дотримуватися норми права»¹. При застосуванні цього запобіжного заходу свобода обвинуваченого (підсудного) обмежується шляхом загрози суттєвих майнових втрат (звернення застави в доход держави)². Як справедливо відмічав М. А. Михайлов, «застава посягає не стільки на особистість, скільки на майно обвинуваченого (заставодавця), обмежує не стільки особис-

¹ Громов Н. А., Полунин С. А. Санкции в уголовно-процессуальном праве России – М., 1998. – С. 3-4.

² Маринів В. І. Принцип особистої недоторканості в кримінальному процесі України: Дисс. ... канд. юрид. наук / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 1999. – С. 154; Грошевой Ю. М., Вапнярчук В. В., Капліна О. В., Шило О. Г. Досудове розслідування кримінальних справ / За заг. ред. Ю. М. Грошевого: Навчально-практичний посібник. – Харків: Видавництво «Фінн», 2009. – С. 152; Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної. – Х.: Право, 2010. – С. 259-260.

ті, скільки економічні права. Цей запобіжний захід не позбавляє обвинуваченого фізичної можливості ухилитися від органів розслідування та суду, він пов'язує його свободу дій погрозою майнових втрат»¹.

Застава у кримінальному процесі не має ознак відповідного зобов'язання у цивільному праві, яке регулюється ЦК України. В цивільному правовідношенні застава забезпечує вимогу виключно майнового характеру, при цьому заставадавець у випадку невиконання боржником зобов'язання отримує задоволення за рахунок заставленого майна². В кримінальному процесі застава є засобом забезпечення належної поведінки підозрюваного (обвинуваченого, підсудного), виконання зобов'язання не відлучатися із зареєстрованого місця проживання чи перебування або з місця тимчасового знаходження без дозволу слідчого чи суду, явки за викликом до органу розслідування, суду особи, щодо якої застосовано запобіжний захід, тобто зобов'язання має немайновий характер. У випадку порушення даного зобов'язання і звернення застави в доход держави не можна говорити про те, що держава «отримала задоволення» за рахунок заставленого майна, оскільки обвинувачений не звільняється таким чином від обов'язку дотримуватися належної поведінки, не відлучатися із зареєстрованого місця проживання чи перебування або з місця тимчасового знаходження без дозволу слідчого чи суду, явки за викликом до органу розслідування, суду і нести кримінальну відповідальність за злочин³.

Питання, що стосуються застосування застави як запобіжного заходу в кримінальному судочинстві були предметом наукового дослідження як в дореволюційних роботах російських процесуалістів, так і в роботах радянського періоду, а також сучасних українських вчених.

¹ Михайлов В. А. Применение залога в российском уголовном процессе – Омск, 1994. – С. 28.

² Гражданское право. Часть первая: Учебник Под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – М., 1997. – С. 420-429.

³ Медведева О. В. Залог и поручительство в системе мер уголовно-процессуального принуждения по законодательству Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук / Волгоградский юридический институт – Волгоград, 1998. – С 89-90.

Значний внесок у розробку проблематики застосування застави як запобіжного заходу зхробили такі видатні вчені дореволюційного періоду як С.І. Вікторський, А.О. Кістяківський, М.М. Розін, І.Я. Фойницький та ін. Сучасні проблеми застави досліджені у роботах А.Є. Белоусова, А.Д. Бурякова, С.І. Вершиніної, А.В. Величко, Л.І. Дашиніної, Ю.В. Донченко, З.Д. Єнікєєва, З.З. Зінатуліна, З.Ф. Ковриги, В.М. Корнукова, В.В. Коряковцева, Е.К. Кутуєва, Ю.Д. Лівшиця, Ю.М. Манаєва, В.І. Мариніва, В.А. Михайлова, О.В. Медведєвої, І.Л. Петрухіна, М.А. Пешкова, А.П. Рижакова, Л.К. Трунової, О.С. Фокіна та ін.

Разом із тим на даний час не склалося єдності думок щодо особливостей правового статусу заставодавця, забезпечення охорони його прав та законних інтересів органами досудового розслідування, прокуратури та суду, що обумовлює необхідність дослідження цих питань.

Одним із таких, що заслуговує на окрему увагу, є питання стосовно кола осіб, які можуть бути заставодавцями. Згідно з ч. 1 ст. 154-1 КПК України застава може бути внесена як підозрюваним, обвинуваченим, підсудним, так і іншими фізичними чи юридичними особами. Відповідно до абз. 5 п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1999 року № 6 «Про практику застосування судами застави як запобіжного заходу» суди не можуть приймати заставу від державних підприємств, установ, організацій¹. Останні, по суті, є єдиним винятком щодо кола суб'єктів, які можуть брати участь у кримінальному процесі як заставодавці. Проте у літературі обгрунтовано звертається увага на те, що третя особа – заставодавець повинна заслуговувати на довіру (за аналогією із поручителем). Інакше заставодавцем може виступити співучасник, організатор злочинної організації². Крім того, уявляється, що не можуть виступати заставодавцями організації, на майно яких накладено арешт або звернене стягнення у цивільно-правовому порядку, а також визнані банкрутами. До того ж, вбачається за необхідне виключити з кола заставодавців осіб, повністю або частково

¹ Вісник Верховного Суду України. – № 3 – 2003. – С. 10-13.

² Уголовный процесс: учебник / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский; под общ. ред. проф. А. В. Смирнова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. – С. 260.

недієздатних (у тому числі неповнолітніх), осіб, які знаходяться під слідством або відбувають покарання у місцях позбавлення волі за будь-які злочини, а також осіб, які беруть участь у розслідуванні та судовому розгляді справи зі сторони захисту або обвинувачення в силу свого процесуального становища. Складним та дискусійним є питання стосовно можливості участі адвоката-захисника як заставодавця. Практика свідчить, що такі випадки мають місце. Проте, на наш погляд, ця процесуальна ситуація є недоцільною, оскільки захисник не підлягає допиту як свідок з приводу того, що йому довірено або стало відомо при здійсненні професійної діяльності, якщо він не звільнений від обов'язку зберігати професійну таємницю особою, що довірила йому ці відомості (п. 1 ч. 1 ст. 69 КПК України). Якщо ж обвинувачений (підсудний) ухилився від слідства та суду, може виникнути необхідність допиту заставодавця щодо обставин, за яких він спілкувався з обвинуваченим (підозрюваним) або за інших обставин, які мають значення для справи. Тому логічним уявляється висновок про те, що захисник також має бути виключений із кола осіб, які беруть участь у кримінальному процесі як заставодавці. Така позиція поділяється й іншими авторами, які зазначають, що він не може бути заставодавцем, оскільки це протирічить професійній етиці адвоката¹, а також може являти собою завуальовану форму оплати адвокатських послуг².

Правовий статус заставодавця недостатньо законодавчо врегульовано. Аналіз ст. 154-1 КПК України дозволяє зробити висновок, що він має право: 1) знати у вчиненні якого злочину підозрюється чи обвинувачується особа, щодо якої застосовується запобіжний захід, і що в разі невиконання нею своїх обов'язків застава буде звернена в доход держави; 2) відмовитись від взятих на себе зобов'язань до виникнення підстав для звернення застави в доход держави. У цьому випадку він зобов'язаний забезпечити явку підозрюваного, обвинуваченого, підсудного до органу розслідування чи суду для заміни йому

¹ Бойков А. Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам – М, 1978. – С. 74, 95-96.

² Медведева О. В. Залог и поручительство в системе мер уголовно-процессуального принуждения по законодательству Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук / Волгоградский юридический институт – Волгоград, 1998. – С 104.

запобіжного заходу на інший; 3) брати участь у судовому засіданні, в якому вирішується питання про звернення застави в доход держави; 4) на повернення застави в разі виконання підозрюваним, обвинуваченим, підсудним своїх обов'язків.

Вказаний комплекс прав є явно недостатньою процесуальною гарантією забезпечення інтересів заставодавця. Він не наділений державою будь-якими повноваженнями стосовно обвинуваченого, у зв'язку з чим механізми впливу заставодавця на поведінку обвинуваченого (підозрюваного, підсудного) знаходяться виключно у площині моральності. Вбачається, що кримінально-процесуальне законодавство має містити норми, в яких би чітко були закріплені права та обов'язки заставодавця, якщо він не є обвинуваченим або підозрюваним по кримінальній справі.

Позитивний приклад законодавства ФРН підказує, що заставодавець повинен мати права стосовно до того, за кого він ручається. Ці права повинні бути оговорені у постанові, яку він підписує разом із слідчим. У науці пропонується надати заставодавцю право письмово повідомляти слідчого, прокурора, суддю про намір обвинуваченого (підозрюваного, підсудного) ухилитися від органів слідства, прокуратури, суду. В цьому випадку, при своєчасному повідомленні органу, у провадженні якого знаходиться справа, заставодавець вправі просити про повернення йому суми застави, а посадові особи повинні вирішити питання про зміну запобіжного заходу. Вбачається за необхідне передбачити також право заставодавця вимагати повернення застави і у випадках, які стосуються обставин, не пов'язаних з тим, за кого внесена застава, адже, у нього може змінитися матеріальне становище, захворіти хто-небудь із членів сім'ї, у зв'язку з чим необхідні кошти на лікування тощо. Така ситуація цілком можлива, особливо з урахуванням того, що слідство може тривати досить довго, іноді декілька років. За цей час матеріальне становище заставодавця може змінитися кардинально. Більш детальна регламентація прав заставодавця, зокрема можливість вимагати повернення застави шляхом зміни запобіжного заходу, може призвести до розширення кола осіб, які погодились внести заставу за своїх родичів або знайомих¹.

¹ Трунова Л. К. Современные проблемы применения мер пресечения в уголовном процессе: Дисс. ... д-ра юрид. наук / Российская академия адвокатуры. – М, 2003. – С. 171-172.

Доцільним також убачається надання заставодавцю права на одержання відсотків від грошових коштів, які внесені ним в якості застави. Як влучно зазначає Л.К. Трунова, гроші, внесені підозрюваним, обвинуваченим або іншими особами на депозитний рахунок органу, що обрав цей запобіжний захід, можуть, гарантуючи належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого або підсудного, продовжувати приносити заставодавцю доход у вигляді банківського проценту. Для реалізації цього права необхідно, щоб держава визначила декілька уповноважених банків, на депозитних рахунках яких будуть акумулюватися гроші, які вносяться в якості застави, і перебуватимуть до винесення рішення по справі. Ці банки мають бути гарантовані державою. Уповноважений банк матиме право використовувати ці гроші для того, щоб заставодавець міг одержати певний відсоток. При такому підході не будуть порушуватися права особи (заставодавця) і не будуть спричинені збитки, зокрема шкода у виді упущеної вигоди¹. Думку щодо доцільності запровадження правила про нарахування відсотків по депозиту на внесену суму застави незалежно від того, яким чином буде вирішена кримінальна справа, поділяє також В.І. Маринів².

Суттєвим недоліком чинного кримінально-процесуального законодавства є відсутність забезпечення конфіденційності відомостей про особу заставодавця, що, на наш погляд, складає його законний інтерес (під останнім автор розуміє інтерес, який не суперечить закону). Причиною його заінтересованості в забезпеченні конфіденційності може бути як необхідність забезпечення безпеки, так і будь-які інші. Якщо причиною такої заінтересованості є необхідність забезпечення безпеки, то заставодавець повинен мати право заявити клопотання про забезпечення безпеки. Згідно із ч. 1 ст. 7 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» заходами забезпечення безпеки є: особиста охорона, охорона житла і майна; видача спеціальних засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку; використання технічних засобів контролю і прослуховування теле-

¹ Трунова Л. К. Там же. – М., 2003. – С. 159.

² Маринів В. І. Принцип особистої недоторканості в кримінальному процесі України: Дисс. ... канд. юрид. наук / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 1999. – С 166.

фонних та інших переговорів, візуальне спостереження; заміна документів та зміна зовнішності; зміна місця роботи або навчання; переселення в інше місце проживання; поміщення до установи органів соціального захисту населення; забезпечення конфіденційності відомостей про особу; закритий судовий розгляд¹. Нерозголошення відомостей про осіб, взятих під захист, може здійснюватися, зокрема, шляхом: а) обмеження відомостей про особу в матеріалах перевірки (заявах, поясненнях тощо), а також протоколах слідчих дій і судових засідань, заміни прізвища, імені, по батькові в цих документах псевдонімами за постановою органу дізнання, слідчого, прокурора або за ухвалою суду про зміну анкетних даних. Ці постанови (ухвали) до матеріалів справи не приєднуються, а зберігаються окремо в органі, у провадженні якого знаходиться кримінальна справа; в) невключення до списку осіб, які підлягають виклику в судове засідання, дійсних анкетних даних про особу, взяту під захист; г) виклику до суду цієї особи виключно через орган, який здійснює заходи безпеки; д) накладення тимчасової заборони на видачу відомостей про особу, взяту під захист, адресними бюро, паспортними службами, підрозділами державтоінспекції, довідковими службами АТС та іншими державними інформаційно-довідковими службами (ст. 15 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»)².

Аналіз відповідних статей КПК України, якими закріплено порядок забезпечення безпеки учасників кримінального процесу, дозволяє констатувати, що заставодавець не є суб'єктом права на забезпечення безпеки. Проте, в окремих випадках загроза особі, членам її сім'ї або майну у зв'язку із участю у провадженні як заставодавця є потенційно можливою. Тому вбачається за необхідне доповнити ст. 52-1 КПК та ст. 2 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» відповідним положенням щодо віднесення заставодавця до кола суб'єктів, які мають право на забезпечення безпеки.

Але забезпеченням безпеки не вичерпується заінтересованість заставодавця, тому проблему конфіденційності відомостей про

¹ Відомості Верховної Ради України. – № 11 – 1994. – Ст. 51.

² Там само.

нього необхідно ставити значно ширше, а саме – в аспекті надання заставодавцю права з будь-якої причини клопотати про забезпечення конфіденційності. На наш погляд, його прагнення до забезпечення конфіденційності відомостей щодо себе є цілком зрозумілим, оскільки в багатьох випадках він з різних підстав може бути заінтересований в тому, щоб дані про його платоспроможність або про те, що саме він бере участь як заставодавець, залишилися невідомими широкому колу учасників кримінального процесу. Адже участь у провадженні в якості заставодавця жодним чином не передбачає обов'язкового оприлюднення відомостей про нього. Тому, в тих випадках, коли заставодавець бажає надати таким даним конфіденційного характеру, йому має бути забезпечена така можливість. З цією метою вбачається за доцільне доповнити закон положеннями щодо права заставодавця заявити клопотання про надання конфіденційного характеру даним щодо нього. Таке право йому має бути роз'яснено слідчим під час прийняття застави.

Неоднозначно у науці кримінального процесу вирішується питання стосовно можливості внесення застави декількома особами. О. В. Медведєва виключає таку можливість, оскільки, на її думку, по-перше, внесення застави солідарно декількома особами знизить ефективність цього заходу, майнова відповідальність буде «розмиватись» участю декількох заставодавців, по-друге, ускладнить процесуальну процедуру внесення застави, по-третє, може породити виникнення між заставодавцями небажаних спорів цивільно-правового характеру¹. На наш погляд, ці аргументи заслуговують на підтримку.

Важливого значення в аспекті забезпечення майнових прав заставодавця має питання щодо процесуального оформлення передачі і прийняття предмета застави. Згідно з абз. 4 п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1999 року № 6 «Про практику застосування судами застави як запобіжного заходу» факт передачі та прийняття предмета застави оформлюється окре-

¹ Медведєва О. В. Залог и поручительство в системе мер уголовно-процессуального принуждения по законодательству Российской Федерации: Дисс. ... канд. юрид. наук / Волгоградский юридический институт – Волгоград, 1998. – С 104-105.

ним протоколом про прийняття застави, який підписується особою (представником юридичної особи), що внесла заставу, і особою, яка її прийняла, або фіксується у протоколі судового засідання. До протоколу обов'язково мають долучатися розписки підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, заставодавця щодо роз'яснення їм обов'язків і наслідків їх невиконання (ч. 3 ст. 154-1 КПК), квитанція чи інший документ про внесення на депозит органу досудового розслідування або суду предмета застави та інші документи (зокрема про вартість матеріальних цінностей, переданих в якості застави)¹. Закон не вимагає нотаріального посвідчення передачі предмета застави. Тому внесення як застави майна (у тому числі нерухомого або транспортних засобів) посвідчувати в нотаріальному порядку не потрібно (п. 10 зазначеної постанови)². Разом із тим, поза увагою законодавця залишилася низка питань, пов'язаних із забезпеченням майнових прав заставодавця, а саме порядку зберігання майна, внесеного в якості застави, а також порядку та строків його повернення. На нашу думку, майно, внесене в якості застави, має зберігатися в режимі, встановленому для зберігання речових доказів, а саме у відповідних приміщеннях, спеціально пристосованих для їх зберігання. Також воно може бути передано на відповідальне зберігання за відповідним договором. Стосовно повернення предмету застави у науковій літературі висловлюється обґрунтована пропозиція щодо здійснення його на підставі виконавчого листа, який виписується секретарем судді після набрання вироком законної сили. Виконавчий лист адресується органу, що зберігає предмет застави, копія виконавчого листа долучається до матеріалів кримінальної справи. В цьому випадку ні в заставодавця, ні у фінансових органів не виникає будь-яких труднощів в оформленні руху предмета застави³. Предмет застави має бути повернутий заставодавцеві у найкоротший строк. Вбачається, що всі ці питання мають бути вирішені у єдиному підзаконному нормативно-правовому

¹ Вісник Верховного Суду України. – № 3 – 2003. – С. 10-13.

² Там само.

³ Медведева О. В. Залог и поручительство в системе мер уголовно-процессуального принуждения по законодательству Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук / Волгоградский юридический институт – Волгоград, 1998. – С 175.

акті, який би передбачав загальний порядок зберігання та повернення предмета застави.

На основании анализа действующего законодательства и научной литературы в статье рассмотрены вопросы о круге лиц, которые могут быть залогодателями; правовой статус залогодателя; процессуальное оформление передачи и принятия залога; порядок сохранения и возвращения имущества, внесенного в качестве залога.

On the basis of analysis of current legislation and scientific literature in the article questions are considered about the circle of persons which can be depositors; legal status of depositor; judicial registration of transmission and acceptance of mortgage; order of maintenance and returning of property, paid-in as a mortgage.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол №11 від 14 травня 2010 р.).

*Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент
О.Г. Шило*

УДК343.123.1

А.О. Ломакін, здобувач кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ЩОДО РОЗМЕЖУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРОКУРОРА РАЙОНУ І МІСЦЕВОГО СУДУ У ЧАСТИНІ РОЗГЛЯДУ І ВИРІШЕННЯ СКАРГ НА ПОСТАНОВУ ПРО ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

У статті розглядаються проблемні питання розмежування повноважень прокурора району і місцевого суду щодо розгляду і вирішення скарг учасників процесу на постанову про порушення кримінальних справ публічного і приватно-публічного обвинувачення.

Ключові слова: повноваження, прокурор району, місцевий суд, порушення кримінальної справи.

Постановка проблеми. Питання щодо розмежування повноважень прокурора району і місцевого суду у частині розгляду і вирішення скарг на постанову про порушення кримінальної справи, винесену органом дізнання чи слідчим, є вкрай актуальним. Повноваження прокурора району і місцевого суду мають бути, по-перше, зрозумілими для учасників досудового провадження, по-друге, вони мають визначатися кримінально-процесуальними функціями. Проблемність передавання повноважень щодо вирішення зазначених питань від прокурора до суду полягає у тому, що інстанційність оскарження даного рішення є законодавчо невизначеною. Проблемним є також наділення суду повноваженнями, що не «вписуються» у притаманну для нього функцію правосуддя.

Ступінь наукової розробки проблеми. Повноваження прокурора і суду щодо розгляду і вирішення скарг на постанову про порушення кримінальної справи досліджували В. Ковбасюк, В. Зеленецький, О. Капліна, Л. Лобойко, В. Маляренко, В. Паровой та ін. Зазначені вчені торкалися окремих аспектів процесуального порядку оскарження постанов про порушення кримінальної справи, в тому числі й участі прокурора в судовому засіданні з розгляду скарг. А от питання про розмежування повноважень прокурора і суду у частині розгляду і вирішення скарг на зазначені постанови не було предметом спеціальних наукових досліджень.

Мета і завдання статті. Автором поставлені такі завдання: 1) проаналізувати чинне кримінально-процесуальне законодавство і Рішення Конституційного Суду України на предмет врегулювання повноважень прокурора і суду щодо розгляду та вирішення скарг на постанову про порушення кримінальної справи; 2) виявити проблемні питання розмежування цих повноважень і дати науково обґрунтовані рекомендації щодо їх вирішення.

Виклад основного змісту матеріалу. Приватні (за ст. 236⁸ КПК – «заінтересовані») особи фактично за власною волею вирішують питання подальшого провадження в кримінальній справі і ефективного вирішення завдань, що поставлені перед досудовим розслідуванням. Законодавець не встановив жодних обмежень щодо того, скільки разів можна звертатися зі скаргою на постанову про порушення кримінальної справи та часу її подання. Оскарження і скасування постанови про порушення кримінальної справи може відбутися і після притягнення особи як обвинуваченого та обрання щодо нього запобіжного заходу. Виходить, що слідчий, який повинен діяти на підставі принципу законності, і прокурор, який здійснює нагляд за цим, є потенційними порушниками закону.

Припустимо, що це так. Тоді на суд доцільно було б покласти обов'язок у кожному разі отримання скарги на постанову про порушення кримінальної справи прийняти справедливе рішення, яке б ґрунтувалося на всебічному і повному розгляді усіх матеріалів, наданих йому прокурором. Але законодавець, запроваджуючи у КПК статті 236⁷ і 236⁸, не встановив для суду такого обов'язку. Виходячи із первинного тексту положень статті 236⁸ КПК (на момент набрання нею чинності), результати розгляду скарги залежали не від повного і всебічного розгляду усіх матеріалів кримінальної справи, а від подання чи неподання органом дізнання, слідчим чи прокурором цих матеріалів, а також від з'явлення у судове засідання особи, яка подала скаргу.

Згідно з ч. 7 ст. 236⁸ КПК¹ у разі неподання без поважних причин до суду матеріалів, на підставі яких було прийнято рішення про

¹ У 2009 році Конституційний Суд України визнав цю норму неконституційною (див. Рішення Конституційного Суду України від 30 червня 2009 року № 16 рп/2009 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин сьомої, дев'ятої, пункту 2 частини шістнадцятої статті 236-8 Кримінально-процесуального кодексу України // Офіційний вісник України. – № 52. – Ст. 1800.

порушення справи, у встановлений суддею строк суддя вправі був визнати відсутність цих матеріалів підставою для скасування постанови про порушення справи. А неявка без поважних причин у судове засідання особи, яка подала скаргу та присутність якої визнано суддею обов'язковою, є підставою для закриття провадження з розгляду скарги.

Запроваджуючи такі жорсткі правила надання матеріалів і явки скаржника, законодавець мав на меті посприяти вихованню в учасників кримінального процесу поваги до суду. І така мета запровадження доповнень до кримінально-процесуального закону заслуговувала би на підтримку. Якби не та обставина, що від вчасного провадження слідчих дій, підставою чого є постанова про порушення кримінальної справи, не залежала доля учасників, які не подавали скаргу, але мають інтерес у вирішенні кримінально-правового конфлікту.

На перших етапах кримінального процесу, коли рівень невизначеності фактичних і пов'язаних з ними юридичних обставин кримінальної справи є вкрай високим, «підважувати» скаргами рішення про порушення кримінальної справи з метою його скасування не варто. Саме по собі рішення (постанова) про порушення справи не може завдати суттєвої шкоди правам та законним інтересам громадян. Така шкода може бути завдана лише конкретними діями органів дізнання, слідчих, прокурорів. А також рішенням суду про скасування постанови про порушення кримінальної справи у зв'язку з неподанням *без поважних причин* (визначення поважності причин є предметом розсуду судді) цими органами матеріалів до суду¹. Якщо навіть неподання відповідних матеріалів сталося з поважних причин, то хіба є логічним скасування постанови про порушення справи? А як же бути у цьому разі з реалізацією принципу невідворотності покарання? Яким чином потерпілому захистити власні інтереси у кримінальній справі? Відповіді на ці запитання, на жаль, у кримінально-процесуальному законі відсутні.

¹ Положення ст. 236⁸ КПК у цій частині визнані неконституційними (див. Рішення Конституційного Суду України від 30 червня 2009 року № 16 рп/2009 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин сьомої, дев'ятої, пункту 2 частини шістнадцятої статті 236-8 Кримінально-процесуального кодексу України // Офіційний вісник України. – № 52. – Ст. 1800.

Нагляд (контроль) за порушенням провадження у кримінальній справі, безумовно, має бути. Але на цьому етапі цілком достатніми засобами нагляду (контролю) є відомчий контроль та прокурорський нагляд. Суддя не вирішує питання про юридичну відповідальність посадової особи, яка склала скасовану ним пізніше постанову про порушення кримінальної справи. Він лише констатує незаконність цієї постанови. Та й то незаконність цього процесуального документа залишалася під питанням у разі, коли суддя скасовував постанову у зв'язку із ненаданням матеріалів, на підставі яких її було складено чи неявкою особи, яка подала скаргу. Досить дієве оскарження постанови у плані перевірки скарги та постанови про порушення кримінальної справи цілком можливе у межах відомчого контролю (до начальника слідчого відділу) і прокурорського нагляду (до прокурора району і вищестоящих прокурорів).

Чим більше інстанцій матимуть право скасовувати рішення про порушення кримінальної справи, тим гірше для інтересів боротьби зі злочинністю. Тут має діяти правило «золотої середини». Право на оскарження постанови про порушення кримінальної справи має бути, але воно не може бути абсолютним, необмеженим.

Зовсім іншою є ситуація з оскарженням постанови про відмову у порушенні кримінальної справи. З прийняттям рішення, викладеного у цій постанові, кримінальний процес завершується, а тому кінцеве, не лише для стадії порушення кримінальної справи, а й для процесу в цілому, рішення має бути предметом оскарження заінтересованих осіб у разі їхньої волі на це.

Рішення про початок провадження у кримінальній справі (про порушення справи) приймається з метою з'ясувати, що ж насправді відбулося у зв'язку з тією подією, про яку йшлося у первинній інформації, поданій до компетентного державного органу як інформація про злочин. Тому на рівні закону встановлювати перепони до початку розслідування обставин ймовірного злочину не можна.

Згідно з чинним кримінально-процесуальним законом у частині надання суду повноважень щодо скасування постанови про порушення справи, останній виконує не властиву для нього процесуальну функцію. Суд, замість того, щоб розглядати справу по суті вини певної особи, позбавляє органи досудового розслідування

і прокурора можливості розслідувати діяння, яке цілком ймовірно містить ознаки, а може і склад злочину. Одним із результатів досудового розслідування, як відомо, є направлення прокурором до суду кримінальної справи з обвинувальним висновком, тобто звернення з кримінальним позовом – вимогою про притягнення певної особи до кримінальної відповідальності. На притягненні обвинуваченого до такої відповідальності часто наполягає і потерпілий, який згідно з чинним законодавством, так само як і прокурор, виконує функцію обвинувачення. Скасовуючи постанову про порушення кримінальної справи суд, як це не абсурдно звучить, позбавляє потерпілого, цивільного позивача та інших учасників кримінального процесу права на доступ до правосуддя.

Ще один аргумент на користь позбавлення суду повноваження щодо скасування постанови про порушення кримінальної справи і залишення такого повноваження у винятковій компетенції прокурора полягає у такому. Особа, яка провадить дізнання, начальник органу дізнання, слідчий і прокурор протягом усього часу досудового розслідування перебувають під страхом скасування судом постанови про порушення справи. Страх покарання за неправомірні дії і рішення, звичайно, має бути присутнім у діяльності цих посадовців. Він є однією з гарантій законності їхньої діяльності. Але ж у розглядуваному випадку страх має як би подвійний характер – бути покараним і за незаконність рішення про порушення справи, і за усі проведені процесуальні дії та прийняті процесуальні рішення, бо вони автоматично визнаються незаконними. І це попри те, що прокурор району наглядав за законністю прийняття відповідного рішення.

За таких умов повноваження суду щодо скасування постанови про порушення кримінальної справи відіграють характер стримування ініціативності у діяльності з розслідування суспільно небезпечних діянь. В інших умовах слідчий можливо діяв би сміливіше, з більшим ризиком, що мало би більший ефект для встановлення обставин діяння, у зв'язку з яким порушено справу.

Виникає запитання: що є кращим для кримінального процесу і для осіб, заінтересованих у його результатах, – щоб посадова особа, яка прийняла рішення про порушення кримінальної справи,

перебувала під страхом юридичної відповідальності за винесення завідомо незаконного чи необґрунтованого рішення чи під постійним страхом скасування рішення про порушення кримінальної справи і визнання судом незаконності усієї здійсненої кримінально-процесуальної діяльності?

Окрім того, процес оскарження постанови про порушення кримінальної справи може бути настільки тривалим, що після відновлення процесуальних дій у справі, встановити істину буде уже неможливо. Частиною 1 ст. 236⁸ КПК передбачено подання протягом семи діб апеляції на постанову судді. У разі прийняття суддею місцевого суду рішення про скасування постанови про порушення справи слідчі дії не будуть виконуватися протягом семи діб, відведених на оскарження, а також протягом часу розгляду апеляційним судом апеляції.

Чинним кримінально-процесуальним законом прямо не передбачено касаційне оскарження рішення апеляційного суду, але практика йде шляхом касаційного перегляду рішень цього суду щодо рішення місцевого суду про скасування постанови про порушення кримінальної справи. Щоб уявити наскільки тривалими є витрати часу, пов'язані із оскарженням постанови про порушення кримінальної справи, коли процес «розтягується по трьох судових інстанціях», досить навести дані про розгляд касаційною інстанцією касаційного подання прокурора на постанову Ленінського районного суду м. Луганська та ухвалу апеляційного суду Луганської області на цю постанову¹.

Постанова про порушення кримінальної справи відносно директора ТОВ «Донбасвугілля» за фактом умисного ухилення від сплати податку на додану вартість була винесена 17 жовтня 2007 року. Ленінський районний суд 19 грудня 2007 року, тобто після двох місяців досудового розслідування справи, скасував постанову про її порушення і відмовив у порушенні справи. Майже через місяць після цього (16 січня 2008 року) апеляційний суд Луганської

¹ Див. Ухвалу колегії суддів Верховного Суду України, постановлену у касаційному порядку: Єдиний державний реєстр судових рішень (режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=301:2:5608394023226231::NO::P2_DC_ID,P2_DC_HASH:10004593899%2CD3426F97A53719D109E0C77D1DD6A677&cs=1DC246314E5DA3B91F2CA19E4E17ABBB0).

області своєї ухвалою постанову суду першої інстанції залишив без змін. Суд касаційної інстанції лише 15 січня 2009 року, тобто через рік після винесення ухвали апеляційним судом скасував постанову місцевого суду і ухвалу апеляційного суду, а матеріали провадження за скаргою направив на новий судовий розгляд у той же місцевий суд в іншому складі суду.

Таким чином, кримінальна справа до моменту розгляду питання судом касаційної інстанції не розслідувалася протягом одного року і трьох місяців. Але й це не означає, що її почнуть розслідувати найближчим часом. Суд касаційної інстанції направив матеріали на новий судовий розгляд, починаючи із суду першої інстанції. І немає жодних гарантій того, що розгляд скарг не триватиме ще один рік і три місяці. Враховуючи те, що подавати скарги на постанову про порушення кримінальної справи можна скільки завгодно разів, а також те, що процедури інстанційного перегляду судових рішень можуть також відбуватися скільки завгодно разів, можна спрогнозувати, що процес оскарження може розтягнутися на роки. Не виключено, що виконання судових квазіпроцедур може розтягнутися на час, що складає встановлені кримінальним законом строки давності притягнення до кримінальної відповідальності.

Отже, розгляд судом скарг на постанови про порушення кримінальної справи може стати на заваді притягненню злочинців до кримінальної відповідальності і не лише через те, що минули строки давності притягнення до такої відповідальності, а й у зв'язку із втратою можливості збирання доказів винності через скасування постанов про порушення справи.

В.Т. Малярєнко з цього приводу зазначив, що надання особі права на самому початку розслідування розпочати судову процедуру перегляду правомірності прийнятого компетентними органами рішення означає зупинити розслідування, втратити дорогоцінний час та доказову базу і таким чином заподіяти шкоду потерпілому і суспільству. Тому, на погляд автора, питання про правомірність порушення кримінальної справи повинно розглядатися судом тоді, коли буде закінчено розслідування обставин справи і вона надійде до суду¹.

¹ Малярєнко В.Т. Про оскарження дій (бездіяльності) та процесуальних рішень органів дізнання, слідчого і прокурора // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 6(28). – С. 51.

Як видно із проаналізованої вище ухвали суду касаційної інстанції, місцеві і навіть апеляційні суди допускають помилки під час розгляду скарг на постанови про порушення справи. Розгляд цих скарг відбувається протягом тривалого часу. Натомість розгляд скарг прокурором є більш оперативним. Окрім того, прокурор має право, виявивши порушення законності під час прийняття рішення про порушення кримінальної справи, не лише скасувати його, а якщо у справі уже були проведені слідчі дії – закрити справу (ст. 100 КПК), а й порушити перед начальником органу дізнання чи слідчого відділу питання про притягнення винних дізнавачів і слідчих до юридичної відповідальності.

Практичні працівники органів прокуратури (начальник Управління нагляду за додержанням законів органами СБУ, Державної митної служби та Державної прикордонної служби України Генеральної прокуратури України В. Ковбасюк та старший прокурор відділу нагляду за додержанням законів органами СБУ Генеральної прокуратури України В. Паровой) констатують, що «набрання чинності з 18 січня 2007 року змін, внесених до КПК України щодо оскарження постанови про порушення кримінальної справи, на превеликий жаль, здивувало слідчих правоохоронних органів та прокурорів, які здійснюють нагляд за досудовим слідством, викликало сумніви у доцільності самих змін»¹. На думку цих працівників прокуратури, «надавши суддям право зупиняти слідчі дії у справі, законодавець вийшов за межі предмета оскарження, яким є безпосереднє порушення справи, а не законність проведення слідчих дій та доведення вини особи у вчиненні злочину»². Вони також вважають, що зупинення слідчих дій негативно позначиться на результатах досудового слідства, особливо у разі невідкладного їх проведення. Поряд із цим не вирішено питання, як бути зі строками тримання особи під вартою, про які промовчав законодавець ?³

З викладеного слідує висновок про те, що повноваження щодо розгляду скарг на постанови про порушення кримінальної справи мають бути вилучені у суду. Ці повноваження мають перебувати виключно в компетенції прокурора, бо саме на нього Конституцією

¹ Ковбасюк В., Паровой В. Щодо практики участі прокурорів у справах за скаргами осіб на постанови про порушення кримінальних справ // Вісник прокуратури. – 2007. – № 4. – С. 47-48.

² Там само. – С. 48.

³ Там само. – С. 49.

України (ст. 121) покладена функція нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство.

Надання ж суду повноважень щодо скасування постанови про порушення кримінальної справи і зупинення виконання слідчих дій органами дізнання і досудового слідства є не логічним, таким, що суперечить здоровому глузду. На момент порушення кримінальної справи, як відзначалося вище, ще не відомо якими будуть результати розслідування кримінальної справи. У разі ж скасування постанови про порушення справи результати, які б можна було отримати під час розслідування, ніколи не стануть відомими для учасників кримінального процесу. Це може бути на користь одній із сторін процесу, зокрема тій, яка подала до суду скаргу на постанову про порушення кримінальної справи. А от інтересам іншої сторони та інтересам правосуддя (справедливості) може бути завдано непоправної шкоди.

До того ж зупинення судом слідчих дій за скаргою на постанову про порушення кримінальної справи без скасування цієї постанови є втручанням суду у компетенцію прокурора. Саме він за Конституцією України зобов'язаний здійснювати функцію нагляду за законністю у діяльності органів дізнання та досудового слідства. Зупинення слідчим виконання слідчих дій за рішенням суду позбавляє прокурора можливості здійснювати нагляд за законністю діяльності слідчого, бо остання не здійснюється. А здійснена діяльність (прийняття рішення про порушення кримінальної справи) уже оцінена судом як незаконна, хоча, на думку прокурора, вона може бути цілком законною. Замість здійснення нагляду за законністю досудового розслідування – діяльності, яка є суспільно корисною, прокурор втягується у судову тяганину з приводу скарги на постанову про порушення справи. З урахуванням того, що кількість оскаржень не обмежена кримінально-процесуальним законом, не виключені ситуації, коли прокуророві району значну частину свого робочого часу доведеться готуватися до судових засідань і брати у них участь. Виходячи із змісту тих питань, що вирішує суд у таких судових засіданнях, судові процедури можна назвати «квазіпроцедурами».

У той же час зупинення слідчих дій судом виходить за межі його конституційної функції здійснення правосуддя. Якщо про найменування функції, що пов'язана із даванням судом дозволів на обшук,

огляд та примусову виїмку у житлі, взяття під варту особи чи поміщення обвинуваченого до відповідного медичного закладу для провадження судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи, можна посперечатися чи є вона функцією правосуддя, то зупинення судом слідчих дій у порушеній слідчим чи прокурором кримінальній справі, точно не є цією функцією.

Під час вирішення питання про надання чи позбавлення суду повноваження щодо скасування постанови про порушення кримінальної справи слід виходити ще й з того, що суд з 2001 року не має права порушувати справи. Суд було позбавлено цього права через те, що воно свідчило про його обвинувальну діяльність. А якщо це так, то займатися діяльністю, що по суті є проявом функції захисту, суд також не повинен мати права. При чому сторона обвинувачення (орган дізнання, слідчий, прокурор) після скасування судом постанови про порушення кримінальної справи не вправі отримати для доопрацювання матеріали, що стали підставою для порушення справи. Навряд чи це є проявом наступальності у боротьбі зі злочинністю.

Якщо піти далі за логікою ініціаторів внесення змін до КПК у частині оскарження процесуального документу, яким лише починається провадження у кримінальній справі (постанови про порушення справи), то слід було би запровадити також процесуальний порядок оскарження заінтересованими особами факту реєстрації у правоохоронному органі заяви (повідомлення) про злочин. Бо уповноважена особа правоохоронного органу приймає рішення про реєстрацію первинної інформації не де-небудь, а у реєстраційному документі, що спеціально призначений для реєстрації заяв про злочин. Якщо визнати, що запровадження процесуального порядку оскарження постанови про порушення кримінальної справи слугує інтересам правосуддя, бо оберігає громадян від незаконного розслідування щодо них, то й оскарження рішення про реєстрацію заяви у відповідному реєстраційному документі може стати запобіжником проти незаконних дослідчих перевірок.

Зрозуміло, що викладене нами є перебільшенням. Однак воно свідчить, що прийняття законодавцем рішення про зміни до КПК щодо оскарження постанови про порушення кримінальної справи є помилковим і ця помилка має бути якнайшвидше виправлена. Право скасовувати незаконні і необґрунтовані постанови органів

дiзнання i слiдчих про порушення кримiнальної справи має належати винятково прокуроровi. iнше свiдчить про недовiру законодавця до особи, яка здiйснює нагляд за законнiстю.

На пiдставi викладеного можна зробити наступнi **висновки**: 1) перерозподiл повноважень прокурора i суду щодо розгляду i вирiшення скарг на постанову про порушення кримiнальної справи на користь суду є необґрунтованим i таким, що не здатний забезпечити ефективне розслiдування кримiнальних справ; 2) судовi процедури лише вiдволiкають прокурора вiд виконання ним функцiї нагляду за законнiстю досудового розслiдування; 3) суд має бути позбавлений повноваження щодо скасування постанов про порушення кримiнальних справ.

Тема розмежування повноважень прокурора району i мiсцевого суду щодо здiйснення досудової кримiнально-процесуальної дiяльностi є досить об'ємною. Через це дослiдити її у межах однiєї статтi неможливо. Необхiднi подальшi дослiдження, **перспективними напрямками** яких є такi: 1) розмежування повноважень цих суб'єктiв кримiнального процесу щодо розгляду i вирiшення ними скарг на iншi рiшення, що їх ухвалюють органи дiзнання i досудового слiдства; 2) дослiдження процесуального порядку подавання i розгляду та вирiшення прокурором району i мiсцевим судом скарг на рiшення про порушення кримiнальної справи та вiдмови у порушеннi кримiнальної справи.

В статье рассматриваются проблемные вопросы размежевания полномочий прокурора района и местного суда в отношении рассмотрения и решения жалоб участников процесса на постановления про возбуждение уголовных дел публичного и частного-публичного обвинения.

In the article the problem questions of delimitation of plenary powers of district public prosecutor and county court are examined in regard to processing and decisions of complaints of process participants on a findings about excitation of criminal cases of public and private-public prosecution.

Рекомендовано до опублiкування на засiданнi кафедри кримiнального процесу Днiпропетровського державного унiверситету внутрiшнiх справ (Протокол № 4 вiд 18.05.2010).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор В.С. Зеленецький

УДК 343.98

Л.І. Керик, науковий співробітник
Інституту вивчення проблем злочинності
Національної академії
правових наук України, м. Харків

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА

Стаття присвячена дослідженню особи злочинця як структурного елементу криміналістичної характеристики доведення до самогубства. Надається характеристика особи злочинця, перелічується низка ознак, специфічних для доведення до самогубства, що відображають спосіб доведення жертви до самогубства, особливості характеру злочинця, його темпераменту, навичок у житті та роботи.

Ключові слова: доведення до самогубства, особа злочинця, агресія, насилля.

Одним із структурних елементів криміналістичної характеристики доведення до самогубства є особа злочинця, що досліджувалась вченими різних галузей права: кримінального права¹, кримінології², кримінального процесу³, суїцидології та психології⁴ та ін.

¹ Див.: Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия / С.Н. Абельцев. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 2000. – 207 с.; Павлов В.Г. Субъект преступления // МО РФ. Санкт-Петербург. гос. ун-т аэрокосмического приборостроения; Санкт-Петербург. ун-т МВД России. – Науч. изд. – СПб., 2000. – 296 с.

² Див.: Закалюк А.П. Проблемы социальной типологии личности правонарушителя и преступника // Проблемы изучения личности правонарушителя / А.П. Закалюк. – № 76. – М., 1984. – С. 5-23; Франк Л.В. Виктимологическая характеристика личности преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника : Сб. науч. тр. /Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности; Ред. кол. : В. К. Звирбуль и др. – М., 1979. – С. 113-118.

³ Див.: Зеленковский С.П. Установление и использование данных о личности потерпевшего при расследовании убийств: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. «Уголовный процесс; Судостроительство; Прокурорский надзор; Криминалистика» / С. П. Зеленковский – К., 1983. – 17 с.; Кунчев Й.Д. Получение и оценка информации о преступнике, личность которого не установлена, на начальном этапе расследования : По материалам НРБ : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; Судостроительство; Прокурорский надзор; Криминалистика» / Й. Д. Кунчев. – М., 1986. – 24 с.

⁴ Див.: Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступления и наказания / Ю.М. Антонян, М.И. Еникеев, В.Е. Эминов. – М.: ПЕНАТЕС-ПЕНАТЫ, 2000. – 451 с.; Амбрумова А.Г., Бородин С.В., Михлин А.С. Предупреждение самоубийств : Изучение и проведение предупредительных мер / А. Г. Амбрумова, С. В. Бородин, А. С. Михлин; Академия МВД СССР; ВНИИ МВД СССР; МНИИ Психиатрии МЗ РСФСР. – М., 1980. – 164 с.

Дослідження вчених-криміналістів спрямовані на визначення концептуальних основ установа особи злочинця у криміналістиці, на вивчення особи злочинця та тактику слідчих дій і т.п.¹

Характеризуючи особу злочинця, який вчиняє у формі умислу чи необережності такий злочин як доведення до самогубства, необхідно враховувати те, що суб'єктом злочину є людина, від якої потерпілий перебував у матеріальній чи іншій залежності. Цей злочин є насильницьким злочином, умисним необережним посяганням на життя особи, що суперечить моральним принципам людського співіснування².

Згідно зі статтею 18 КК України суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність.

Н.Т. Ведерников зазначає, що особа злочинця – це конкретна особа, для якої характерні прояви її почуттів і в основних сферах діяльності будь-якої людини, і в специфічній правовій сфері при реалізації спеціального правового статусу і виконання правової соціальної ролі³.

Поняття особи злочинця відображає сутність особи, яка вчинила злочин, тому може йтися про типові ознаки особи, схильної до вчинення того чи іншого виду злочину. Дані про типові мотиви злочину дозволяють окреслити в загальному вигляді потреби злочинця,

¹ Див.: Ахмедшин Р.Л. Криминалистическая характеристика личности преступника: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Р.Л. Ахмедшин. – Томск, 2006. – 48 с.; Демидов Н.Н. Изучение личности преступника в процессе расследования: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; Криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Н.Н. Демидов. – Волгоград, 2003. – 24 с.

² Переважна більшість цих злочинів вчиняється винними по відношенню до своїх родичів або подружжя, унаслідок тривалих неприязних стосунків. У багатьох випадках потерпілі знаходяться від злочинця в матеріальній залежності. Див.: Ермолаева Е.Г. Суицид и преступность : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Е.Г. Ермолаева. – Саратов, 2007. – С. 21.

³ Див.: Ведерников Н.Т. Место и роль личности обвиняемого в предмете доказывания по уголовному праву // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 45-49.

що наштовхнули його на вчинення злочину і як наслідок встановити основні напрямки розслідування¹.

М.І. Єнікеєв зазначає, що особа злочинця – це сукупність типологічних якостей індивіда, які обумовили вчинене ним злочинне діяння². Особа злочинця, як і будь-якої іншої людини, характеризується різноманіттям ознак: демографічних (статтю, віком, станом здоров'я), моральних (світоглядом, інтересами, направленістю), соціальних (трудових, сімейно-побутових) та психологічних (емоціями, темпераментом, вольовими якостями тощо). Ці ознаки дістають відображення у індивідуальних властивостях особи злочинця, його відносинах з потерпілим³.

Особа злочинця характеризується низкою ознак, специфічних для доведення до самогубства, що відображають спосіб доведення жертви до самогубства, особливості характеру злочинця, його темпераменту, навичок у житті та роботі. Такими ознаками є: жорстоке поводження з жертвою, приниження її людської гідності, шантаж, використання матеріальної та іншої залежності жертви від злочинця, поширення чуток про нібито наміри жертви вчинити самогубство, інсценування самогубства чи нещасного випадку, що може свідчити про хитрість злочинця, його інтелектуальний рівень.

Є.О. Центров зазначає, що при вчиненні злочину, особливо при підготовці до нього, злочинець оцінює не тільки обстановку, в якій він буде діяти, але й особу жертви (її стать, вік, фізичну силу, інте-

¹ Див.: Шепитько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. Издание 2-е, перераб и доп./ В.Ю. Шепитько. – Х.: ООО «Одиссей», 2005. – С. 258.

² Див.: Енікеєв М.И. Юридическая психология. Учебник для вузов / М.И. Енікеєв. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2001. – С.47.

³ В психології існує визначення психологічної структури особи, яка складається з 4 підструктур: 1 – направленість особи (потяги, бажання, інтереси, ідеали, світогляд, переконання), що формується у процесі виховання; 2 – досвід (знання, вміння, навички і звички, набуті особистим досвідом, навчанням, але вже з помітним впливом біологічних якостей особи); 3 – охоплює індивідуальні особливості окремих психічних процесів як форм відображення, це – емоції, відчуття, мислення, сприйняття, увага, почуття, воля, пам'ять. 4 – біологічно обумовлена, що поєднує темперамент особи, її статеві і вікові якості, а також патологічні зміни. Див.: Жбанков В.А. Человек как носитель криминалистически значимой информации / В.А. Жбанков. – М., 1993. – 15 с.

лектуальні можливості, її морально-психологічні та інші особисті особливості)¹.

Поведінка злочинця при здійсненні злочинних дій пов'язана з його психологічними, моральними, соціальними властивостями та проявами. Злочинець моделює свою поведінку, щоб спровокувати жертву до замаху на самогубство. Особа вчиняє злочин через використання матеріальної (чи іншої) залежності жертви від нього, доводить її до стану фрустрації, афекту та аутоагресії (самогубства). Через результат дій злочинця (самогубство жертви) можна визначити мету, мотив та спосіб вчинення злочину, так як ґрунтуючись на ньому ми можемо отримати уявлення про основні елементи діяльності злочинця, його соціальні та психологічні якості.

Питання врахування емоційного стану злочинця є обов'язковою ознакою складу злочину². Вчинення злочину з застосуванням насильства характеризують поведінку злочинця: жорстоке поводження, шантаж, примус до протиправних дій, систематичне приниження людської гідності.

Насильство злочинця у різних формах впливає на потерпілого, має свої прояви, характеристики, воно може виконувати функцію не тільки примусу, а й безпосереднього придушення або знищення об'єкту насильства³. Злочинець у більшості випадків усвідомлює, що його дії призведуть до самогубства потерпілого.

Науковці серед агресивних реакцій злочинця виділяють: фізичну агресію (напад) – це застосування фізичної сили до іншої особи; непряму агресію – це може бути агресія спрямована опосередковано на іншу особу (злостиві плітки, жарти) і не спрямована ні на кого (крики, биття кулаком по столу і т.п.); дратівливість – це готовність до вияву негативних почуттів за найменшого збудження (грубість, різкість); негативізм – опозиційна манера по-

¹ Див.: Центров Е.Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. – М.: Издательство МГУ, 1988. – С. 58.

² Див.: Шеховцева Л.І. Емоційний стан особи, яка вчинила злочин, за кримінальним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Л.І. Шеховцева. – К., 2007. – 19 с.

³ Див.: Иванова В.В. Преступное насилие: Уч. пособие для вузов / В.В. Иванова. – М.: Книжный мир, 2002. – С. 10.

ведінки від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів; образа – ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані свідчення; підозрілість – всі люди завдають або планують завдати шкоду; вербальну агресію – висловлення негативних емоцій і через крики, сварки так і через словесні відповіді (прокльони, погрози)¹.

Агресія є часто передумовою фрустрації, остання може бути пов'язана і з іншими можливими передумовами агресії. Існують фактори, які впливають на перехід від фрустрації до агресії, це: рівень фрустрації, що відчуває потенційний агресор; наявність посилок до агресії; ступінь, в якому фрустратор непередбачений або несподіваний; емоційні та когнітивні процеси фрустраційного агресора².

Психологи, досліджуючи агресію, виділили в ній поняття кримінальної агресії – форми поведінки злочинця, що реалізує будь-який намір або спонукання щодо потерпілого і пов'язана з цим наміром певним змістовним відношенням, об'єктивно спрямована на завдання шкоди життю та здоров'ю жертви. Свій намір злочинець може і не довести до кінця з причин, які не залежать від нього³ (наприклад, потерпілий вчиняє замах на самогубство і залишається живим).

Стану афекту потерпілого передуге гостроконфліктна ситуація з винною особою, що спонукає її до негайного реагування. Ознаками такої ситуації, що можуть бути причинами афекту є: обставини, що загрожують життю людини, і вчинки оточуючих; їх висловлювання, соціальні оцінки, що глибоко зачіпають або травмують її⁴.

¹ Див.: Ениколопов С.Н. Некоторые результаты исследования агрессии // Личность преступника как объект психологического исследования. – М., 1979. – С. 100–109.

² Див.: Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия / Пер. с англ. С. Меленевская и др. – 2-е изд. / Р. Бэрн, Д. Ричардсон. – СПб.: Питер, 1999. – С. 126-135.

³ Див.: Сафуанов Ф.С. Психология криминальной агрессии / Ф.С. Сафуанов. – М.: Смысл, 2003. – С. 92.

⁴ Див.: Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы: Учеб. пособие для вузов – 2-е изд., перераб. и доп. / В.В. Нагаев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – С. 144-145.

Н.О. Сафонова стверджує, що причетність злочинця до наслідків при доведенні до самогубства в більшості випадків виражається у формі непрямого умислу (78 % досліджених справ)¹.

Кримінологічна характеристика особи злочинця при доведенні до самогубства розкривається через особистісні характеристики: ненависть (характер), агресію (тип особистості), руйнівність (потяг)².

Особистість формується в процесі діяльності, у тому числі і злочинної. Вчинення злочинних дій впливає на психологічну структуру особистості, виникнення у неї антисуспільної спрямованості. Кримінальна психологія пропонує розглядати певний причинний комплекс особи злочинця. До нього відносяться: соціальні, політичні, ідеологічні, економічні, соціально-побутові, соціально-технічні, соціально-культурні, національні, соціально-демографічні, організаційно-управлінські, соціально-правові, генетичні, соціально-медичні, інформаційні, соціально-виховні, кримінальні, кримінологічні, військові фактори. До найбільш загальних рис насильницьких злочинців відносять егоїзм, нехтування інтересів і думок членів суспільства, відсутність здатності і бажання поставити себе на місце потерпілого, жорстокість, афективний характер поведінки³.

¹ При доведенні до самогубства з непрямим умислом винний усвідомлює, що його дії (бездіяльність) є жорстокими або таким, що принижують гідність потерпілого, тобто вони є суспільно небезпечними; він передбачає, що його поведінка щодо потерпілого може призвести до самогубства або замаху на самогубство, але винний не бажає смерті потерпілого, ставить до неї байдужо та свідомо допускає їх настання. При злочинній самовпевненості винний усвідомлює, що здійснювані ним дії (бездіяльність) здатні довести людину до самогубства, але в даному конкретному випадку, на його думку, цього не повинно відбутися, оскільки є обставини, що здатні запобігти суїциду. Недбалість при доведенні до самогубства полягає в тому, що винний не передбачав можливості самогубства в результаті здійснення ним протиправних або аморальних дій (бездіяльності), але повинен був і міг це передбачати. Див.: Сафонова Н.А. Доведення до самоубийства: Соціальний і уголовно-правовий аспекти : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право» / Н.А. Сафонова. – Екатеринбург, 2002. – С. 20.

² Див.: Григор'єва О. Кримінальна агресія особистості в структурі злочину «доведення до самогубства» та її попередження // Юридична Україна. 2008. – № 2. – С. 74-77.

³ Див.: Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Основы юридической психологии: Учебник / В.Е. Коновалова, В.Ю. Шепитько. – Х.: Одиссей, 2005. – С.88-92, С. 96.

Суїцидологи зазначають, що злочинець повинен мати певні якості, необхідні для того, щоб потерпілий перебував від нього в матеріальній чи іншій залежності. Ці якості можуть мати особи з життєвим досвідом. На відміну від вбивства, суб'єктом даного злочину може бути тільки обмежене коло осіб: матеріальна залежність (від особи у якій потерпілий на утриманні, від якої він знаходиться в матеріальній залежності), інша залежність – службові відносини (від начальника, вчителя), сімейні відносини (від глави сім'ї). Метою доведення до самогубства є бажання заподіяти потерпілому фізичний біль, морально травмувати його, добитися розірвання шлюбу, повне підкорення потерпілого злочинцю і т.п.¹

Л.М. Шестопалова надає таку кримінологічну характеристику особи, винної у доведенні до самогубства – це чоловік 30–38 років, громадянин України, українець за національністю, сільський житель, який має середню освіту, розлучений (але має неповнолітніх дітей), проживає разом із колишньою дружиною, за станом здоров'я фізичних і психічних відхилень не має, ніде не працює і не був раніше засудженим. Ця особа позитивно характеризується за колишнім місцем роботи, з огляду на суспільну небезпечність вчиненого злочину був взятий під варту ще до судового розгляду, тому що під час досудового слідства було доведено (в тому числі і свідками), що в побуті винний поведився агресивно, його попередня поведінка була не тільки антисоціальною, але й протиправною. Він вчинив злочин способом жорстокого морального та фізичного поводження з потерпілим під впливом алкоголю та неприязного ставлення до нього, йому притаманні дратівливість, неконтрольованість емоцій, нестриманість, високий ступінь конфліктності, яка є звичайною формою його поведінки в побуті².

Закономірні зв'язки елемента «особа злочинця» з іншими елементами криміналістичної характеристики мають різні напрямки.

¹ Див.: Амбрумова А.Г., Бородин С.В., Михлин А.С. Предупреждение самоубийств : Изучение и проведение предупредительных мер / А. Г. Амбрумова, С. В. Бородин, А. С. Михлин; Академия МВД СССР; ВНИИ МВД СССР; МНИИ Психиатрии МЗ РСФСР. – М., 1980. – С. 50.

² Див.: Шестопалова Л.М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»/ Л.М. Шестопалова. – К., 2001. – 20 с.

Це: особа злочинця – особа потерпілого (матеріальна та інша залежність жертви від злочинця), особа злочинця – спосіб доведення до самогубства – типові сліди злочину, особа злочинця – місце, час, обстановка злочину – типові сліди злочину, особа злочинця – типові сліди злочинця (матеріальні та ідеальні).

Грунтуючись на дослідженнях криміналістів¹, у зв'язку «злочинець-жертва» при доведенні до самогубства, *залежно від характеру соціальних контактів*, можна вирізнити наступні типи потерпілих від цього злочину:

– потерпілий перебував у родинних чи сімейних відносинах зі злочинцем;

– потерпілий – це знайомий злочинця – за місцем проживання або місцем народження; по роботі, навчанню, службі в армії, спільному відпочинку; випадковим зустрічам на вулицях; участі у злочинній діяльності; за інших обставин;

– потерпілий є незнайомим злочинцю, вони зустрілися безпосередньо перед вчиненням злочину.

За часом виникнення зв'язок можна поділити – на той, що виник: 1) до вчинення злочину; 2) у процесі злочинного посягання.

За характером взаємодії потерпілого і злочинця (наявністю чи відсутністю) зв'язок може бути безпосередній і опосередкований.

За обставинами створення зв'язок можна поділити: на – той, що розвивається у результаті певних взаємовідносин, які існували між злочинцем та жертвою до вчинення злочину, та на той, що утворився в результаті гостро конфліктної ситуації безпосередньо до чи в момент вчинення злочину.

Особою злочинця при доведенні до самогубства є людина, від якої потерпілий перебував у матеріальній чи іншій залежності і яка застосувала до неї психологічний вплив (або психічне насильство), комбінацію або комплекс психологічного та фізичного впливу (або фізичного насильство), фізичний вплив (або фізичне насильство) внаслідок чого у потерпілого виникли такі психічні та фізіологічні стани (стресу, депресії, фрустрації, афекту та ін.), що призвели до самогубства або до замаху на самогубство.

¹ Див.: Центров Е.Е. Криминалистическое учение о потерпевшем / Е.Е. Центров. – М.: Издательство МГУ, 1988. – С. 59-60.

Статья посвящена исследованию личности преступника как структурного элемента криминалистической характеристики доведения до самоубийства. Дается характеристика личности преступника, перечисляется ряд признаков, специфических для доведения до самоубийства, которые отображают способ доведения жертвы к самоубийству, особенности характера преступника, его темперамента, навыков в жизни и работе.

The article is devoted to the research of a personality of a criminal as a structural element of criminalistics description of driving individuals to suicide. Description of personality of a criminal is given, the row of signs, specific for driving individuals to suicide is transferred, which represent the method of leading victim to suicide, features of character of a criminal, his temperament, skills in life and work.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ НАПрН України (протокол № 6 від 30.06.2010 р.)

*Рецензент – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України **В.Ю. Шенітько***

РЕЦЕНЗІЇ

Борисов В.І., д.ю.н., професор, академік Національної академії правових наук України, директор Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України, м. Харків

ВІДЗИВ

офіційного опонента на дисертацію К.В. Юртаєвої «Місце скоєння злочинів міжнародного характеру», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Однією з основних тенденцій розвитку вітчизняної правової системи є її відкритість, використання прогресивних зарубіжних концепцій, імплементація загальноновизнаних міжнародних стандартів з прав людини і громадянина, а також сприйняття базових принципів забезпечення міжнародного правопорядку. У зв'язку з цим одним з ключових напрямків удосконалення кримінального права України стало належне закріплення норм про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру. Такі злочини міжнародного характеру як незаконний обіг наркотиків, легалізація коштів, здобутих злочинним шляхом, торгівля людьми, підробка грошей отримали значне поширення на території України на рубежі ХХ–ХХІ століть. Тому достатньо актуальним представляється дисертаційне дослідження, присвячене вирішенню питання про місце вчинення цих злочинів. Обґрунтовується це, зокрема, такими чинниками. По-перше, значна кількість злочинів міжнародного характеру вчиняються на території декількох держав. Відповідно для ефективної боротьби з цими злочинами важливим є визначення випадків, коли територію України слід вважати місцем вчинення цих діянь. По-друге, визначення місця вчинення злочинів міжнародного характеру є необхідним етапом за-

стосування до них законодавства України про кримінальну відповідальність згідно з міжнародними зобов'язаннями нашої держави. Слід зазначити, що на час обрання теми наукової роботи, що виконана в якості дисертаційного дослідження, питання встановлення кримінальної відповідальності за злочини міжнародного характеру та застосування до них законодавства України про кримінальну відповідальність залишалися недостатньо дослідженими в кримінальному праві України. Виходячи із зазначеного, тема: «Місце скоєння злочинів міжнародного характеру», яка була обрана К.В. Юртаєвою для дослідження є **актуальною**.

Також треба констатувати, що дисертація виконана на належному професійному рівні, тема досліджена достатньо повно. Дисертантка показала глибокі знання по темі, вміння самостійно узагальнювати і аналізувати нормативні матеріали, спеціальну літературу, робити правильні, науково-обґрунтовані висновки, формулювати визначення правових понять і пропозиції з вдосконалення законодавства. Безперечною перевагою дисертаційного дослідження стало широке використання та аналіз законодавства про кримінальну відповідальність інших країн та наукових праць іноземних вчених-правників.

Досить цікавою є **методологічна основа дисертаційного дослідження**. Використання історично-правового методу для дослідження генезису наукових поглядів на визначення злочинів міжнародного характеру як поняття національного та міжнародного кримінального права, системно-структурного методу для визначення місця злочинів міжнародного характеру в сучасному кримінальному праві України, порівняльно-правового для з'ясування особливостей визначення місця вчинення злочинів міжнародного характеру та практики застосування до них законодавства про кримінальну відповідальність, а також інших методів дозволило в повній мірі реалізувати завдання дисертаційного дослідження.

Надаючи оцінку **науковій новизні роботи**, треба зазначити, що вона являє собою *перше* у вітчизняній теорії кримінального права дослідження проблем, пов'язаних із місцем вчинення злочинів міжнародного характеру. При цьому, слід підкреслити, що поряд із розробкою спеціальних питань теми К.В. Юртаєва попередньо

звернулася до загальнотеоретичних питань, пов'язаних із поняттям та загальною характеристикою злочинів міжнародного характеру. Такий підхід є логічно виправданим. Це також дало можливість дисертантці надати ряд визначень, які можуть стати корисними для науки кримінального права, зокрема: поняття злочинів міжнародного характеру в кримінальному праві України та підстави міжнародної та національної (в Україні) криміналізації суспільно небезпечних діянь міжнародного характеру. На відзначення заслуговує також історично-правовий аналіз виникнення та розвитку кримінальної відповідальності за вчинення злочинів міжнародного характеру, під час якого авторка висловлює власну позицію щодо часу виникнення та історичних передумов встановлення кримінальної відповідальності за ці злочини.

Безпосередню увагу в роботі було приділено дослідженню визначень злочинів міжнародного характеру, що містяться в Кримінальному кодексі України та їх співвідношенню з визначеннями відповідних злочинів, закріплених у міжнародних договорах про боротьбу зі злочинністю. Виявлені основні недоліки імплементації положень міжнародних договорів, учасником яких є Україна, в національне законодавство. Авторка наводить приклади «затримки» імплементації норм таких договорів до КК України та випадки більш вузького формулювання у національному законодавстві нормативних положень, що мають значення для боротьби з окремими видами правопорушень, порівняно з міжнародно-правовими положеннями.

Центральне місце в дисертації займає питання визначення місця вчинення злочинів міжнародного характеру та особливостей застосування до них законодавства України про кримінальну відповідальність. Були проаналізовані загальні правила визначення місця вчинення злочинів за КК України, в результаті чого дисертантка доходить висновку, що нормативні положення ст. 6 КК України щодо визначення місця вчинення злочинів є в цілому достатніми для їх розуміння та практичного застосування. Разом з тим авторка виявила деякі недоліки в законодавчому формулюванні ч. 3 ст. 6 КК України та запропонувала слухні доповнення стосовно визначення місця вчинення злочинів, що мають необережну форму вини.

Корисними слід визнати також висновки та рекомендації авторки щодо застосування Кримінальному кодексу України до злочинів міжнародного характеру, вчинених на території України та поза її межами. Аналізуючи положення чинного КК України, К.С. Юртаєва виділяє наступні принципи кримінальної юрисдикції, які можуть бути застосовані екстериторіально: принцип громадянства, принцип міжнародних договорів, реальний принцип та пасивний персональний принцип. Заслугує на увагу позиція дисертантки відносно закріплення універсального принципу дії закону про кримінальну відповідальність у просторі в КК України. К.С. Юртаєва зауважує, що в чинній редакції КК України універсальний принцип дії закону про кримінальну відповідальність у просторі не закріплений. Вона пропонує внести відповідні зміни до ст. 8 КК України з метою безпосереднього закріплення цього принципу. Ґрунтовний аналіз положень законодавства України дозволив дисертантці зробити й інші висновки щодо застосування законодавства України про кримінальну відповідальність до злочинів міжнародного характеру. Зокрема актуальними та своєчасними для правозастосовної практики є висновки авторки щодо особливостей застосування принципу неможливості повторного переслідування за один і той же злочин, принципу «подвійної кримінальності» та особливостей здійснення екстрадиції осіб, які вчинили злочини міжнародного характеру на території та поза територією України.

Заслугує на відзначення розробка дисертанткою питання про визначення місця вчинення «новітніх» видів злочинів, у тому числі злочинів міжнародного характеру з використанням комп'ютерних технологій. Шляхом аналізу практики вирішення подібних питань в Україні та в інших країнах світу в дисертації сформульовані рекомендації щодо застосування норм КК України до вказаних злочинних діянь.

Дисертація К.В. Юртаєвої містить й інші корисні висновки та пропозиції щодо вдосконалення чинного КК України в питаннях встановлення кримінальної відповідальності за злочини міжнародного характеру. Зокрема авторка пропонує внести зміни до формулювання назви Розділу XX Особливої частини КК України та власну редакцію ст. 446 КК України «Піратство». В цілому слід зазна-

чити, що комплексне дослідження питання визначення місця вчинення злочинів міжнародного характеру в сучасному кримінальному праві України, що було проведене дисертанткою, дозволило їй зробити низку обґрунтованих пропозицій, що можуть бути використані у подальших теоретичних розробках з цієї теми та вирішенні практичних завдань протидії злочинам міжнародного характеру в Україні та на міжнародному рівні.

Разом з тим, деякі положення та висновки, що викладені в дисертації та авторефераті, викликають зауваження:

1. Слід звернути увагу на назву дисертації, яка вужча ніж зміст роботи. Фактично назва відображає зміст розділу 2 «Визначення місця скоєння злочинів міжнародного характеру». Разом із тим достатній науковий інтерес являють, як вже зазначалося, і положення, викладені в розділі 1 «Поняття та загальна характеристика злочинів міжнародного характеру в кримінальному праві України». Можна лише шкодувати, що у назві роботи положення цього розділу не знайшли відображення. Окрім того, авторка у назві роботи та назві розділу 2 використала термін «скоєння», хоча у сучасному законодавстві України про кримінальну відповідальність та в теорії кримінального права перевага надається терміну «вчинення», яким і сама дисертантка широко користується при викладенні наукового матеріалу.

2. При дослідженні підстав міжнародної та національної криміналізації, авторка, зазначає на стор. 70, що «Злочини міжнародного характеру перш за все посягають на міжнародний правопорядок, тобто порушують міжнародні відносини між державами в різних сферах». Що стосуються інших благ або інтересів, таких як, «Життя та здоров'я осіб, їх особиста недоторканість, майнові інтереси» (там само), яким спричиняється або може бути спричинена шкода внаслідок вчинення злочину міжнародного характеру, то авторка, застосовуючи поділ об'єктів злочинів на види «по – горизонталі» вважає, що зазначені блага або інтереси можуть бути «як додатковими обов'язковими, так і додатковими факультативними об'єктами цих злочинів» (там само). Погоджуючись в цілому із такою диференціацією об'єктів «по-горизонталі» необхідно зауважити, що життя людини, як найвища соціальна цінність, не може

виступати як додатковий факультативний об'єкт злочину. Суспільні відносини, що забезпечують життя людини, можуть бути лише або основним безпосереднім об'єктом злочину (наприклад, при вбивстві – ст. 115 КК), або додатково-обов'язковим об'єктом, в тому числі, при вчиненні злочинів міжнародного характеру. У всіх інших випадках спричинення шкоди життю людини потребує додаткової (самостійної) кваліфікації.

3. Розділ 2 «Визначення місця скоєння злочинів міжнародного характеру» К.В. Юртаєва починає з підрозділу 2.1 «Кримінально-правове значення місця скоєння злочинів міжнародного характеру». Авторка в цьому підрозділі цілком слушно зазначає, що місце вчинення злочину можна розглядати у двох аспектах: 1) як просторову характеристику злочину, що визначає закон про кримінальну відповідальність якої країни має бути застосований до злочинного діяння і 2) як самостійну факультативну ознаку об'єктивної сторони складу злочину. Що стосується другого аспекту, то треба зазначити, що розгляд в дисертації питань з ним пов'язаних є зайвим, оскільки не відповідає меті дослідження. Основна мета роботи, як зазначає дисертантка «є встановлення загальних теоретичних правил та практики визначення місця вчинення злочинів міжнародного характеру та застосування до них законодавства України про кримінальну відповідальність.....» (стор. 7). Для досягнення наведеної мети дисертантка надала розгорнуту просторову характеристику місця вчинення злочину. Цій проблемі присвячено всі інші підрозділи другого розділу. Що стосується зауваження авторки, що в юридичній літературі науковці часто недостатньо чітко відрізняють вказані правові аспекти місця вчинення злочину, що призводить до змішування просторової характеристики злочину та юридичних ознак складу злочину» (стор. 107), то наведене судження є штучним. Виходячи із зазначеного також зайвими виглядають такі її два висновки до розділу 2. Це – п. 2, в якому сказано: «Місце вчинення злочину є самостійною ознакою об'єктивної сторони складу злочину, під якою розуміються певна територія, об'єкт або ділянка місцевості, де щось відбувається», а також п. 3, в якому наведена відмінність місця вчинення злочину від предмета злочину (стор. 174).

4. Важко погодитися із висновком авторки щодо призначення ч.

3 ст. 4 КК. В ч. 3 ст. 4 КК зазначено: «Часом вчинення злочину визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності». На думку К.В. Юртаєвої наведене положення «визначає *тільки* (підкреслено нами – В.Б.) закон про кримінальну відповідальність, який повинен бути застосований до вказаного діяння» (стор. 118). Далі авторка продовжує: «Час вчинення злочину, на наш погляд, становить весь час, протягом якого відбувалась об'єктивна сторона злочину. У злочинах з формальним складом – це час вчинення суспільно-небезпечного діяння, у злочинах з матеріальним складом – час настання суспільно небезпечних наслідків, передбачених диспозицією статті особливої частини КК» (там само). По-перше, заключна частина цього судження суперечить його першій частині. На початку сказано про час, протягом якого відбувається об'єктивна сторона злочину, а в кінці – лише про час настання наслідків, тоді як об'єктивна сторона для злочинів з матеріальним складом, це і діяння, і наслідок, і причинний зв'язок, а не тільки наслідки. По-друге, те про що веде мову авторка є не що інше як «час закінчення злочину», який дійсно є різним для злочинів з формальним та матеріальним складом. Що стосується ч. 3 ст. 4 КК України, то припис наведений в ній визначає час вчинення злочину. Цей припис треба тлумачити обмежено. Він, згідно позиції законодавця є однаковим для всіх злочинів, незалежно від того, як в законі сконструйована їх об'єктивна сторона. Цей час обмежений вчиненням дії або бездіяльністю. Правові наслідки, які породжує припис ч. 3 ст. 4 КК України, не обмежуються лише визначенням закону про кримінальну відповідальність, який повинен бути застосований відповідно до часу вчинення дії або бездіяльності. До таких, наприклад, відносяться і час обчислення строків давності вчинення злочину.

5. Незважаючи на те, що мета та завдання дослідження К.В. Юртаєвої вирішені достатнім та належним чином, окремі питання залишилися поза дисертацією:

– так, досліджуючи питання щодо видачі та передачі осіб, які вчинили злочин, із однієї країни до іншої, авторка не звернула увагу на проблему можливості передачі громадян України іншій державі для здійснення кримінального переслідування на підставі

міжнародних угод. Так, 15 листопада 2006 р. Верховна рада України ратифікувала своїм законом Угоду про незаконний обіг на морі, укладену на виконання ст. 17 Конвенції ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин. Законом було проголошено: «Україна заявляє, що, діючи як інтервенуюча Держава, вона здійснюватиме таку інтервенцію за умови, що особи, які мають її громадянство та були передані державі прапору згідно із статтею 15 угоди і там засуджені за відповідне правопорушення, матимуть можливість бути переданими назад в Україну для відбудовання призначеного покарання» (Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – №2, – Ст. 11). У зв'язку із наведеним виникає питання щодо відповідності зазначеного положення Конституції України (ст. 25);

– при аналізі злочинів міжнародного характеру авторка приділила значну увагу питанню міжнародної протиправності. Разом із тим при інтеграції норм міжнародних угод в національне законодавство в одних випадках відбувається повна трансформація міжнародної протиправності в національну кримінально-правову протиправність (див., наприклад, ст. 303 «Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією»), в інших міжнародна протиправність об'єднується із національною. В теорії кримінального права таку протиправність називають «подвійною» (див., наприклад, ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни»). Зазначений вид протиправності залишився поза дослідженням.

Зазначені зауваження стосуються лише окремих положень дисертації і в цілому не зменшують наукову цінність дисертаційного дослідження і значимість отриманих результатів для розвитку юридичної науки.

У цілому дисертація К.В. Юртаєвої є завершеною науковою працею, в якій поєднуються вдалий вибір теми дослідження, постановка питань, їх актуальність, чіткість викладу, аргументованість наукових висновків і узагальнень, що свідчить про значний науковий рівень та відображає особистий внесок автора у відповідний напрямок юридичної науки. Автореферат дисертації відображає основні результати дослідження і відповідає змісту дисертації. Публікації автора повно висвітлюють положення дисертаційного дослідження.

З наведеного випливає загальний висновок, що дисертація К.В. Юртаєвої «Місце скоєння злочинів міжнародного характеру» за своїм науковим рівнем, одержаними результатами дослідження та сформульованими пропозиціями відповідає вимогам п. 13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», а дисертант заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

«КРУГЛИЙ СТІЛ»: «АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ»

12 лютого 2010 року в приміщенні конференц-залу Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України відбувся «круглий стіл» на тему «Актуальні питання виконання покарання у виді довічного позбавлення волі».

Захід організовано у рамках проекту «Підтримка пенітенціарної реформи в Україні», який реалізується «Міжнародною тюремною реформою» – неурядовою організацією з консультативним статусом II категорії при ООН та Раді Європи, у тісній співпраці з Швейцарським бюро співробітництва в Україні, Державним департаментом України з питань виконання покарань та іншими українськими партнерами.

Під час круглого столу було обговорено існуючу практику виконання покарання у виді довічного позбавлення волі, тенденції поширення застосування цього покарання, окреслено проблемні моменти в діяльності персоналу місць позбавлення волі, що працюють з даною категорією засуджених, визначено шляхи розв'язання існуючих проблем та ін.

Участь у заході прийняли провідні науковці-фахівці у галузі психології, педагогіки та кримінально-виконавчого права, представники управління Державного департаменту України з питань виконання покарань в Харківській області, міжнародні та національні експерти з цих питань, лідери громадських організацій, ЗМІ.

Круглий стіл розпочався з вітального слова менеджера проекту «Підтримка пенітенціарної реформи в Україні» **Мукшименко Алли Петрівни**, яка привітала учасників зібрання та розповіла про основні напрямки реалізації проекту.

Голова групи наукових консультантів Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України, доктор юридичних наук, академік НАПрН України **Бандурка Олександр Маркович** наголосив, що лише плідна спільна

праця науковців, практичних працівників, представників громадських організацій тощо може призвести до роз'язання хоча б частини існуючих проблем в процесі виконання покарання у виді довічного позбавлення волі.

Степанюк Анатолій Хомич, *завідуючий сектором дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор*, зазначив про необхідність удосконалення законодавчого врегулювання виконання покарання у виді довічного позбавлення волі, зокрема в частині виконання цього покарання відносно осіб пенсійного віку.

Лапінський Андрій Володимирович, *заступник начальника управління Державного департаменту України з питань виконання покарань в Харківській області*, підкреслив, що гуманізація такого виду покарання, як довічне позбавлення волі – це не зменшення терміну покарання, а здійснення заходів щодо поліпшення надання побачень, збільшення переліку предметів, які дозволено зберігати засудженим, розширення можливості їх спілкування із зовнішнім світом тощо.

Яковець Ірина Станіславівна, *старший науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України, кандидат юридичних наук*, відзначила, що потребує зміни не лише кримінально-виконавче законодавство, а й практика його застосування, оскільки нормативно закріплені гуманістичні прояви не зовсім вірно тлумачаться персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України, що призводить до порушення прав засуджених.

Гель Андрій Павлович, *доцент кафедри правознавства Вінницького національного аграрного університету, кандидат юридичних наук*, наголосив на тому, що у навчальних програмах для підготовки персоналу кримінально-виконавчої системи, який працює із засудженими до довічного позбавлення волі (насамперед це стосується психологів, працівників соціальної служби та медичного персоналу) обов'язково мають бути враховані особливості психічного здоров'я та найбільш поширені серед цієї категорії психо-

логічні стани, зокрема наявність у певної кількості з них психічних аномалій, а також поширеність серед них станів фрустрації та тривожності, обумовлених невизначеністю строку покарання. Треба враховувати, що не сприяють стабільності психіки засуджених й постійні (1 раз на два тижні) переведення їх до інших камер, які обґрунтовуються режимними вимогами та передбачені підзаконними актами Департаменту.

Крім того, внаслідок значної тривалості перебування цих засуджених у виправних колоніях необхідно враховувати і об'єктивний природний процес старіння організму, який призведе до значної кількості осіб похилого віку серед цієї категорії засуджених, поширеності серед них різноманітних хвороб, втрати окремих функцій організму, в тому числі й функції руху тощо. Все це обумовлює необхідність отримання медичним персоналом спеціальних знань в області медичної психології, геронтології тощо.

Холод Дмитро Володимирович, *начальник сектору соціально-виховної та психологічної роботи управління Державного департаменту України з питань виконання покарань в Харківській області*, повідомив, що із засудженими до довічного позбавлення волі, як і з іншими засудженими, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, проводиться психологічна робота. Станом на 01.2.2010 в Темнівській ВК № 100 в секторі максимального рівня безпеки утримується 70 засуджених до довічного позбавлення волі. У 28 з 70 засуджених виявлені стійкі психопатії.

Максимова Наталія Юрійвна, *голова Координаційної Ради Комітету сприяння захисту прав дитини, професор Київського національного університету ім. Т.Шевченка, доктор психологічних наук, професор*, підкреслила, що робота в секторі максимального рівня безпеки передбачає особливі умови праці, отже і вимоги до особистості працівників також мають бути особливими. Звідси виникає питання про професійний відбір фахівців. У зв'язку з цим запровадження посади психолога, до посадових обов'язків якого належить робота саме з персоналом, який працює в секторі максимального рівня безпеки, є доцільним і актуальним.

Кушнірова Тамара Василівна, *доцент кафедри прикладної педагогіки та роботи з персоналом КНУВС, кандидат психологіч-*

них наук, виділила основні проблеми, вирішення яких можливе лише за умови комплексного, системного і науково – практичного підходів із залученням до їх обговорення провідних спеціалістів в цій галузі, представників органів державної влади, громадськості та всіх зацікавлених осіб, а саме: законодавче забезпечення виконання кримінальних покарань у виді довічного позбавлення волі; утримання жінок, засуджених до довічного позбавлення волі; проведення «виховної роботи» з особами, засудженими до довічного позбавлення волі; зайнятість засуджених до довічного позбавлення волі; розміщення та утримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі; підготовка персоналу, який працює з особами, засудженими до довічного позбавлення волі тощо.

Байлов Антон Володимирович, доцент кафедри кримінального права та кримінології начальньо-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів слідства та дізнання Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України, кандидат юридичних наук, звернув увагу на порядок і умови виконання та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі, а також перспективи звільнення засуджених до довічного позбавлення волі від відбування покарання, у зв'язку з чим запропонував внести зміни до ст. 151 Кримінально-виконавчого кодексу України, а також до ч.2 ст. 64 Кримінального кодексу України.

Воробйов Юрій Олексійович, голова Харківського обласного осередку Всеукраїнської громадської організації «Всеукраїнський Центр правової допомоги «Громадський захисник», наголосив на важливій ролі громадських організацій в процесі роботи із засудженими, позбавленими волі. Але, за його визначенням, ця діяльність при виконанні такого виду покарання, як довічне позбавлення волі, практично зведена нанівець. Натомість громадськість доволі ефективно може проводити навчання правовій грамотності засуджених, забезпечувати роботу з родичами, надавати психологічну допомогу тощо.

Михалко Ірина Сергіївна, аспірант ІВПЗ НАПрНУ, відзначила актуальність галузевого принципу кримінально-виконавчого законодавства, а саме принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засу-

джених, оскільки проблеми оптимального співвідношення правового примусу та стимулювання засуджених характеризуються специфічністю своєї ролі та більш повно реалізуються саме при встановленні керівних зразків організаційно-процедурних засад кримінально-виконавчої діяльності при виконанні покарання у виді довічного позбавлення волі.

Кононенко Валерій Петрович, адвокат, кандидат юридичних наук, у своєму виступі звернув увагу присутніх на те, що практика Європейського суду з прав людини є джерелом тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, а рішення Суду – прецедентами її тлумачення. Звідси витікає, що практика Суду є джерелом кримінально-виконавчого права.

ОГЛЯД НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «РЕФОРМУВАННЯ СУДОВИХ І ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»

У межах Всеукраїнського фестивалю науки 14 травня у Харкові Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Інститутом вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України була проведена науково-практична конференція «Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи». Тема конференції, запланована декілька місяців тому, стала ще більш актуальною, тому що співпала з інтенсифікацією процесу реформування системи судоустрою, прокуратури, органів досудового слідства, який відбувається на законодавчому рівні.

Проблеми теоретичного підґрунтя реформування викликали неабиякий інтерес не лише серед науковців, але й серед юристів-практиків, які щоденно у своїй діяльності стикаються з проблемами функціонування органів кримінальної юстиції. Саме тому серед більш ніж ста учасників конференції були представники Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, голови апеляційних та місцевих загальних і спеціалізованих судів.

Наукову спільноту представляли 7 академіків і два членкореспонденти Національної академії правових наук України, 12 докторів юридичних наук, професорів, понад 60 кандидатів юридичних наук. Серед цих учасників були й члени Робочої групи з питань судової реформи, створеної Указом Президента України від 24 березня 2010 р.

З вступним словом до учасників конференції звернувся голова оргкомітету, патріарх вітчизняної юридичної науки, академік НАПрН України, перший проректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **В.В. Сташус**. Він акцентував увагу на ключових питаннях, які потребують найскорішого вирішення. Так, на його думку, відсутність сучасної теорії перегляду судових рішень відбивається на якості як процесуального, так і судоустрійного законодавства, а тому потрібно визначитися з ви-

дом і межами апеляційного перегляду справ. Це потягне за собою й оновлення змісту існуючого інституту касаційного перегляду. Отже, реформування судової системи має відбуватися одночасно з реформуванням процесуального законодавства. У зв'язку з цим особливе занепокоєння викликає відсутність нового Кримінального процесуального кодексу. З його прийняттям безпосередньо пов'язано й реформування організації і функціонального призначення прокуратури, а також органів дізнання та досудового слідства.

У вітальному слові ректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, президент Національної академії правових наук України **В.Я. Тацій** сформулював ті проблеми, які потребують наукового осмислення і обґрунтування. Зокрема, він запросив учасників конференції висловити свої думки щодо можливості і доцільності розширення предмета юрисдикції місцевих загальних судів; щодо виду і меж апеляційного перегляду; щодо судових повноважень Верховного Суду України і їх співвідношення з судовими повноваженнями вищих спеціалізованих судів; щодо правової природи і змісту судового адміністрування; щодо місця і повноважень Державної судової адміністрації; щодо напрямків реформування кримінально-процесуального законодавства і визначення статусу суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, а саме – прокурора, слідчого.

Висловлюючи свою думку з деяких із зазначених питань, В. Я. Тацій підкреслив, що ключовими підходами до нормативного врегулювання будь-якого питання має бути забезпечення доступності правосуддя, яке включає і наближення судів усіх юрисдикцій до населення, і зменшення строків і спрощення процедури розгляду справ, і право на визначеність та стабільність судових рішень, і якість суддівського корпусу, здатного неупереджено та самостійно вирішувати справи, виходячи з принципу верховенства права. Тому, на його думку, слід зробити місцевий загальний суд дійсно основною ланкою судової системи, надавши йому повноваження з розгляду всіх цивільних та кримінальних справ, справ про адміністративні правопорушення, а також адміністративних та господарських справ обмеженої юрисдикції. У такому випадку спеціалізовані окружні суди, тобто ті, юрисдикція яких поширюється на область

і які є лише судами першої інстанції, будуть також судами апеляційної інстанції.

Щодо збільшення кола повноважень Вищої ради юстиції, В. Я. Тацій вважає, що воно можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Але вже тепер можливо перетворити правову природу Вищої ради юстиції і зробити її органом судової влади шляхом внесення змін до законодавства, в якому передбачити необхідний відсоток (кількість) суддів у квоті кожного з суб'єктів формування складу Вищої ради юстиції.

Особливе значення при здійсненні судово-правової реформи в Україні, підкреслив В. Я. Тацій, має розробка і прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України. Робота над ним триває понад 14 років. Вона є дуже складною і потребує не тільки глибини знань, високого професіоналізму, а й мудрості, прозорості та відповідальності. Реформаційні процеси у сфері кримінального судочинства повинні йти шляхом створення такого кримінально-процесуального механізму, при якому належним чином буде забезпечений баланс публічних та приватних інтересів, адже кримінальне судочинство здійснюється в інтересах всього суспільства в цілому і окремої людини зокрема. Разом із тим було б помилкою повністю переносити правове регулювання якогось інституту з іншої правової системи на вітчизняний правовий ґрунт. Правова система будь-якої країни – це результат її історичного розвитку, своєрідний соціальний феномен, втрата якого призводить до втрати своїх надбань у правовій культурі. Зрозуміло, що необхідно критично ставитися як до свого правового минулого, так і сьогодення, але не як до правової відсталості, а як до правової спадщини, яку слід удосконалювати, в тому числі з урахуванням світового досвіду. На думку В. Я. Тація, нам слід зберігати ті інститути та їх правове регулювання, які не втратили у нових соціально-економічних і політичних умовах своєї ефективності та свого потенціалу.

Ці проблеми і стали предметом обговорення у доповідях і повідомленнях. Загальним рефреном у багатьох виступах було посилення на неможливість справжнього реформування без внесення відповідних змін до Конституції України. Це, зокрема, торкалося і проблеми визначення місця і функціонального призначення про-

куратури, на чому акцентував увагу присутніх заступник Генерального прокурора України **В.В. Кудрявцев**. Реформування прокуратури, вважає він, слід розглядати у двох аспектах: на найближчий період у рамках конституційних норм, і на більш віддалену перспективу у разі внесення змін до Основного Закону. Невідкладне реформування прокуратури має реалізуватися, передусім, через новий закон про прокуратуру. Що стосується більш віддалених перспектив реформування прокуратури України, то вони пов'язані з необхідністю змін конституційного статусу прокуратури. В. В. Кудрявцев повідомив, що фахівцями були ретельно вивчені всі існуючі норми та вимоги щодо ролі прокуратури у демократичному правовому суспільстві, а також висновки експертів Ради Європи стосовно попередніх законопроектів про прокуратуру. Результатом такої роботи став проект Закону «Про внесення змін до Конституції України», головною метою якого є визначення правового статусу прокуратури, який би повною мірою відповідав міжнародним нормам, сприяв зняттю застережень експертів Ради Європи і водночас не завдав шкоди захисту прав людини, суспільних і державних інтересів. Цим проектом закріплюється, що в інтересах громадян, держави та суспільства прокуратура в Україні має бути незалежним державним органом в системі судової влади, на яку покладаються важливі функції із захисту прав і законних інтересів людини та громадянина, інтересів держави і суспільства. Віднесення прокуратури в Україні до системи судової влади стане фундаментальним і принциповим кроком на шляху її реформування, який дозволить забезпечити безсторонність, незалежність та деполітизацію діяльності прокуратури та відповідатиме сучасним тенденціям визначення ролі прокуратури в демократичних країнах, у переважній більшості яких питання місця прокуратури у структурі державних органів вирішено саме таким чином.

Завідувач кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук **О. В. Капліна** зосередилася на питаннях апеляційного і касаційного перегляду. Вона довела необхідність впровадження у судочинство «повної апеляції», при якій суд не зможе повернути справу на новий розгляд в суд першої інстанції, а повинен сам винести нове

рішення. Аналізуючи природу касації, О. В. Капліна зазначила, що суд касаційної інстанції справу не розглядає, а оцінює постановлене судове рішення з позицій розуміння судом істинного змісту закону і правильності застосування його на практиці. Саме вказане повноваження і мало своїм наслідком те, що європейські держави наділили ним лише той суд, який очолює судову систему, а ним в Україні є Верховний Суд.

Заступник керівника апарату – начальник правового управління Верховного Суду України, доктор юридичних наук **М. І. Хавронюк** назвав ті ключові питання реформування системи судоустрою, неврахування яких прирікає реформу на невдачу. До них він відніс велику кількість різноманітних, але неузгоджених між собою, програм реформування, яких налічується біля сорока; відсутність необхідної статистичної бази для правильного прогнозування та неврахування існуючих статистичних даних; дублювання і нерозмежування повноважень однорідних органів всупереч постулатам теорії управління; відсутність консенсусу в розумінні змісту і напрямків реформування.

Проблемі вибору моделі нової судової та правоохоронної системи України присвятив свій виступ старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук **М. І. Сіпуй**. Він переконаний, що юридична система має відповідати за своїм змістом і формою соціальній системі, а оскільки соціальна система будується на гуманістичних, демократичних принципах, то і юридична система має будуватися на таких же принципах. В інший спосіб, на його думку, організувати ефективно діючу юридичну систему у демократичному, відкритому та вільному суспільстві неможливо. Україна, як унітарна держава, має єдину цілісну систему права, і це є визначальним для вибору моделі юридичної системи. В унітарній системі один парламент, один уряд і один верховний (касаційний) суд. За умови поділу державної влади на три гілки саме верховний суд країни є єдиним судом з усією повнотою судової влади, судом, уповноваженим переглядати рішення будь-якого нижчестоящего суду, при цьому повнота судової влади передбачає повноту тлумачення ним усього національного законодавства без виключення.

Природі і змісту принципів судової влади, зокрема таким як незалежність, повнота, самостійність, єдність, а також наслідкам недотримання їх у законотворчій діяльності присвятили свої виступи голови апеляційних загальних судів Запорізької та Харківської областей **В.В. Городовенко** та **М.М. Бородін**. Вони вказали на суттєві перешкоди у доступності громадян до правосуддя у випадку прийняття певних необґрунтованих пропозицій при реформуванні системи судоустрою. На їх думку, розгляд справ по першій інстанції і левова частина перегляду справ мають закінчуватися на місцевому рівні. Касаційний перегляд повинен мати іншу мету, чіткі підстави оскарження і жорсткі вимоги до змісту касаційної скарги.

Соціально-економічним аспектам подальшого розвитку державної кримінально-виконавчої служби України присвятила свій виступ доктор педагогічних наук, професор **Н. Г. Калашник**. Надавши кримінологічну характеристику осіб, що відбувають покарання, та акцентуючи увагу на необхідності широкого впровадження альтернативних покарань, вона довела соціальну і економічну неефективність функціонування ДКВС України на основі застарілого законодавства та менеджменту.

Низка доповідей була присвячена реформуванню кримінально-процесуального законодавства.

Доктор юридичних наук, академік НАПрН України, професор **Ю.М. Грошевий** у своєму виступі порушив проблему реалізації такої соціальної цінності як свобода у кримінально-процесуальному праві. Він вважає, що свобода, як загальнолюдська цінність, гуманна ідея людства, є невід'ємною складовою кримінального судочинства, в якому вона знаходить свій правовий вираз, перш за все, у вигляді принципу особистої недоторканності. Однак, будучи багатоплановою категорією, у кримінальному судочинстві вона виступає також і як категорія іншого порядку, зокрема для суб'єкта правозастосування вона може виступати і як проблема забезпечення свободи оцінки доказів. Принцип вільної оцінки доказів є процесуальною цінністю, однією зі складових змагального кримінального процесу. Суд не є суб'єктом збирання доказів, але він, відправляючи правосуддя, використовує суддівську дискрецію, коли обирає

порядок дослідження доказів, вирішує питання щодо клопотання учасників судового розгляду, вільно досліджує та оцінює докази, виносить вирок. Отже, суд є активним суб'єктом кримінального судочинства, а тому, на думку Ю. М. Грошевого, суддівську дискрецію слід розглядати як спосіб забезпечення свободи формування внутрішнього суддівського переконання.

Доктор юридичних наук, академік НАПрН України, професор **В.С. Зеленецький** сформулював основні напрямки реформування досудового провадження у кримінальному процесі України. Він показав неповноту врегулювання вказаного інституту на рівні законодавства і вимушену компенсацію цієї прогалини відомчою нормотворчістю, що негативно відбивається на одноманітності підходів у правозастосовній практиці. На його думку, цей недолік потрібно усунути шляхом прийняття Закону України «Про прийом, реєстрацію, перевірку і вирішення питання щодо джерел інформації про вчинений або такий, що готується, злочин» або детальною регламентацією всіх цих питань у новому кримінально-процесуальному законодавстві.

Проблемі реформування органів досудового розслідування присвятив свою доповідь доктор юридичних наук, академік НАПрН України, професор **В.Ю. Шенітько**. На його думку, зміст різних проектів КПК України свідчить про відсутність стратегічної концепції реформування органів досудового розслідування. Прослідковується тенденція щодо звуження процесуальної самостійності слідчого, надання йому невластивих для його статусу повноважень, одночасно за своїм функціональним призначенням слідчий визнається лише як суб'єкт обвинувачення, що значно вужче функції розслідування, існування якої визнається багатьма вченими.

Проблемі кадрового забезпечення судової влади був присвячений виступ завідувача кафедри організації судових та правоохоронних органів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого професора **І.Є. Марочкіна**. Він зазначив, що проблема формування високопрофесійного кадрового потенціалу судової влади є одним із основних напрямків судової реформи. Вона має дві складові: по-перше, це наявність прозорої процедури відбору кандидатів; по-друге, належна професійна підготовка кандидатів на

посаду судді. Перше передбачає наявність чітко визначених критеріїв, за якими відбираються кандидати, а також визначення незалежного органу, що здійснює відбір. До критеріїв відбору мають відноситися не лише освітньо-професійні, а й моральні, індивідуально-психологічні фактори. Незалежний орган має складатися з осіб, серед яких не менше 50 % + 1 є суддями чи суддями у відставці. Найбільш придатною для цієї ролі у системі судоустрою України слід визнати Вищу кваліфікаційну комісію суддів. До того ж це потребує внесення змін лише у поточне законодавство. Надання таких повноважень Вищій раді юстиції потребує змін конституційних норм.

Доповіді стали предметом жвавого обговорення у чотирьох секціях. За підсумками були прийняті рекомендації.

РЕКОМЕНДАЦІЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Сучасний стан розвитку української державності свідчить про повільні темпи просування на шляху реформування державних інституцій, призначенням яких є захист прав і свобод громадян. Рівень довіри суспільства до владних структур, у тому числі і до органів судової влади, прокуратури, досудового розслідування в останні роки знизився.

Це викликає стурбованість як політичних, так і юридичних кіл, тому що існуючий стан речей призводить до соціальної напруги в суспільстві, зневір'я у пануванні закону та дії верховенства права. Разом із тим, метою правової та судової реформ, які розпочалися понад п'ятнадцять років тому, було забезпечення належного рівня захисту прав і свобод людини, яка визнається у державі найвищою соціальною цінністю. Однак шляхи та засоби дослідження проголошеної мети не мали ані глибокого теоретичного підґрунтя, ані загального визнання, а тому законодавство характеризувалося компромісністю, непослідовністю, суперечливістю, прогалиністю. Окрім того, у цей період неодноразово змінювались визначальні напрями реформування, що унеможливило його завершення.

Проте реалізація Плану заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи,

вимагає від нашої держави переходу до стану логічного завершення реформ.

Серед невиконаних зобов'язань є такі, як судова реформа, реформа системи і функціонального призначення прокуратури, реформування адвокатури, і нарешті, реформування кримінально-процесуального законодавства, яке має відповідати загально визначеним стандартам захисту прав і свобод осіб у кримінальному судочинстві.

Аналіз проблем, що виникли у процесі реформування, свідчить, що вибір конкретних шляхів значною мірою залежить від змісту відповідних положень Конституції України. Лише певну частину проблем можливо вирішити без конституційних змін. Переважна більшість проблем може бути вирішена лише після внесення необхідних змін до Основного Закону України.

Учасники науково-практичної конференції *«Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи»* за результатами обговорення питань, які нею визначені, сформулювали відповідні пропозиції, спрямовані на поліпшення стану справ у цій сфері. Зокрема, вважаємо за необхідне:

У сфері реформування судової влади:

– внести необхідні зміни до Конституції України та зосередити всі норми щодо органів і інститутів судової влади в межах одного розділу з назвою «Судова влада»;

– забезпечити розбудову і функціонування судової системи відповідно до принципів доступності, простоти, єдності, інстанційності, ступінчастості та спеціалізації;

– перетворити суди загальної юрисдикції у трьохрівневу систему, в якій Верховний Суд України, як найвища судова установа, є єдиним судом касаційної інстанції;

– удосконалити статус суддів шляхом забезпечення дотримання принципу єдності статусу носіїв судової влади;

– зберегти інститут недоторканності суддів, одночасно спростити процедуру їх звільнення з посади у разі наявності фактичних обставин, які свідчать про вчинення суддею злочину. Згоду на затримання чи арешт судді повинен давати або відповідний суд, або орган, що належить до системи судової влади (Вища кваліфікаційна комісія суддів);

– закріпити вичерпний перелік підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності: (1) створення не передбачених законом перешкод для доступу особи до правосуддя; (2) свідоме зволікання з розглядом заяви, скарги чи справи; (3) очевидний прояв упередженості або зневаги до будь-кого з учасників процесу; (4) систематичне або грубе порушення правил суддівської етики; (5) використання своєї посади для одержання особистих вигод, не передбачених статусом судді; (6) розголошення конфіденційної інформації про конкретну особу, що стала відома судді у зв'язку з розглядом справи; (7) неподання або несвоєчасне подання для оприлюднення декларації про майновий стан, подання неправдивих відомостей у декларації про майновий стан або приховування доходів, майна чи інших відомостей, що підлягають декларуванню;

– розробити та нормативно закріпити механізм заміщення вакантної посади судді, згідно з яким основним критерієм добору суддівських кадрів має бути професіоналізм кандидата на посаду судді, єдині критерії оцінювання, конкурсність та прозорість процедури профвідбору;

– підняти віковий ценз для кандидата на посаду судді до 30 років та передбачити обов'язкову спеціальну підготовку у навчальному закладі для суддів. При конкурсному відборі на посаду судді повинен оцінюватися не лише рівень професійної підготовки кандидата на цю посаду, але і його особистісні та моральні якості;

– на адміністративні посади в судах призначати суддів органами суддівського самоврядування;

– доповнити повноваження органів суддівського самоврядування представницькою функцією;

– закріпити, що судді повинні складати понад 50% складу Вищої ради юстиції;

– привести функціональне призначення прокуратури і статус прокурорів у відповідність до міжнародних стандартів.

– головною функцією прокуратури має бути кримінальне переслідування. Представництво інтересів громадян або держави в суді потребує чіткого визначення в законі конкретних підстав і приводів реалізації повноважень прокурора з виконання цієї функції;

– проведення судової реформи та її законодавче забезпечення мають здійснюватися системно.

У сфері кримінально-процесуального законодавства здійснювати реформування на засадах:

- послідовності, часової визначеності етапів реформування;
- наукової обґрунтованості реформаційних процесів;
- узгодженості з відповідними положеннями базових законів, а саме — «Про судоустрій України» та «Про прокуратуру»;
- збереження національних правових традицій, які довели свою ефективність, перевірені часом і відповідають міжнародним стандартам;
- забезпечення балансу публічних та приватних інтересів;
- розширення змагальності сторін на досудовому провадженні;
- розширення меж і удосконалення процедури судового контролю під час досудового розслідування злочинів;
- забезпечення захисту прав і законних інтересів потерпілого, відшкодування шкоди, завданої злочином, у тому числі і за рахунок держави;
- диференціації процесуальної форми;
- запровадження відновних і примирних процедур;
- унормування форм, підстав і меж перегляду справ та рішень, що має відбуватися з урахуванням вимог правової визначеності та сталості судових рішень.

У сфері криміналістичного забезпечення діяльності суду та правоохоронних органів виходити з наступного:

- формування предмета криміналістики має відбуватися на підставі виявлення, аналізу та узагальнення двох груп закономірностей: злочинної діяльності та діяльності з розкриття, розслідування та попередження злочинів, що є підґрунтям для розроблення сучасних криміналістичних методів, прийомів та засобів;
- визначення тенденцій та перспектив розвитку криміналістики зумовлено її функціональним призначенням і впливом на практику боротьби зі злочинністю. Теоретична думка має бути спрямована на пошук шляхів удосконалення діяльності оперативно-розшукових працівників, слідчих, експертів, суддів, підвищення ефективності досудового розслідування та досудового розгляду за рахунок запровадження програмування, алгоритмізації, ситуаційного підходу;

– судово-слідча практика зумовлює необхідність у запровадженні нових прийомів, тактико-криміналістичних рекомендацій, тактичних комбінацій та операцій. Отже, завданням криміналістичної тактики є розробка їх наукових засад, визначення можливостей вдосконалення тактичних засобів. Пропонуються нові слідчі дії, які потребують формування доцільної тактики їх провадження;

– потребує удосконалення нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності в Україні. Необхідно усунути суперечності, які містяться в різних нормативно-правових актах;

– передбачити в законодавстві можливість забезпечення різних учасників кримінального процесу спеціальними знаннями у дослідженні доказів. Проголошення рівності учасників кримінального процесу щодо подання доказів потребує процесуальної регламентації взаємодії експерта з захисником.

У сфері кримінально-правового забезпечення реформування судової системи та правоохоронних органів доцільно зосередитися на:

– розробці сталої та прогнозованої правової політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, яка здатна забезпечити захист прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина. Вироблення концепції такої політики в Україні на сучасному етапі її розвитку є нагальним завданням правознавців;

– створенні системи надійного гарантування захисту прав, свобод і законних інтересів потерпілих від злочинів та посилення їх захисту за допомогою кримінально-правових засобів;

– дослідженні проблеми визначення кримінального проступку (антигромадського правопорушення) як самостійного інституту юридичної відповідальності з вирішенням комплексу питань організаційно-правового характеру, матеріального та процесуального права;

– вирішенні питань щодо умов, підстав, принципів і критеріїв соціальної обумовленості криміналізації та декриміналізації діянь. У сучасних умовах, проголошуючи необхідність поширення та закріплення в українському суспільстві свободи слова, вважаємо за доцільне поновити криміналізацію клевети та образи;

– продовженні досліджень з питань гармонізації кримінального законодавства України з кримінальним законодавством Європейського Союзу зі збереженням національних кримінально-правових традицій, які довели свою ефективність.

– створенні єдиної системи статистики щодо стану злочинності в Україні, складовими якої повинні стати дані судових та правоохоронних органів, узгодити її з потребами наукових досліджень у сфері боротьби зі злочинністю. До головних принципів побудови такої системи віднести наступні: а) облік і контроль дій правоохоронних та судових органів щодо порушення прав, свобод та законних інтересів потерпілого до повного їх поновлення (зокрема майнових); б) облік та контроль дій правоохоронних і судових органів щодо кримінального переслідування осіб, які вчинили злочин, та їх поведінки після відбування покарання або після звільнення від кримінальної відповідальності.

Відповідальний секретар конференції, завідувач відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України Н. В. Сібільова

НАШІ ВІТАННЯ

ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ ГОЛІНА

Виповнилося 75 років від дня народження Володимира Васильовича Голіни – доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, члена-кореспондента Національної академії правових наук України, заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача сектором дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України.

В.В. Голіна народився 28 липня 1935 року в селі Глобине Полтавської області. Після закінчення школи вступив на юридичний факультет Ленінградського університету ім. О.О. Жданова (нині – Санкт-Петербурзький державний університет), де 1959 року здобув вищу юридичну освіту. Після його закінчення Володимир Васильович розпочав свою професійну кар'єру як слідчий, а згодом як старший слідчий Петроградського та Ленінського райвідділів міліції м. Ленінграда. З 1961 року – адвокат (м. Кременчук).

У 1969 році став аспірантом кафедри кримінального права Харківського юридичного інституту (Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого). У 1972 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Погашення та зняття судимості за радянським кримінальним правом», у 1994 році – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Спеціально-кримінологічне попередження злочинності (теорія і практика)». З 1972 по 1996 рік В.В. Голіна пройшов шлях від асистента до завідувача кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, а у 1997 році йому присвоєне вчене звання професора. У березні 2002 року В.В. Голіна був обраний членом-кореспондентом Академії правових наук України.

За сумлінну науково-педагогічну діяльність Володимир Васильович нагороджений медаллю «Ветеран праці» (1993 р.).

У 2004 році присвоєне почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України». Вагомі здобутки В.В. Голіни в педагогічній та науково-дослідницькій діяльності відзначені Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004 р.).

У 1998 році В.В. Голіна очолив сектор попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. З 2007 року – завідувач сектору дослідження проблем запобігання злочинності, а з травня 2010 року завідувач відділу кримінологічних досліджень Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України.

Праці В.В. Голіни – вагомий внесок у розвиток кримінологічної науки України. Йому належить науковий пріоритет у створенні і поглибленні теорії попередження злочинності в цілому та її окремих проявів. Крім того, до сфери наукових інтересів В.В. Голіни входять проблеми теорії кримінологічної науки, спеціально-кримінологічного запобігання злочинності, попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, запобігання насильства в сім'ї, злочинності неповнолітніх, бандитизму, проблеми планування і програмування злочинів тощо.

Професор В.В. Голіна є автором понад 200 наукових праць, серед яких чимало монографій: «Погашение и снятие судимости по советскому уголовному праву» (1979); «Работа органов внутренних дел, суда и прокуратуры по предупреждению преступности» (1981); «Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений» (1989); «Попередження злочинності правоохоронними органами» (1991); «Спеціально-криминологіческое предупреждение преступлений» (1992); «Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи» (1997); «Злочинності – організовану протидію» (1998); «Криминологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і криминологічне дослідження» (2004); «Судимість» (2006); «Криминологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження»

(2006); «Кримінологічна характеристика злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчиняються неповнолітніми» (2007). Він є автором навчальних посібників, підручників із Загальної та Особливої частин кримінології.

В.В.Голіна активно поєднує дослідницьку діяльність із підготовкою наукових кадрів. Багато років здійснює керівництво аспірантами та здобувачами. Серед його учнів – 8 кандидатів юридичних наук. Порядність і принциповість, широка ерудованість і сумлінне ставлення до виконання своїх обов'язків, відданість праці здобули Володимиру Васильовичу авторитет та повагу широкої юридичної громадськості.

Колектив Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України та редколегія збірника наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю» щиро вітають Володимира Васильовича Голіну з його ювілеєм і бажають йому міцного здоров'я, невичерпної життєвої енергії, творчої наснаги, подальших успіхів у роботі, благополуччя й процвітання.

ВАЛЕРІЙ ЮРІЙОВИЧ ШЕПІТЬКО

Юридична спільнота вітає з ювілеєм відомого вченого-криміналіста, доктора юридичних наук, професора, академіка Національної академії правових наук України, заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідувача лабораторією Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України Шепітька Валерія Юрійовича.

В.Ю. Шепітько народився 20 грудня 1960 року в м. Ромни Сумської області в родині службовців. У 1986 р. – закінчив Харківський юридичний інститут імені Ф.Е. Дзержинського (нині – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого) за спеціальністю «Правознавство».

З 1986 р. науково-педагогічна діяльність В.Ю. Шепітька пов'язана з кафедрою криміналістики Харківського юридичного інституту. У цьому навчальному закладі він пройшов шлях від стажиста-дослідника, аспіранта, асистента, доцента, докторанта до професора та завідувача кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

У 1991 р. В.Ю. Шепітько захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Допит неповнолітніх: психологія і тактика», а у 1996 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці» (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза). Науковий ступінь доктора юридичних наук йому присуджено у 1996 р. Вчене звання професора присвоєно у 1997 р.

З 1998 р. по теперішній час В.Ю. Шепітько – завідувач лабораторією «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України. В 2000 р. обраний членом-

кореспондентом, а в 2009 р. – дійсним членом (академіком) Національної академії правових наук України.

В.Ю. Шепітько з 1997 р. є вченим секретарем відділення кримінально-правових наук Національної академії правових наук України, головою бюро з криміналістики, судової експертизи та юридичної психології Національної академії правових наук України.

З 1998 р. В.Ю. Шепітько є членом Кримінологічної асоціації України та Міжнародної поліцейської асоціації.

В.Ю. Шепітько є членом (а з 2002 року – вченим секретарем) спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01 Національної юридичної академії України імені Я. Мудрого. Входить до складу редакційних колегій журналів та збірників наукових праць: «Право України», «Вісник Академії правових наук України»; «Проблеми законності»; «Криміналістика та судова експертиза»; «Питання боротьби зі злочинністю»; «Слідча практика України»; «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» та ін.

В.Ю. Шепітько – талановитий педагог, який щиро ділиться своїм досвідом та знаннями зі своїми учнями. Під його безпосереднім керівництвом успішно захищено 20 кандидатських дисертацій. В.Ю. Шепітько є науковим керівником аспірантів і здобувачів кафебри криміналістики НЮАУ імені Я. Мудрого та ІВПЗ НАПрН України, науковим консультантом докторантів.

Талановитість та працездатність В.Ю. Шепітька віддзеркалюється у різних напрямках його наукової діяльності. Це й проблеми криміналістичної техніки і тактики, методики розслідування злочинів, судової експертизи, юридичної психології. Наукові здобутки В.Ю. Шепітька знайшли відбиття в більш ніж 250 опублікованих наукових працях, серед яких найбільш вагомими є такі: «Теоретические проблемы систематизации тактических приёмов в криминалистике» (1995), «Обыск: тактика и психология» (у співавт., 1997), «Криминалистическая тактика: теории и тенденции» (у співавт., 1997), «Криміналістика: Підручник» (у співавт., 1998, 2001, 2004, 2008, 2010), «Довідник слідчого» (2001, 2003, 2008), «Теорія криміналістической тактики» (2002), «Руководство по расследованию преступлений» (у співавт., 2002, 2008), «Криміналістика: Курс лекцій» (2003, 2005, 2006, 2010), «Настільна книга слідчого» (у співавт.,

2003, 2007, 2008), «Криміналістика: Словник термінів» (2004), «Юридична психологія: Підручник» (у співавт., 2004, 2008), «Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності (окремі криміналістичні методики» (у співавт., 2006), «Психологія судової діяльності» (2006), «Криміналістична тактика: системно-структурний аналіз» (2007), «Потерпілий від злочину: міждисциплінарне правове дослідження» (у співавт., 2008), «Керівництво з розслідування злочинів: Науково-практичний посібник» (2010) та ін. Має один патент на винахід та 5 авторських свідоцтв.

Наполеглива науково-педагогічна праця В.Ю. Шепітька відзначена різними почесними званнями та нагородами: Почесною грамотою Президії Верховної Ради СРСР (1988), медаллю «Воїну-інтернаціоналісту» (1998), медаллю «70 років збройних сил СРСР» (1998), Почесною грамотою Міністра внутрішніх справ України (1999), медаллю Верховної Ради України «Десять років незалежності» (2001), Лауреат премії імені Ярослава Мудрого (2003, 2006), Заслужений діяч науки і техніки (2003), медаллю «Ветеран війни – учасник бойових дій», медаллю «20 років з дня виведення військ з Афганістану», орденом «За доблесть і честь» (2009), орденом *Defendens Justitiam* «За видатні заслуги в захисті законності і правопорядку» Ради з суспільних винагород ООН міжнародної нагородної спілки, Почесною срібною медаллю Р.С. Белкіна (2010) та ін.

В.Ю. Шепітько користується повагою і заслуженим авторитетом серед юридичної спільноти України та інших країн. Йому притаманні людські якості – доброзичливість, інтелігентність, порядність. Він здобув щиро шану від студентів, практичних працівників правоохоронних органів, колег.

Колектив Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України та редакційна колегія збірника «Питання боротьби зі злочинністю» щиро вітають Валерія Юрійовича Шепітька з ювілеєм і бажають йому міцного здоров'я, подальших творчих успіхів та творчої наснаги.

ЗМІСТ

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розробка критеріїв ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні та шляхів її підвищення.....	3
Дослідження кримінально-процесуальних проблем забезпечення доступу до правосуддя потерпілих від злочину.....	24

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Зеленецький В.С.</i> О перспективах развития общей теории борьбы с преступностью.....	36
<i>Демидова Л.М.</i> Якість кримінального законодавства України: методологічний аспект дослідження.....	49
<i>Дорош Л. В.</i> Кримінально-правова норма: поняття та ознаки.....	62
<i>Голіна В. В. Колодяжний М. Г.</i> Співробітництво країн СНД із запобігання злочинності: стан, проблеми, перспективи.....	74
<i>Павленко Т.А.</i> Щодо визначення поняття «політика у сфері боротьби зі злочинністю».....	84
<i>Лемешко О.М.</i> Звільнення від кримінальної відповідальності: диференціація чи індивідуалізація кримінальної відповідальності?	93
<i>Головкін Б.М.</i> Віктимологічна характеристика потерпілих від корисливих насильницьких злочинів.....	107
<i>Христич І.О., Шевченко Л.О.</i> Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини економічної спрямованості на об'єктах ПЕК України.....	120
<i>Лисодєд О.В.,</i> Позитивні зміни у забезпеченні прав засуджених в установах виконання покарань.....	133
<i>Гель А.П.</i> Правова регламентація застосування інституту зміни умов тримання до осіб, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі: проблемні питання.....	147
<i>Яковець І.С.</i> Місце суспільно корисної праці в системі прав та обов'язків засуджених до позбавлення волі.....	154
<i>Клименко Н.І.</i> Принцип змагальності кримінального судочинства та його реалізація на досудових і судових стадіях кримінального провадження.....	169
<i>Глинська Н.В.</i> Інструментарій оцінки кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та прокурора.....	180

<i>Титаренко О.М.</i> Щодо перспективи розширення судової практики застосування покарань, альтернативних позбавленню волі, як передумова реформування судової системи в Україні	193
<i>Шевчук В.М.</i> Функції тактичних операцій: наукові підходи, проблеми, перспективи	200
<i>Мошак Г.Г.</i> Приватноправові засоби у запобіжній діяльності поліції ФРН і Австрії.....	212
<i>Дунаєва Т.Є.</i> Європейський досвід реформування судових та правоохоронних органів	222
<i>Кононенко В.П.</i> Практика європейського суду з прав людини як джерело кримінально-виконавчого права	231

Трибуна докторанта, аспранта і здобувача

<i>Москвич Л.М.</i> Суд як складний політико-правовий феномен.....	235
<i>Шепітько М.В.</i> Родовий та видовий об'єкт злочину «завідомо неправдиве показання» (ст. 384 КК України)	246
<i>Верхогляд О. В.</i> Проблеми забезпечення прав заставодавця у кримінальному процесі України.....	258
<i>Ломакін А.О.</i> Щодо розмежування повноважень прокурора району і місцевого суду у частині розгляду і вирішення скарг на постанову про порушення кримінальної справи	268
<i>Керик Л.І.</i> Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики доведення до самогубства	279

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Борисов В.І.</i> Відзив	288
----------------------------------	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

«Круглий стіл»: «Актуальні питання виконання покарання у виді довічного позбавлення волі».....	297
Огляд науково-практичної конференції «реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи».....	302

НАШІ ВІТАННЯ

ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ ГОЛІНА	315
ВАЛЕРІЙ ЮРІЙОВИЧ ШЕПІТЬКО	318

Підписано до друку з оригінал-макета 25.10.2010.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 17,5. Обл.-вид. арк. 15,5. Вид. № ____.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право»
Національної академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

(Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.)

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98

**Перелік
платних послуг, що можуть надаватись
Інститутом вивчення проблем злочинності Національної
академії правових наук України**

1. Проведення науково-дослідних робіт у сфері законодавства і права.
2. Проведення судових експертиз та попередніх досліджень:
 - з дослідження об'єктів інтелектуальної власності (об'єктів авторського і суміжних прав, торговельних марок, фірмових найменувань, промислових зразків, винаходів, корисних моделей та ін.);
 - почеркознавчих;
 - авторознавчих;
 - трасологічних (слідів рук, ніг, взуття людини, вузлів та петель, слідів знарядь та інструментів, холодної зброї, замикаючих пристроїв, ідентифікаційних номерів транспортних засобів тощо);
 - психологічних;
 - техніко-криміналістичного дослідження документів;
 - встановлення механізму пошкодження товарів народного споживання (одягу, взуття, побутової та іншої техніки тощо).
3. Складання фотороботів.
4. Надання усних та письмових консультацій і науково-правових висновків, у тому числі з питань інтелектуальної власності.
5. Підготовка наукових кадрів (аспірантів, здобувачів вченого ступеня кандидата юридичних наук).
6. Наукове рецензування дисертаційних досліджень.
7. Підготовка бібліографічних, реферативних і аналітичних оглядів, довідок, добірок, каталогів, науково-практичних та методичних довідників, коментарів законодавства тощо.
8. Надання інформаційних послуг по мережі Інтернет.

Заявки щодо отримання послуг надсилати за адресою:

61002

м. Харків

вул. Пушкінська, 49

E-mail: ivpz@apnru.rol.net.ua

Контактний телефон: (057) 715-62-08

Факс: (057) 715-62-08